

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Кравченко Оксана Олексіївна

УДК 37 (09) (477)

**ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (1819–1897)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Побірченко Наталія Семенівна,
доктор педагогічних наук, професор

Умань – 2009

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Становлення Пантелеймона Куліша як просвітника, громадського діяча і педагога.....	12
1.1. Історіографія і джерельна база дослідження проблеми.....	12
1.2. Чинники формування особистості Пантелеймона Куліша та його педагогічного світогляду	44
1.3. Етапи творчої діяльності педагога-просвітника.....	54
Висновки до першого розділу.....	78
Розділ 2. Питання освіти та виховання дітей і молоді у творчій спадщині Пантелеймона Куліша.....	81
2.1. Загальнопедагогічні погляди Пантелеймона Куліша.....	81
2.2. Аналіз змісту підручників за авторством педагога-просвітника.....	105
2.3. Освітньо-виховні ідеї у художній творчості Пантелеймона Куліша.....	123
Висновки до другого розділу.....	136
Розділ 3. Зміст і спрямованість науково-просвітницької діяльності Пантелеймона Куліша.....	139
3.1. Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову.....	139
3.2. Етнографічно-культурницький напрям діяльності дослідника.....	153
3.3. Видавнича діяльність педагога як шлях до просвітництва народу.....	173
Висновки до третього розділу.....	190
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах державно-політичних і соціально-економічних перетворень одним із головних завдань українського суспільства є інтеграція нашої країни у світовий культурний і економічний простір, що спонукає до комплексної модернізації системи освіти і виховання, створення умов для особистісного розвитку і творчої самореалізації громадян України. Неодмінною передумовою забезпечення цієї потреби має стати розвиток системи безперервної освіти і навчання протягом життя, її перехід на якісно новий рівень на засадах демократизації та гуманізації середньої та вищої школи, підвищення якості навчання і виховання дітей та молоді.

Інтеграційні процеси, що мають місце в багатьох галузях суспільного життя, передбачають водночас збереження позитивного національного освітнього досвіду і традицій. Тому, розробляючи шляхи впровадження ефективної системи освіти і виховання, необхідно враховувати не тільки світовий досвід, а й передусім вивчати надбання вітчизняної педагогічної думки.

Актуальність нашого дослідження зумовлена об'єктивною потребою у ретельному вивченні, неупередженій оцінці, творчому осмисленні з нових методологічних позицій кращих надбань української педагогічної думки. Особливого значення нині набула можливість включення до наукового обігу забутих, замовчуваних імен вітчизняних педагогів, творча спадщина яких містить просвітницькі, виховні й дидактичні ідеї, що можуть поповнити історію теорії і практики виховання та навчання, національної освіти і шкільництва. Як зазначає О. Сухомлинська, „...звернення до творчої біографії є і традицією, й інновацією, бо збагачує й урізноманітнює наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу” [223, с. 37].

Такий підхід стосується і діячів другої половини XIX ст., творча спадщина яких довгий час була поза межами наукового і педагогічного обігу. Актуалізація вивчення діяльності і творчості педагогів, які працювали в означений період, зумовлена ще й тим, що із представниками цієї епохи пов'язується початок

розвитку сучасної національної педагогічної думки. Ці діячі спиралися на етнографічно-культурницьку, народницьку парадигму й мислили в контексті натурфілософії. Їхні погляди, наукові, педагогічні інтереси лежали в площині української мови, історії, літератури, фольклору, базувалися на здобутках Київської Русі, Козаччини [223, с. 57]. Вітчизняна педагогічна думка цього періоду представлена цілою плеядою видатних педагогів-просвітників, культурних, громадських діячів, серед яких чільне місце належить Пантелеймону Олександровичу Кулішу (1819–1897).

Своєю багатогранною діяльністю П. Куліш охопив літературу, філологію, етнографію, а також перекладацьку, видавничу, педагогічну справи. Головним завданням своєї творчості він вважав збереження національних традицій, розвиток рідної мови і культури, утвердження почуття національної самосвідомості, збагачення духовного арсеналу українського народу здобутками світової цивілізації.

Особистість П. Куліша, його різнопланова діяльність привертала увагу біографів, учених у різні періоди розвитку вітчизняної науки. Культурно-громадські діячі, літературознавці кінця XIX – початку XX ст. Б. Грінченко [34], Д. Дорошенко [48], О. Маковей [152], В. Петров [174], В. Шенрок [245], В. Щурат [249] вивчали біографію П. Куліша, досліджували його просвітницьку спадщину крізь призму літературного процесу. Дослідники культурно-просвітницького руху XIX ст. та його учасники О. Барвінський [10], М. Возняк [27], О. Грушевський [261], К. Студинський [218; 219], І. Франко [238] розглядали громадсько-просвітницьку діяльність та епістолярну спадщину П. Куліша, з'ясовували його роль у загальнонаціональному єднанні Наддніпрянської України з Галичиною. Історико-культурологічна, етнографічна, перекладацька, видавнича, лінгвістична, літературна, культурно-громадська діяльність П. Куліша, окремі аспекти просвітницько-педагогічної спадщини стали предметом наукового дослідження у 20-х рр. XX ст. широким колом дослідників, серед яких О. Грушевська [37], М. Грушевський [38], О. Грушевський [39], С. Дорош [46], В. Дорошенко [47], С. Єфремов [54], І. Житецький [59], Є. Кирилюк [71], А. Лобода [147; 148],

В. Міяковський [157–160], Л. Перетц [284], В. Петров [173], П. Рулін [202; 203], Н. Сагарда [208; 209], М. Стороженко [217], І. Теліга [230], І. Ткаченко [234] та ін.

Сучасні дослідники М. Бойко [18], В. Владимірова [24], П. Гончарук [33], М. Жулинський [60], В. Івашків [63; 64], К. Ісаєнко [65], Є. Нахлік [163; 164], Л. Похила [194], А. Сініцина [211], О. Федорук [237], О. Шокало [144] та ін. аналізують літературні і літературознавчі, літературно-критичні, етнографічні, історико-філософські здобутки видатного діяча української культури П. Куліша, осмислюють його епістолярну і мемуарну спадщину.

Розвиток вітчизняної педагогічної науки передбачає сучасне осмислення та об'єктивне вивчення історико-педагогічних явищ (О. Адаменко [2], М. Богуславський [17], Л. Ваховський [21], Н. Гупан [41], Н. Дічек [43; 44], О. Коновець [78], Б. Ступарик [220; 221], О. Сухомлинська [222–225; 227], М. Ярмаченко [200]). У цьому контексті дослідники української історії педагогіки Л. Березівська [11; 12], Л. Вовк [25], І. Зайченко [61], Н. Побірченко [190] аналізують окремі аспекти теоретико-педагогічних надбань П. Куліша як активного учасника національно-просвітницького руху, як члена Петербурзької Громади, як популяризатора й ідеолога національної ідеї.

Водночас історіографічний огляд засвідчує, що педагогічна й науково-просвітницька діяльність П. Куліша ще недостатньо вивчена і до цього часу не була предметом окремого ґрунтовного і цілісного історико-педагогічного дослідження. Не дістали належної уваги його педагогічні погляди, ідеї, що їх зберігають архівні документи, спеціальні наукові праці, літературні твори, епістолярій. Багатогранність теоретичних розмірковувань, досвід просвітницько-педагогічної діяльності П. Куліша, її актуальність та історико-педагогічна значущість для розвитку освіти в Україні зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **„Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897)”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах держбюджетної теми „Інтегративна технологія використання педагогічного краєзнавства у дисциплінах гуманітарного циклу як складова підготовки майбутніх вчителів” (реєстраційний номер № 0107U012395),

що розробляється на базі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і науки України та Академії педагогічних наук України). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 11 від 27.06.2005 р.) та узгоджена на засіданні бюро Ради з координації досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 27.09.2005 р.).

Мета дослідження – здійснити всебічний ретроспективний аналіз педагогічної та науково-просвітницької діяльності П. Куліша для відтворення та актуалізації розвитку національної педагогічної думки в Україні у другій половині XIX ст.

Відповідно до теми та мети дослідження окреслено такі **завдання**:

1. З'ясувати провідні чинники, що сприяли формуванню особистості П. Куліша та його педагогічного світогляду.
2. Визначити етапи творчої діяльності педагога-просвітника.
3. Розкрити загальнопедагогічні погляди П. Куліша.
4. Проаналізувати зміст підручників за авторством педагога.
5. Виявити освітньо-виховні ідеї у художній творчості П. Куліша.
6. Схарактеризувати зміст і спрямованість науково-просвітницької діяльності педагога.

Об'єкт дослідження – просвітницький рух та педагогічна думка в Україні у другій половині XIX ст.

Предмет дослідження – напрями, сутність та зміст педагогічної та науково-просвітницької діяльності П. Куліша.

На різних етапах дослідження використовувалися такі **методи**:

– *теоретичний та історико-логічний аналіз, синтез, систематизація і класифікація* архівних матеріалів та друкованих джерел з досліджуваної проблеми, що дало можливість визначити структуру і сутність проблеми, окреслити внесок педагога у розвиток національної освіти;

– *персоналістично-біографічний*, що застосовувався для аналізу життєвого і

творчого шляху П. Куліша, з'ясування ролі окремих громадських, культурно-освітніх діячів у формуванні його світогляду;

– *феноменологічного підходу*, що допоміг розглянути постать П. Куліша незаангажовано, без будь-яких ідеалізацій, догматизму, упередженості;

– *хронологічно-системний*, що забезпечив здійснення періодизації педагогічно-просвітницької діяльності вченого в динаміці, змінах і часовій послідовності;

– *проблемно-генетичний*, що дав змогу здійснити ретроспективне вивчення спадщини П. Куліша з метою реконструкції його педагогічних поглядів та ідей;

– *аксіологічний*, який було застосовано для оцінки змісту просвітницької й освітньої діяльності П. Куліша і його педагогічного доробку.

Джерельна база дослідження. Джерельну основу дослідження становить історична, історико-педагогічна, педагогічна, методична та художня спадщина П. Куліша (підручники, посібники, публікації в періодичній пресі, рукописні праці, епістолярій).

Фактологічний матеріал дисертації базується на документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України) (ф. № 707 – Управління Київського учбового округу, ф. № 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, ф. № 473 – Слідча комісія з політичних справ при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі, особові фонди О. Грушевського (ф. № 1072), М. Сумцова (ф. № 3052), М. Юзефовича (ф. № 873); Державного архіву м. Києва (ф. № 81 – Київська 2-а чоловіча гімназія); Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. № 1 – Літературні матеріали, ф. № 2 – Історичні матеріали, ф. № 3 – Листування, ф. № 12 – В. Модзалевський, ф. № X – Українська Академія Наук, ф. № 63 – О. Шишацький-Ільїч, ф. № 131 – М. Могилянський, ф. № 170 – Б. Грінченко); Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України (ф. № 18 – Куліш П.О., ф. № 162 – Білецький О.І.); Наукових Архівних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського) (ф. № 3 – М.М. Білозерський). У ході дослідження опрацьовано фонди Ягелонської бібліотеки

(м. Краків), Познанської бібліотеки університету ім. Адама Міцкевича; фонд Установчого Комітету в Польському Царстві (Ar.A.P.) – Головний Архів Давніх Актів у м. Варшава.

Важливе значення у написанні дисертації належить періодичним виданням другої половини XIX ст. – початку XX ст., на сторінках яких публікувалися праці П. Куліша, а також розвідки вчених щодо його життєвого і творчого шляху: журнали „Основа” (1861–1862), „Черниговский листок” (1861–1863), „Правда” (1867–1893), „Киевская старина” (1882–1906), „Літературно-науковий вісник” (1898–1925), „Україна” (1914–1932), „Вільна українська школа” (1917–1920), „Книгар” (1917–1920), „Наше минуле” (1918–1919); газети „Мета” (1865), „Киевлянин” (1864–1895), „Черниговскія Губернскія Ведомости” (1843–1918); альманахи „Хата” (1860), „Дубове листя” (1903).

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що *вперше* здійснено всебічний ретроспективний аналіз педагогічної та науково-просвітницької діяльності П. Куліша; з’ясовано основні чинники, які сприяли формуванню особистості П. Куліша та його педагогічного світогляду (родинні, культурно-освітні, науково-педагогічні); визначено етапи творчої діяльності педагога-просвітника: 1) початок педагогічної і викладацької діяльності (1841–1847), 2) заслання та заборони права друку (1847–1855), 3) інтенсивної науково-просвітницької праці (1856–1864), 4) трансформації світогляду (1865–1882), 5) творчого усамітнення (1883–1897); розкрито загальнопедагогічні погляди П. Куліша на національну освіту; виявлено освітньо-виховні ідеї у художній творчості педагога (критика існуючої станової школи, схоластики і догматизму в навчанні; ідеї національної спрямованості освіти і виховання, пріоритетної ролі виховання в сім’ї як основи духовності; необхідність виховання дітей і молоді на засадах народної педагогіки); схарактеризовано зміст і спрямованість науково-просвітницької діяльності П. Куліша (громадський, публіцистичний напрями, перекладацька справа, журналістський, видавничий та етнографічно-культурницький напрями).

Подальшого розвитку набули дослідження внеску педагога у розвиток і

збереження рідної мови та розробку національної ідеології просвітницького руху другої половини XIX ст., а також аналіз змісту підручників за авторством П. Куліша.

У процесі написання дисертації *уточнено* конкретні дати, міста, причини службових переміщень П. Куліша під час вчительської та викладацької роботи.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі архівні документи, історичні факти, що дало можливість розширити знання про педагогічну та науково-просвітницьку діяльність П. Куліша.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що фактичний матеріал та основні положення і висновки дисертаційної роботи збагачують історико-педагогічне знання, сприяють усвідомленню і освоєнню змісту педагогічної та науково-просвітницької діяльності П. Куліша з метою цілісного розуміння особливостей розвитку педагогічної думки й історії національної освіти. Результатами дослідницької роботи стало написання монографії „Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву” та навчального посібника „Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша (вибрані твори)”, які були впроваджені у навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини під час викладання навчального курсу „Теорія та історія соціального виховання” (довідка про впровадження № 864/01).

Матеріали дослідження використовуються у роботі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і науки України та Академії педагогічних наук України).

Теоретичні положення й висновки дисертаційної роботи можуть бути введені до змісту курсів педагогіки, історії педагогіки, вітчизняної історії, мовознавства, спецкурсів із проблем розвитку народної освіти; можуть використовуватися при укладанні підручників, посібників, хрестоматій з історії освіти і шкільництва в Україні, у практиці роботи сучасної школи, подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та історії

педагогіки, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і науки України та Академії педагогічних наук України); доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях „Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи” (м. Умань, 2007), „Каразінські читання” (м. Харків, 2008), „Наука, освіта, суспільство очима молодих” (м. Рівне, 2008), „Основні тенденції розвитку українсько-польського співробітництва в історико-філософському та педагогічному контексті: діалог культур” (м. Ялта, 2008), „Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії” (м. Одеса, 2008), „Українство у світі: Україна є там, де живуть українці” (м. Чернігів, 2008), „Література для дітей і про дітей: історія, сучасність, перспективи” (м. Бердянськ, 2008); всеукраїнських науково-практичних конференціях „Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір” (м. Луганськ, 2006), „Українська педагогічна преса у становленні національного шкільництва: на перехресті століть” (м. Умань, 2006), „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції” (м. Київ, 2007), „Наука, освіта, суспільство очима молодих” (м. Рівне, 2007), „Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти України” (м. Житомир, 2007), „Педагогічне краєзнавство у підготовці майбутніх учителів” (м. Умань, 2007), „Сучасність, наука, час. Взаємодія і взаємовплив” (м. Київ, 2007), „Інформаційні технології в професійній діяльності” (м. Рівне, 2008), „Методи і засоби забезпечення інноваційності едукативного процесу в закладах освіти” (м. Черкаси, 2008), „Культура в сучасному українському суспільстві: стан проблеми” (м. Київ, 2008), „Україна: від самотності – до соборності” (м. Київ, 2008), „Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи” (м. Переяслав-Хмельницький, 2008), „Соціально-педагогічні засади виховання гармонійної особистості” (м. Київ, 2008), Кулішеві читання до 190-річчя від дня народження (м. Умань, 2008), Всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури та національної пам’яті (м. Чернігів, 2009).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 22 одноосібних публікаціях автора, з них 1 монографія, 1 навчальний посібник, 11 статей у фахових науково-педагогічних виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 223 сторінки: основний текст – 196 сторінок; список використаних джерел – 27 сторінок, 337 найменувань (259 джерел (з них 6 – польською мовою) та 78 архівних справ).

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ЯК ПРОСВІТНИКА, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА І ПЕДАГОГА

1.1. Історіографія і джерельна база дослідження проблеми

Історіографічний аналіз дослідження педагогічної персоналії П. Куліша здійснювався нами відповідно до виділеної періодизації розвитку історико-педагогічної науки, розробленої сучасним дослідником історії педагогіки, доктором педагогічних наук, професором Н. Гупаном. Етапи запропонованої вченим періодизації чітко обґрунтовані, визначені не тільки відповідно до змін у суспільному житті України, а й у проблематиці, змісті, методології, підходах до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки [41, с. 22]. Виходячи з того, що хронологічні межі історіографічного аспекту нашого дослідження відповідають основним періодам розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки, виділеним Н. Гупаном, доцільно вирізнити окремі етапи в розвитку досліджень педагогічної та науково-просвітницької діяльності П. Куліша.

Перший етап (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення творчої спадщини вченого. П. Куліш – один із небагатьох вітчизняних громадських діячів цієї доби, який зажив публіцистичного „попиту” ще за життя. Активна громадянська позиція і занурення у „хутірський” затишок, романтичне піднесення героїчного минулого українського народу й нищівна критика епохи Козаччини, ідеологічна боротьба з владою Російської імперії й оспівування правління Катерини II і Петра I, товаришування і категоричні виступи проти Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Максимовича, – все це викликало жвавий інтерес громадськості. Виступи, публіцистичні й критичні статті, біографічні розвідки мали полемічний, суб’єктивний, а подекуди й політичний характер. Ці праці слугують окремим історіографічним матеріалом, який не в змозі дати об’єктивної оцінки творчості П. Куліша, проте дає можливість збагнути суспільно-

політичні та соціально-культурні умови його життєдіяльності, зрозуміти тогочасні суспільні судження щодо його наукової, творчої та просвітницької праці.

Певним періодом в середині цього етапу можна виокремити 90-ті роки XIX ст. – початок XX ст., коли наукові праці були спрямовані в основному на вивчення, систематизацію та упорядкування біографії П. Куліша, а також на дослідження окремих аспектів його просвітницької діяльності. У цей період було опубліковано його широку кореспонденцію з різними громадськими діячами, що давало фактичний матеріал для наступних досліджень різнобічної спадщини вченого.

Розвідка українського поета і літературознавця В. Щурата „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові” (1898) [248] висвітлює окрему сторінку життя і праці П. Куліша, зокрема його участь у спробі польсько-українського примирення (1882) за посередництва польського письменника, громадського діяча Ю. Крашевського. Співпраця П. Куліша і Ю. Крашевського базувалася на культурному єднанні польського і українського народів. Незважаючи на складні сторінки спільної історії, П. Куліш обґрунтовував необхідність взаємного порозуміння, а також піднесення культурного розвитку обох народів засобами широкої просвіти.

Ідея П. Куліша щодо польсько-українського примирення викликала неоднозначні відгуки серед кіл української громадськості, зокрема, його звинувачували у підтримці політичних інтересів польської інтелігенції. В. Щурат намагався виправдати П. Куліша перед українцями, пояснюючи намір польсько-українського співробітництва за його посередництва як спробу єднання двох народів задля їхнього культурно-освітнього поступу.

Перша біографія П. Куліша була видана через два роки після його смерті громадсько-культурним діячем Б. Грінченком. У своїй праці „П.А. Кулиш: биографический очерк” (1899) [34] він образно висвітлив життєвий і творчий шлях П. Куліша, проаналізував ті чинники, під впливом яких формувалася його особистість, розкрив культурно-громадську діяльність педагога-просвітника. Автор намагався осмислити складну індивідуальність П. Куліша, його історичні погляди. Разом з тим Б. Грінченко звернув особливу увагу на внесок просвітника в розвиток

освітнього відродження, у культурний поступ нашого народу, підкреслив його натхненну працю на ниві розвитку друкованого українського слова.

Працю Б. Грінченка не можна розглядати як вичерпну біографію П. Куліша, що всебічно характеризує його просвітницьку діяльність. Адже автор опирався на спогади родичів, сучасників, близьких людей просвітника, що містили суб'єктивні твердження, які не можна приймати беззастречно. Б. Грінченко і сам це розумів, а тому розпочинав свій нарис словами: „Ми маємо намір писати біографію Куліша. Його життя надто близько до нас, результати його діяльності далеко ще не з'ясувалися, щоб можна було це зробити з достатньою повнотою і визначеністю” [34, с. 1]. Водночас Б. Грінченко інтегрував у біографії П. Куліша основні події і визначні моменти його життя, творчі злети і негаразди, дав емпіричну оцінку його неординарної особистості.

У 1900 р. у Львові з'явилася дисертація літературознавця О. Маковей, присвячена творчості П. Куліша – „Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності” [152]. Ця праця, на відміну від попередніх, має чітку структуру. Автор зробив першу спробу періодизації життєвого і творчого шляху педагога-просвітника. До джерельної бази своєї біографічної розвідки автор включив публікації, у яких надаються оцінки критичних нарисів, громадської та літературної діяльності П. Куліша, висловлені М. Петровим, О. Пипіним, М. Дашкевичем, ввів його листування з М. Максимовичем, О. Бодянським, І. Хильчевським, Т. Шевченком, В. Тарнавським, Д. Каменецьким, М. Юзефовичем, Г. Галаганом, С. Носом, опубліковане в журналі „Киевская старина”, а також використав факти з автобіографічного матеріалу П. Куліша, надрукованого у журналі „Правда”.

У своїй праці О. Маковей наголосив на суспільно значущій діяльності П. Куліша на культурно-просвітницькій ниві, у народній освіті, дослідив його доробок як етнографа, письменника, перекладача, історика, громадського діяча, подав аналіз літературних, історичних й етнографічних творів, висвітлив особисті стосунки із Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Плетньовим, О. Бодянським, М. Грабовським, М. Юзефовичем, С. і К. Аксаковими, В. Білозерським, Г. Галаганом та іншими.

Хоча ця праця істотно відрізнялася від попередніх досліджень життя і творчості П. Куліша більш детальним описом, ширшим джерельним матеріалом, проте вона не претендує на вичерпно повну розвідку. Сам автор назвав причини цього: „Ще, очевидно, не прийшла пора сказати крайнє слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано багато його творів і не оголошено до історії його життя всіх потрібних матеріалів, так щоби вже тепер можна в кожній справі на документах основувати свій суд про нього; ще з різних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть життя” [151, с. 165].

У 1901 р. вийшла біографічна розвідка історика літератури В. Шенрока „П.А. Кулиш: биографический очерк” [245], яка була опублікована на шпальтах журналу „Киевская старина” (1901. – № 2–10), а також надрукована окремою книгою. Дослідження В. Шенрока ґрунтувалося на спогадах П. Куліша, на його особистих паперах та епістолярії, а також на спогадах близьких письменника, знайомих, родичів. На основі цих матеріалів охарактеризовано П. Куліша як просвітника, письменника, а також людину, яка протягом життя працювала задля відродження національної культури. Автор також зробив спробу дати оцінку окремим його поглядам і подіям, які мали місце у житті педагога-просвітника.

Більшість дослідників життя і творчості П. Куліша зауважували, що дослідження В. Шенрока з біографії вченого „...були інспіровані близькими до його людьми” [55, с. 6], зокрема вдовою просвітника – Ганною Барвінок та її братом, В. Білозерським. Фактологічний матеріал праці був представлений ними і опирався безпосередньо на їхні спогади. Безумовно, біографічна розвідка В. Шенрока цінна для вивчення просвітницько-педагогічної спадщини П. Куліша, проте в ній не надається загальна оцінка особистості вченого. У передмові автор писав: „До створення повної і вичерпної біографії, звичайно, далеко; для цього необхідно попередньо видати всі твори, переклади і листи Куліша..., щоб мати можливість повністю розібратися, вивчити все, що може пролити більш яскраве світло на його особистість і діяльність, – словом, необхідно виконати багато попередніх справ, які потребують багатьох років...” [246, с. 153–154].

Попри різні оцінки цих біографічних розвідок, загалом вони свідчать не лише про великий інтерес до діяльності П. Куліша, яка залишила по собі чітко виражений слід в українській історико-культурній спадщині, а й про намагання зрозуміти, осмислити цю неординарну особистість, „...висвітлити й пояснити, нарешті оцінити те, що довгий час було не виясненим і не оціненим, біля чого десятиліттями нагромаджувалось стільки непорозуміння й стояли загадавшись сучасники, а часом ламали даремно списи, силкуючись розгадати. Круту загадку задав був Куліш і багато людей надаремне попоморочило собі голову, щоб тую загадку розгадати..” – писав С. Єфремов стосовно перших біографічних праць Б. Грінченка, О. Маковея, В. Шенрока [55, с. 6].

Слід зауважити, що праці про П. Куліша означених авторів, написані „...над свіжою ще могилою та по свіжих слідах” [55, с. 9], істотно відрізняються від тих, що з’явилися за його життя. Зокрема, вони були позбавлені зайвого пієтету та критики просвітника, його вчинків. Насамперед автори намагалися пояснити суперечливість особистості П. Куліша, дослідити передумови і причини цього з обставин життя письменника, суджень його близьких і товаришів, з доступного на той час епістолярію та мемуарів. За життя до П. Куліша було різне ставлення, досить часто його особистість використовували у політичних чварах, його погляди і переконання на свій розсуд застосовували у різних контекстах, маніпулюючи тільки відомим іменем. Коли його не стало, відійшло у небуття все дріб’язкове, неістотне, увиразнилася його роль у культурному житті й розвитку українського народу.

У 1903 р. на згадку про П. Куліша вийшов альманах „Дубове листя” за редакцією Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Чернявського. Альманах містив біографічну статтю Б. Грінченка про П. Куліша, в якій автор підкреслив визначну роль ученого в просвітницькому русі другої половини ХІХ ст., вияскравив його постать як невтомного працівника на культурно-просвітницькій ниві. „Шануймо ж силу Духа тієї людини, – писав Б. Грінченко, – що змогла серед усього того працювати з такою невсипущою енергією! Простимо йому його помилки, будши в житті силою, ніж мляво пролежати свій вік – без помилок...” [36, с. 14]. В альманасі

було вміщено бібліографію праць П. Куліша, зроблену А. Баликою. Це була одна із перших спроб бібліографічного покажчика Кулішевих творів.

З приводу видання альманаху „Дубове листя”, присвяченого П. Кулішу, М. Коцюбинський писав І. Франкові: „...дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляться на світ, про те можна догадуватися. Могучий майстер українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на нашу повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю» [81, с. 258].

У 1905 р. видатний учений І. Пулюй видав працю „Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок” [197, с. 45–120], що вийшла друком у Відні. Смерть П. Куліша, повага і співчуття до вдови письменника стали поштовхом до її написання. Автор особисто був з ними знайомий, разом працювали над перекладом Біблії. І. Пулюй по суті був одним з небагатьох, з ким П. Куліш спілкувався і співпрацював в останні роки свого життя. У зв'язку з цим хронологічні межі праці обіймають 80-ті рр. ХІХ ст. і продовжуються до останніх днів життя просвітника. Автор наголошував, що П. Куліш як культурний і громадський діяч свою багатогранну кипучу діяльність спрямовував на освітній розвиток українського суспільства, вбачаючи в цьому вагомий засіб національної самосвідомості, важливий рушій культурного поступу. Його колосальна праця була пронизана любов'ю до України, її народу, про що І. Пулюй писав: „Куліш любив щиро Україну, і рад був неба для неї прихилити. Прихилив же він тим, що безкорисно посвятив для неї своє життя і свою працю...” [197, с. 51]. У розділі „Дорогій пам'яті Куліша” автор звертався до нього: „Ти поставив наше національне знамено на високих баштах науки і гуманітарності... Ти закликав і збирав до купи українську розполошену і розсіяну сім'ю до наслідування предківського рідного слова, до наслідування його скарбів правом науки і словесності” [197, с. 71].

Виокремлення нами періоду – 90-ті рр. – початок ХХ ст. – у межах першого етапу в розвитку досліджень діяльності П. Куліша обґрунтовано і тим, що саме тоді здійснювалася широка програма систематизації і публікації значної частини літературних, науково-популярних, публіцистичних творів П. Куліша, що дало змогу широкому загалу ознайомитися з його творчою спадщиною, об'єктивніше оцінити переконання і погляди діяча.

Так, дружина П. Куліша, Ганна Барвінок, стала ініціатором повного видання творів і листів ученого, яке мало складатися із 20 томів. Це зумовлено тим, що твори П. Куліша переважно були розкидані по різних періодичних російських і зарубіжних виданнях і їх складно було здобути. Деякі з них стали бібліографічною рідкістю, деякі зовсім не були надруковані, а окремі заново перероблені й зберігалися в рукописах [283]. Редакція всіх томів належала І. Каманіну. Проте з різних обставин вийшло лише 5 томів цього видання (1908–1910). Львівське товариство „Просвіта” також випустило у світ 6 томів – „Твори Пантелеймона Куліша” (1908–1910) за редакцією К. Беднарського у друкарні Наукового товариства імені Шевченка.

Отже, перший етап був надзвичайно важливим у вивченні педагогічної та просвітницької діяльності П. Куліша: представлено визначну роль просвітника у національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст.; перевидано ряд творів П. Куліша; опубліковано його широку кореспонденцію з українськими, російськими та польськими громадськими діячами. Фактичний матеріал біографічних праць і досі має велику цінність для створення біографії вченого з позицій сучасності, наукового дослідження його різнобічної спадщини.

Другий етап – 1917 – 20-ті роки ХХ ст. – характеризується активізацією досліджень педагогічно-просвітницької спадщини П. Куліша, новими методологічними підходами у її вивченні, що значною мірою зумовлювалося докорінними змінами в суспільно-політичній та соціокультурній ситуації в Україні. Активізація національного руху, піднесення національної свідомості української інтелігенції, політика українізації сприяли появі значної кількості статей і праць, що пропагували ідеї педагогів минулого і були пов'язані з національною освітою, з вивченням історії батьківщини і рідного краю [41, с. 27].

Постать П. Куліша як світоча національної ідеї, його просвітницька діяльність, стали чи не провідною темою досліджень українських учених. Саме в цей час було закладено основи сучасного кулішевознавства і вперше з'явився сам термін як окремий науковий напрям вивчення життєвого і творчого шляху П. Куліша, який мав виняткове значення для „...осягнення процесів національного самоутвердження українського народу та розвитку його духовності, самочинного складника світової культури” [169, с. 3].

Аналіз кулішевознавчих статей і наукових праць цього етапу свідчить, що для них є характерними об'єктивна оцінка, уважне вивчення, критичність зауважень, поважливе ставлення до автора, нова інформативна насиченість. Передумовою цього було ряд причин, зокрема: пройшов певний час після життєвих подій і смерті П. Куліша, що дало змогу об'єктивніше оцінити суспільні явища того часу, погляди письменника, його творчість; побачила світ значна частина його творів, що зробило доступними для розуміння творчі переконання автора; післяреволюційна ситуація уможливила дослідження архівів у Петербурзі й Тулі стосовно процесу 1847 р., заслання П. Куліша, а також звільнення його з російського підданства; нечіткість, помилковість висновків, уміщених у раніше опублікованих авторських матеріалах, невідповідність їх новій фактичній інформації. Внаслідок цього перед дослідниками постало завдання – поповнити наявний фактологічний матеріал, віднайти і впорядкувати архівні дані, визначити їхню вартісність, вірогідність, а на їх підставі робити вже загальний аналіз і синтез, висновки, що мали „охопити всю особу і всю творчість письменника” [55, с. 10].

У 1928 р. Д. Дорошенко з цього приводу писав: „Замість колишніх обвинувачень або апологій наступив тепер нарешті час для холодного історичного дослід. Нові архівні матеріали значно улегшили цей дослід і потягнули за собою цілу низку розвідок, присвячених чи то життю Куліша, чи тій або іншій сторонні його діяльності” [47, с. 309].

У цей період вийшла низка біографічних праць про П. Куліша за авторством Д. Дорошенка [48], Є. Кирилюка [71], І. Ткаченка [234].

У 1922 р. побачила світ праця В. Щурата „Філософічна основа творчості Куліша” [249], в якій автор намагався розгледіти особистість П. Куліша крізь призму поглибленого студіювання його творів, знайти причини його вагань між романтичним захопленням козацтвом, москвофільством, полонофільством, а в кінці творчого шляху – туркофільством. Дослідивши життя і творчість просвітника, автор дійшов висновку, що формування філософської основи творчої спадщини Куліша розпочалося в 40-х рр. під впливом М. Максимовича, П. Плетньова, а також польського письменника М. Грабовського, що міцніла на цих засадах упродовж життя.

У статті „Куліш і цензура” (1918) [160] В. Міяковський оповів про нелегку боротьбу П. Куліша з цензурними перешкодами, які стояли на заваді його освітньо-просвітницьким намірам. Незважаючи на постійні утиски, він наполегливо йшов до своєї мети – дати життя українському друкованому слову. З-поміж іншого автор окремо спинився на цензурних утисках, яких зазнав П. Куліш під час намагань створити українське періодичне видання. У нелегких умовах він видавав альманах „Хата”, komponував журнал „Основа”, надрукував повісті Г. Квітки-Основ’яненка, працю „Хмельниччина” та багато іншого. Наголошуючи на відданості П. Куліша українській справі, автор зауважив, що „...історія Кулішевих видань – це історія боротьби за вкраїнське слово, за вкраїнську думку” [160, с. 106].

Постать П. Куліша як невтомного борця за національний розвиток рідного народу, фундатора його національної самосвідомості, теоретика і практика української ідеї охарактеризована у визначній праці С. Єфремова „Історія українського письменства” (1924) [54]. У контексті загального нариса розвитку національного письменства автор окреслив особливості громадської і просвітницької діяльності в Україні у другій половині XIX ст., чільне місце в якій посів П. Куліш.

Різномпланова праця просвітителя була надзвичайно високо оцінена С. Єфремовим. Він відводив П. Кулішеві незаперечну роль у розвитку українського письменства, а також вказав на ще один напрям його науково-просвітницької

діяльності у справі рідної мови – на літературну і науково-етнографічну критику, в якій він дотримувався єдиного принципу – народності [54, с. 59–60].

Як вважає С. Єфремов, визначною була роль П. Куліша в етнографічному вивченні рідного народу, його звичаїв, традицій, поезії. Своєю збіркою „Записки о Южной Руси” П. Куліш „показав зразок нового методу в етнографічній роботі...”, внаслідок чого його „етнографічні праці свого часу були явищем надзвичайним” [54, с. 244–245]. Крім цього, С. Єфремов підкреслив багатоаспектну діяльність П. Куліша як видавця, історика, літератора, публіциста.

Відзначивши натхненну й енергійну діяльність просвітника в національно-культурному розвитку України, автор у той же час підкреслив, що особистісними якостями П. Куліша були: однобічність, принциповість, непостійність поглядів, безкомпромісність. Проте вони, на глибоке переконання С. Єфремова, не применшують заслуг П. Куліша в національно-просвітницькому русі другої половини ХІХ ст.: „Куліш – це надзвичайно складна натура, палка в почуваннях («гарячий Куліш», як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіткана з суперечностей; людина велика в позитивній діяльності, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді. Трудно одним поглядом охопити його кипучу різноманітну працю, що поряд із надзвичайно коштовними здобутками для рідного краю дає й чимало такого, що варто б забути, його заслуги шануючи. Та коли відкинути навіть особисту вдачу Куліша, треба буде все ж признати, що ні на кому, може, не одбилось так наше національне лихоліття, як власне на цьому письменникові” [54, с. 393].

До тридцятих роковин по смерті П. Куліша було опубліковано ряд видань про його життя і творчість. Так, у 1927 р. за редакцією С. Єфремова та О. Дорошкевича вийшла збірка праць Комісії для видавання пам’яток новітнього письменства під назвою „Пантелеймон Куліш”, яка містила цінний матеріал до біографії П. Куліша. Зокрема, О. Дорошкевич у статті „Куліш на засланні” [49] на основі багатого архіву ІІІ відділення імператорської канцелярії та його листування з приятелями і родичами дослідив трирічне перебування просвітника у Тулі. Автор ставив за мету своєї праці прискіпливе і ґрунтовне дослідження цього періоду в житті П. Куліша,

намагався виявити вплив такого „удару долі” на все подальше життя, на зміну його світогляду, життєвих переконань. Фактичний архівний і епістолярний матеріал дав змогу авторові здійснити ґрунтовне дослідження, яке розвіяло „...легенди, що снувалися були навколо Кулішевого ймення саме з тієї доби заслання” [49, с. 72]. Підсумовуючи, О. Дорошкевич наголосив: „...ця доба так чи інакше позначилася по всій наступній роботі письменника: печать цих трьох, повних деморалізації років неминуче лягла й на майбутньому. Ось чому, мабуть, й не можна зрозуміти справжнього Куліша в майбутньому, не можна збагнути всіх його «ухилів» і «збочень», коли добре не проаналізувати морально-тяжкої тульської доби” [49, с. 72]. Слід зауважити, що праця О. Дорошкевича об’єктивна й цінна для історії цього етапу в житті П. Куліша.

Збірник містить працю П. Чубського „Куліш і Шевченко”, в якій автор зазначив, що „...тема Куліша, або Кулішева проблема – може, чи не центральна проблема в цілій історії українського культурного ренесансу XIX віку” [242, с. 103]. Обираючи предметом свого дослідження товаришування П. Куліша і Т. Шевченка як представників знаменитої „трійці”, П. Чубський намагався інтерпретувати стосунки між ними, дати оцінку Кулішевого ставлення до Кобзаря від початку їхнього знайомства і по смерті Т. Шевченка. З цього приводу автор писав: „...взаємовідносини таких велетнів, як Куліш і Шевченко, подають захватний, зворушливий матеріал, рівного якому щодо цікавості мало в історії людських взаємовідносин і, може, нема в історії нашого культурного ренесансу” [242, с. 105].

Взаємини П. Куліша і основоположника Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова стали предметом наукової розвідки І. Житецького, що мала назву „Куліш і Костомаров” (1927) [59]. У цій праці автор на основі недрукованого листування 1860–1870 рр. показав складні і суперечливі відносини між видатними національними діячами України [85].

У просвітницькій діяльності П. Куліша вагоме місце належить його історичним студіям з минулого українського народу, на чому наголошував М. Грушевський у нарисі „В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” (1927) [38]. Автор намагався пояснити

аристократичність натури П. Куліша стосовно простого люду, знайти основи цієї природженої чи набутої риси. М. Грушевський відзначив діяльність П. Куліша на науково-історичній ниві, зокрема дослідив генезу його поглядів на минуле українського народу. Автор високо поціновував „Историю Возсоединения Руси”, незважаючи на деяку однобічність, неточності й помилки: „...вже такий твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного, дослідницького становища” [38, с. 30]. На його думку, П. Куліш побудував свою працю на вперше відкритих польських архівних матеріалах з історії козацтва і в багатьох питаннях „виявив глибоку і влучну інтуїцію”. М. Грушевський наголосив на великому значенні творчої спадщини просвітника в національно-культурному поступі українського народу.

Значний внесок у розвиток кулішевознавства цього етапу зробив Є. Кирилук своїм доробком „Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього” [70]. Це цілісний, систематичний бібліографічний показник творів П. Куліша, а також наукових розвідок про нього, поданих у хронологічній послідовності включно по 1927 рік.

Фактологічність та різноманітність праць цього етапу про життя і творчість П. Куліша викликала необхідність класифікувати їх за напрямками діяльності просвітника та за певними сторонами висвітлення його творчого шляху. Нами виділено дослідження, які висвітлюють видавничу, етнографічну, літературно-критичну, педагогічну, перекладацьку діяльність П. Куліша.

Внесок П. Куліша в *етнографічне вивчення українського народу*, його роль у збереженні творів народної поезії, у виданні етнографічного матеріалу стали предметом дослідження І. Айзенштока [3; 4], В. Данилова [263], А. Лободи [147; 148], В. Петрова [173], П. Руліна [202; 203], Ф. Савченка [206], І. Теліги [230; 288], О. Юровської [250], К. Юрченко [251] та ін.

Автори досліджували передумови зацікавлень П. Куліша етнографічними студіями. Більшість із них прийшли до думки, що основними чинниками, які спонукали до вивчення народної творчості, були: вплив матері; продукувана епохою романтизму у 20–30-х рр. XIX ст. ідея народності; творчість М. Гоголя;

ознайомлення із збіркою пісень М. Максимовича, а пізніше – знайомство із самим автором; знайомство і безпосереднє спілкування із польським письменником М. Грабовським.

Тему *літературної критики* П. Куліша продовжували С. Єфремов [52], А. Ковалівський [73], П. Рулін [203] та інші.

Творча праця П. Куліша представлена і *видавничою діяльністю*, завдяки чому йому вдалося видати значну кількість не лише своїх творів, а й науково-просвітницької літератури українською мовою, що мало потужний вплив на освітнє відродження України. З його ініціативи побачили світ твори М. Вовчка, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Левицького. Із друкарні П. Куліша вийшли альманахи „Хата” (1860), перший загальноукраїнський журнал „Основа” (1861–1862), де друкувалися твори українських письменників, актуальні статті й розвідки з питань народної освіти, економіки, суспільних процесів, які зміцнювали фундамент національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Окремі аспекти видавничої діяльності П. Куліша розкрито у праці П. Руліна „П.О. Куліш як дослідник і критик М.В. Гоголя” (1919) [203], у якій автор окреслив внесок просвітника у видання і редагування творів М. Гоголя, його листів, мемуарної спадщини протягом 60-х рр. XIX ст. З приводу останнього П. Рулін писав: „У широкий та різноманітній діяльності Куліша почесне місце належить його пильній і довгій, мало не десятилітній, праці над Гоголем” [203, с. 1563]. Найвизначнішою працею про життя і творчість автора „Мертвих душ” були „Записки о жизни Гоголя” (1856) – перша наукова біографія М. Гоголя [203, с. 1565]. „Значіння цієї книги Кулішевої, – підкреслив П. Рулін, – в справі вивчення Гоголя величезне. Не один з російських письменників ні в той час, ні навіть пізніше, не мав в такий короткий речинець після своєї смерті такого широкого, на кілька сот №№, збірника своїх листів. Завдяки Кулішеві збереглися також і дійшли до нас по свіжому сліду записані ним спогади про Гоголя” [203, с. 1565].

У статті „Куліш і Квітка” (1918) [159] В. Міяковський показав роль П. Куліша у видавничій справі другої половини XIX ст.: „Поширити книжку, провести її туди,

де вона ніколи ще не була, в старосвітську садибу, в суспільство старосвітських батюшок та матушок, – це було чергове завдання того часу. І треба зазначити, що виконання цього завдання взяв на себе Куліш” [159, с. 26]. Значний внесок, на думку В. Міяковського, зробив просвітник виданням повістей, драматичних творів, комедій Г. Квітки-Основ’яненка. Деякі з них, зокрема „Козир-Дівка”, „Ганнуса”, „Сердешна Оксана” та ін., були опубліковані вперше. П. Куліш, як зазначає автор, Г. Квітку вважав „великим національним письменником”, який „заглянув у сільську оселю”, у своїй творчості змалював простий народ, його побут, звичаї. Саме народолобство Г. Квітки-Основ’яненка надихнуло П. Куліша на видання його праць.

Педагогічна діяльність П. Куліша в дослідженнях 20-х рр. ХХ ст. представлена незначною кількістю праць. М. Стороженко у статті „До біографії Куліша. Куліш у Києво-Печерській школі” (1923) пише про його педагогічну роботу [217]. Звернуто увагу на помилку автора передмови листів П. Куліша до М. Юзефовича в „Киевской старине” (1899) стосовно переходу його із Луцької шляхетської школи до Києво-Подільської. На основі архівних матеріалів М. Стороженко уточнив відомості про цю подію і опублікував рукописний журнал другого дворянського училища за 1841 р., де працював П. Куліш.

У праці „П.О. Куліш педагогом” (1927) [233] І. Ткаченко дає загальний нарис педагогічної діяльності просвітника, вказує на його внесок в освітній розвиток українського народу, яким був перший рідномовний підручник „Граматка”, а також аналізує його педагогічні статті в „Основі” та „Правді”.

До історії створення „Граматки”, її розповсюдження, успіху серед простого населення, заборони звернувся В. Міяковський у розвідці „З просвітньої діяльності П.А. Куліша” (1919) [158].

Неабикий інтерес до вивчення педагогічної діяльності П. Куліша викликає стаття С. Дорош „Пантелеймон Куліш” у журналі „Вільна українська школа” (1919) [46]. До наукового обігу її включив Н. Гупан, який зазначив, що авторка статті описала педагогічні погляди вченого, дала високу оцінку його діяльності, спрямованої на підтримку освітянського руху. Особливу увагу приділено

внеску П. Куліша у підготовку навчальної літератури для шкіл рідною мовою [41, 97]. С. Дорош підкреслила його роль у культурно-освітньому процесі другої половини XIX ст., зауваживши неоднозначність оцінки його постаті, а також те, що „...П. Куліш повинен зайняти почесне місце в історії української педагогіки” [46, с. 61].

Праця педагога-просвітника *над перекладом* Святого Письма стала предметом вивчення Н. Сагарди. Окремі аспекти перекладацької діяльності досліджували П. Житецький, В. Крижанівський, М. Комаров та ін. У спеціальних розвідках „Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX вв.” [208] та „Поетичні переклади П.О. Кулішем Св. Письма” [209] Н. Сагарда дослідив його копітку роботи над перекладом та удосконаленням стилю, а також колізії, пов’язані з виданням. Автор зауважив: „П.О. Куліш багато знання й натхнення оддав цій справі, бо ясно розумів її велике значення для українського національного й культурного одродження” [208, 1344]. Високу повагу пробуджувала наполеглива праця перекладача, щоб український народ мав увесь переклад Біблії рідною мовою: „...він ніби то завданням свого життя ставив – усе Св. Письмо од книги Битія й до Апокаліпсиса подати на своїй рідній мові” [209, с. 1544].

Висока освіченість П. Куліша і відданість українській справі, звичайно, спонукали дослідників його життя і творчості з’ясувати, під впливом яких чинників соціокультурного та культурно-громадського життя українського суспільства XIX ст., яких духовних чинників найближчого оточення відбувалося формування його особистості як національно свідомого громадського діяча, патріота і просвітника.

У своїх працях Б. Грінченко [34], Д. Дорошенко [48], О. Маковей [151], В. Шенрок [245] вказували на походження П. Куліша зі славного козацького роду як по батьківській, так і по материнській лінії, що вважалось однією із важливих умов формування його високої духовності, високої патріотичності. Спеціальні розвідки І. Абрамова [260], А. Лазаревського [1], Б. Шевеліва [289] були першими спробами вивчення родоводу П. Куліша і стали фактичною підставою для наведеного висновку.

Усі дослідники життя і творчості педагога підкреслювати величезний вплив матері на формування П. Куліша. Вона ще з раннього дитинства прищепила йому любов до рідної мови, народної пісні. Природна мудрість цієї жінки навчила ще малого Панька поважати простих людей, що й стало тим чинником, завдяки якому, певне, він звернувся до їхньої творчості, історії, мови, а також присвятив свою діяльність просвіті українського народу.

Непересічну роль у формуванні творчих уподобань П. Куліша відіграв М. Максимович, зокрема збіркою українських пісень. Після знайомства з ним, як зазначав О. Маковей, відбулося значне зростання української самосвідомості П. Куліша: „на першій місці треба поставити Михайла Максимовича, котрого збічник пісень з 1834 р. зробив на Куліша ще в гімназії велике враження” [151, с. 170].

Вагомий вплив на формування П. Куліша як громадського діяча, етнографа, історика справив польський письменник М. Грабовського, з яким він познайомився у 1843 році. На це вказували В. Гнатюк [30], Б. Грінченко [34], О. Маковей [152], І. Теліга [230], В. Шенрок [245], О. Юровська [250].

У працях більшості дослідників життя і творчості П. Куліша цього етапу наголошується, що остаточне формування патріотичних, світоглядних переконань, просвітницьких орієнтирів відбулося під час знайомства і зближення його із національно свідомою молоддю 40-х рр. XIX ст.: Т. Шевченком, М. Костомаровим, В. Білозерським та ін., які були засновниками Кирило-Мефодіївського товариства. До історії його виникнення і розвитку, ідеологічного спрямування, вивчення матеріалів у справі арешту братчиків зверталися М. Возняк [26], О. Гермайзе [28], М. Грушевський [155], О. Грушевський [39], С. Єфремов [56] та ін. Досліджуючи програмні документи, матеріали слідства у III відділенні, вони дійшли висновку, що П. Куліш офіційно не був членом Кирило-Мефодіївського товариства, хоча підтримував тісні взаємини з його членами і поділяв їхні погляди стосовно національної ідеї.

Поряд із висвітленням педагогічної та просвітницької діяльності П. Куліша дослідники вказували на його працьовитість, натхненність, самовідданість. У будь-

якій сфері своєї багатогранної діяльності, будучи проводирем культурно-просвітницького і педагогічного руху, він трудився наполегливо, безкорисливо, на повну силу – заради національного відродження українського народу, свідомо обираючи тернистий шлях задля блага народу, його культурного розвитку. М. Могилянський зауважив: „А проте Куліш пройшов свій довгий шлях трудовника, як мономан, яким через все життя володіла одна думка, одна мрія, що він її дістав... «від предків, від того українського козацького роду, з якого письменник вийшов» – ідея самостійності української народності” [242, с. 103].

Аналіз кулішевознавчих праць цього етапу свідчить, що всі дослідники вважали П. Куліша людиною щирою, вимогливою, відданою українській ідеї, а водночас – принциповою, безкомпромісною, запальною. Авторитарні поради сучасникам, нетерпимість до чужих помилок, суб'єктивність досить часто превалювали в його поведінці. Ще за життя П. Кулішу довелося вислухати докори, критику, звинувачення, інколи обґрунтовані й об'єктивні, а інколи – безпідставні, несправедливі, образливі. М. Грушевський писав: „Процеси, так нещасливо розпочаті Кулішем з старшими товаришами праці – Шевченком і Костомаровим, продовжуються в безконечність новими поколіннями критиків і істориків літератури, які вишукують все нові погіршення і непослідовності в аргументації і діяльності Куліша” [38, с. 9].

Звернувшись до народного життя в 40-х рр. XIX ст., захопившись фольклором українського народу, перейнявшись його неосвіченістю, П. Куліш залишився відданий йому протягом всього свого життя. Високий освітній рівень і культурний розвиток рідної нації – основні константи світоглядної особистісної позиції П. Куліша протягом усього національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Незважаючи на складні життєві обставини та умови просвітницької діяльності, він зробив надзвичайно багато для освітньо-культурного поступу українців. П. Стебницький підкреслив: „Трагічного елемента взагалі не бракує в постаті Куліша... але вага його позитивної праці настільки велика, що тепер, оглядаючись на прожитий Україною вік, треба перш за все признати національні заслуги Куліша, тим більше, що вони лягають на його карб, а його хиби в значній мірі

виправдуються всім ходом української історії і обставинами російської дійсності” [214, с. 1516]. Особливістю подвижницької праці П. Куліша було те, що її вектор мав спрямування у майбутнє. Про це писав М. Драгоманов у листі до М. Павлика, наголошуючи, що Куліш як „...один з українофілів – б’є в точку – всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ” [172, с. 106].

Незважаючи на розбіжність оцінок суспільно-громадської і просвітницької діяльності П. Куліша, що виглядали чи то як жорстка критика, чи як його звеличування, всі автори відзначали його заслуги перед українським народом, що виражалися титанічною працею і своєрідним баченням його культурно-освітнього розвитку.

Отже, в межах другого етапу дослідження постаті П. Куліша здійснювалися активні розвідки його життєвого і творчого шляху, що сприяло появі окремого наукового напрямку – кулішевознавства, провідною темою якого було вивчення різнобічної діяльності вченого, обґрунтування високої оцінки його діяльності, яка сприяла відродженню національної ідеї.

Третій етап досліджень про П. Куліша – 30-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. – характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності П. Куліша з позицій радянської історіографії. Як зауважив Н. Гупан, такий критерій „...добору історико-педагогічного матеріалу призводив до прямого викривлення ідей видатних педагогів минулого, до зведення загальної картини історико-педагогічного процесу в більшовицьку схему” [41, с. 28]. Так, дійсно, П. Куліш мав ярлик „українського буржуазного націоналістичного діяча”. Його національні погляди штучно замовчувалися, ім’я викреслювалося з історії української культури, зокрема освіти, а якщо часом дещо і мовилося, то упереджено, тенденційно [231]. Пояснення такого підходу вчених до висвітлення педагогічної спадщини П. Куліша та інших педагогів цього періоду дає О. Сухомлинська, зазначаючи, „...що вибір персоналій, висвітлення біографічних фактів життя, змісту і напрямів їх творчості завжди залежали від політичного й ідеологічного впливу. Бували роки, коли історик педагогіки повністю й беззастережно віддавався політиці на шкоду педагогіці” [223, с. 38].

Наприклад, історик літератури М. Бернштейн, досліджуючи літературно-критичну діяльність П. Куліша, писав, що світогляд П. Куліша, його погляди мали „ліберально-буржуазний, націоналістичний характер” [15].

Український літературознавець О. Білецький у праці „Історія української радянської літератури” (1964) стверджував, що поява буржуазно-національних тенденцій у літературі пов’язана із діяльністю П. Куліша і помітно позначилася на українському літературному процесі, до того ж вони мали яскравий контрреволюційний, антинародний характер [16].

Такої оцінки дістала постать П. Куліша в історико-літературному нарисі І. Пільгука, де письменник критикувався за надмірне захоплення історичним минулим, яке „викликало романтичні мрії та уявлення”, від яких, на думку автора, „беруть початок і націоналістичні ідеалізовані його погляди на козацьку старшину, на гетьманську владу” [187, с. 157]. Автор підкреслив, що в радянському літературознавстві засуджувалася „шкідлива Кулішева концепція «відрубності» української літератури від інших літератур, як концепція націоналістична” [187, с. 176]. У передмові до „Вибраних творів” П. Куліша І. Пільгук зазначив, що постать письменника можна правильно оцінити „тільки на основі марксистсько-ленінської ідеології”, а також дорікав за те, що той „недооцінював значення російської літератури для української, пропагував ідею відрубності, виходячи з протиставлення української літератури, мовляв, наскрізь демократичної і єдиної у своїх суспільних інтересах, – літературі російській, мовляв, наскрізь аристократичній” [188].

Радянська енциклопедія визначає постать П. Куліша як українського „буржуазного письменника”, що посідав у „Кирило-Мефодіївському товаристві ліберально-поміщицькі позиції”, а в 70-х рр. XIX ст. утвердився на „позиціях українського буржуазного націоналізму, реакційного слов’янофільства”. Його погляди характеризуються як „консервативні”, „реакційні”. Підкреслено „реакційно-романтичні тенденції” у збірках автора „Хуторна поезія”, „Хуторні недогарки”, а щодо збірки віршів „Дзвін” зазначено, що вона ідейно протистояла революційній позиції Т. Шевченка [143.].

У багатотомному виданні „Історія української літератури” (1968) автори В. Герасименко, А. Крутікова, характеризуючи поезію 40–60-х рр. XIX ст., відносять П. Куліша до „ліберально-буржуазного напрямку” і звинувачують його у консерватизмі [66].

Загалом у радянській історіографії творча спадщина П. Куліша та його особистість були однозначно негативними. Він протиставлявся Т. Шевченку. Останнього виставляли революційним демократом, захисником народу, проте антиподом завжди виступав П. Куліш – прибічник консервативного чи й реакційного табору. Тому їх не просто протиставляли, а й вважали ворогами.

Отже, дослідження творчої діяльності П. Куліша радянськими літературознавцями відзначаються тенденційністю, упередженістю, ідеологізацією, внаслідок чого її висвітлення було піддано значним деформаціям. Особистість П. Куліша мала характеристику „українського буржуазного націоналіста”, що й визначало методологічний інструментарій кулішевознавчих досліджень радянської історіографії.

У межах цього етапу великий внесок у вивчення особистості П. Куліша і його творчої праці було зроблено вченими, які працювали на ниві української справи за кордоном. Так, М. Антонович [7; 8], М. Кордуба [79], І. Лотоцький [149], Ю. Луцький [23; 58], Є. Маланюк [153], Д. Чижевський [241] та ін. намагалися дослідити творчу спадщину П. Куліша об’єктивно, без упередженості й політичної заангажованості. Вперше друкували його епістолярну та мемуарну спадщину на сторінках закордонної преси, досліджували зв’язки із видатними діячами національно-просвітнього руху другої половини XIX ст.

Четвертий етап пов’язаний з реальними змінами та якісними зрушеннями, що почалися в історико-педагогічній науці в другій половині 80-х рр. XX ст. Демократизація українського суспільства сприяла інтенсивному вивченню прогалин в історії української педагогіки; дослідники зверталися до аналізу і осмислення окремих явищ і процесів минулого, педагогічних персоналій, що раніше в силу різних причин не вивчалися [41, с. 30]. До числа вітчизняних педагогів, теоретичні

погляди яких довгий час не були включені до педагогічної науки, належить і П. Куліш.

Цей етап характеризується великою кількістю досліджень різних аспектів творчої спадщини П. Куліша, зокрема літературної, фольклорної, перекладацької, історичної, історіософської тощо; вони вирізняються новими методологічними підходами, об'єктивними оцінками.

Так, до літературної діяльності П. Куліша зверталися такі автори: М. Веркалець „Із рідним словом тулишся, мов злодій...» (українська національна ідея П. Куліша)” („Освіта”, 1994, 21 вересня), Г. Грабович „До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов” („Сучасність”, 1996, № 12), В. Лазарева „Творчість П. Куліша як джерело національно-культурного відродження” („Українська мова та література в школі”, 2005, № 4), Б. Степанишин „Українська національна ідея Панька Куліша” („Дивослово”, 1997, № 12) та ін., якими проаналізовано літературну творчість письменника крізь призму боротьби за національне відродження України та наголошено на його ролі в культурному розвитку українського народу.

У монографічних працях Р. Багрій „Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. («Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна Рада» П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта)” (1993) [9], А. Сініциної „Історично-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів)” (2002) [211] на значному історико-архівному, літературному матеріалі простежено вплив епохи романтизму з ідеєю народності на становлення особистості П. Куліша та його літературної творчості, досліджено україноцентричну спрямованість письменника. А. Сініціна зауважувала, що у творах найяскравіших представників епохи романтизму, серед яких чільне місце посідає П. Куліш, „...була осмислена і узагальнена національна ідея – ідея українства, що стала виразником національної самосвідомості, ідейним побудником у боротьбі за українську незалежність і свободу” [211, с. 3].

У монографії М. Бойка „П. Куліш. Осмислення творчого спадку” (1997) [18] досліджено творчість П. Куліша як українського поета, мислителя і громадського

діяча, як перекладача і популяризатора творів англійських, німецьких і російських авторів.

Вагомим внеском у кулішевознавство цього етапу є такі праці: „Куліш П. Щоденник” (1993) – упорядкування і коментарі М. Кіржаєв [140]; „Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського” (1997) [141], „Куліш П. Листи” (2005) – упорядкування і коментарі О. Федорука [170]; „Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження” (2000) [169]; „Куліш Пантелеймон. Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія” (2005) – упорядник О. Шокало [144]; „Із забуття – в безсмертя. Сторінки призабутої спадщини” – автор М. Жулинський [60]; П. Гончарук „Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша: До 110 річниці його світлої пам’яті (1819–1897)” (2006) [33]; В. Терлецький „Розіллюсь по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками” (2006) [232]; двотомник Є. Нахліка – „Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель” (2007) [163; 164]. У цих працях на основі архівних матеріалів досліджено біографію П. Куліша як науковця – письменника, етнографа, перекладача, філолога, культуролога, філософа, релігієзнавця, публіциста, історика, драматурга, поета, історіософа. Деякі з них містять унікальні твори письменника (першодруки більшості яких побачили світ ще у 40–60-х рр. XIX ст. або взагалі не були опубліковані), в яких простежується напрям культурно-просвітницької діяльності П. Куліша. Вперше представлені на загальні листи вченого, які слугують джерелом вивчення його просвітницько-педагогічних поглядів і переконань, його діяльності.

У цей час активізувалися дисертаційні дослідження різнобічної діяльності П. Куліша, що зумовлено якісними змінами вітчизняної науки внаслідок суспільно-політичних перетворень, її орієнтації на культурологічний, цивілізаційний, антропологічний, аксіологічний та ін. підходи. Об’єктивною постала потреба вивчення етнографічної, літературної, лінгвістичної, перекладацької, педагогічної діяльності П. Куліша, його філософських поглядів з позицій сучасності, визначення ролі вченого в культурному розвитку, національному відродженні української держави.

Дисертаційні дослідження В. Владимирової „Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури” (2002) [24], Т. Должикової „Мовна особистість Пантелеймона Куліша” (2003) [45], К. Ісаєнко „Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості” (2004) [65], С. Ковпик „Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон” (2005) [74] висвітлюють педагогічно-просвітницьку діяльність П. Куліша з погляду її впливу на національну спрямованість його художньої творчості.

У дисертації „Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша” (1998) [252] Ж. Янковська дослідила чинники формування просвітника як етнографа, фольклориста. У праці також висвітлено характер стосунків П. Куліша з видатними етнографами своєї епохи, проаналізовано його етнографічні збірники, а також літературні твори як важливе джерело вивчення фольклорної спадщини українського народу. У дисертаційних дослідженнях Л. Похилої „Історичні погляди П. Куліша” (1998) [194] та Л. Грінберг „Історіософське світобачення Пантелеймона Куліша (культурологічний аспект)” (2001) [35] на фактичному матеріалі епістолярію, публіцистичних і науково-історичних праць вченого, висвітлено історіософське бачення П. Куліша, що дає змогу зрозуміти його ідеї самобутності українського народу, глибину національної ідеї.

Незважаючи на те, що предметом дисертаційних досліджень передусім є літературна, історична та фольклорна спадщина П. Куліша, а педагогічно-просвітницька діяльність і викладацька робота розглянуті побіжно, ці праці вважаємо важливими для осмислення і вивчення особистості педагога-просвітника.

Окремі аспекти просвітницької і педагогічної діяльності П. Куліша, зокрема його активна участь у Петербурзькій громаді, авторство першого україномовного підручника, співпраця із першим загальноукраїнським журналом „Основа” згадуються у працях сучасних учених-дослідників української історії педагогіки Л. Березівської [11], Н. Гупана [41], І. Зайченко [61], Н. Побірченко [190; 191], О. Сухомлинської [223]. Так, безпосередня участь П. Куліша у просвітницько-педагогічному русі проаналізована у дослідженні Н. Побірченко „Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху

Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)” (2001) [190]. Автор фундаментальної праці висвітлює біографічні моменти життя педагога, спрямованість його просвітницької роботи у складі Петербурзької громади, вказує на роль П. Куліша у створенні навчальної літератури рідною мовою.

Інтерес до особистості П. Куліша як педагога активізувався останніми роками. Свідченням цього факту є перше перевидання його педагогічних праць „Виховання дітей” і „Перегляд українських книжок”, що увійшли до спільного видання німецько-українського проекту – хрестоматії „Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.)” (2003) за науковою редакцією О. Сухомлинської [154].

До навчального посібника Академії педагогічних наук України „Українська педагогіка в персоналіях” (2006) за редакцією О. Сухомлинської увійшла стаття Н. Побірченко „Пантелеймон Куліш” [189], що містить біографічні відомості, інформацію про педагогічний доробок вченого, його погляди на освіту й виховання. Це перша цілісна розвідка, в якій конструктивно схарактеризовано П. Куліша як педагога.

Педагогічна діяльність П. Куліша знайшла відображення у статтях В. Терлецького „Педагогічні погляди П.О. Куліша” [231], В. Лазаревої „Українознавча спадщина П. Куліша в розбудові національної освіти” [146], А. Кирпач „«Граматка» П. Куліша – один із перших україномовних підручників XIX ст.” [72]. Автори висвітлюють окремі аспекти педагогічної спадщини П. Куліша, у тому числі роль „Граматки” в освітньому поступі українського народу в другій половині XIX ст.

Отже, четвертий етап досліджень діяльності П. Куліша свідчить про якісні зрушення у вивченні його персоналії. Зросла загальна кількість фундаментальних досліджень, у яких ґрунтовно висвітлювалися різні аспекти його творчої спадщини. Дослідники намагалися у своїх працях уникнути догматичних підходів, відновити ім’я вченого в загальній історії національного і культурного відродження. Особливістю цього етапу є те, що постать П. Куліша справедливо увійшла до плеяди видатних вітчизняних педагогів.

У контексті здійснення історико-педагогічних досліджень необхідними є вивчення та об'єктивна оцінка маловідомих і невідомих архівних матеріалів або тих, інтерпретація яких була заідеологізована чи взагалі викреслена з культурного контексту. Це дасть можливість заповнити „білі плями” в історії вітчизняної освіти, по-новому осмислити події і явища, творчий доробок та ідейні спрямування видатних педагогів. За влучною оцінкою акад. О. Сухомлинської „...завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу” [223, с. 27].

Вивчення педагогічної і просвітницької діяльності П. Куліша базується на аналізі комплексу архівних джерел дореволюційного періоду. У процесі написання дисертаційного дослідження нами було проаналізовано документально-фактологічні матеріали з фондів Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України); Державного архіву м. Києва; Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України; Наукових Архівних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського).

Опрацьовано фонди Ягелонської Бібліотеки (м. Краків), Познанської Бібліотеки університету ім. Адама Міцкевича; фонд Установчого Комітету в Польському Царстві (Ар.А.Р.) – Головний Архів Давніх Актів у м. Варшава.

Фонд 707 „Управління Київського навчального округу” ЦДІАК України містить справи, які висвітлюють кілька етапів життя і творчості П. Куліша, а саме: навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті св. Володимира, педагогічну діяльність у містах Луцьку, Києві, Рівному, Санкт-Петербурзі тощо.

У справах опису № 1 (1833–1835) цього ж фонду зберігаються документи, які дають можливість уточнити роки навчання П. Куліша у Новгород-Сіверському повітовому училищі та Новгород-Сіверській гімназії. Зокрема, у справі „Списки учеников, получивших похвальные билеты и с разделением их по достоинству” (оп. 1., спр. 851) зазначено, що учень 2-го класу П. Куліш по закінченні Новгород-

Сіверського повітового училища отримав білет № 1 „За отличное благонравие и успехи в науках”. У документі „Ведомости об учащихся в училищах Киевского ученого округа (1833–1835)” (оп. 1., спр. 850) відзначено, що під час навчання у Новгород-Сіверській гімназії, до якої вступив 8 жовтня 1833 р., він виявив відмінні „здібності, старанність, поведінку та успішність”.

Справи щодо перебування П. Куліша у Київському університеті св. Володимира зберігаються в описах 5 (1839–1840), 6 (1840), 7 (1841–1842), а саме: „Списки о поведении, способностях и прилежании студентов Киевского университета и лицея кн. Безбородько” (оп. 6., спр. 6), „Об испытании в университете и о принятых в студенты в 1839/40 академическом году” (оп. 5., спр. 320), „Конкретные списки студентов Киевского университета за 1840–1841 гг. и лицея кн. Безбородько” (оп. 7., спр. 9), „Ежемесячное донесение инспектора студентов университета о поведении студентов” (оп. 6., спр. 31), „Ежемесячное донесение инспектора студентов университета о поведении студентов” (оп. 7., спр. 66), „Дело о времени испытания для поступления в Киевский университет и о принятии в студенты университета” (оп. 6., спр. 105), „Ведомости о студентах, выбывших из Киевского университета и лицея кн. Безбородько в течении майской и сентябрьской трети 1840 г.” (оп. 6., спр. 322).

Документи цього ж фонду містять матеріали, які висвітлюють педагогічну діяльність П. Куліша, її хронологію та географію. Із „Ведомости о переводах чиновников” (оп. 7., спр. 64) видно, що 28 січня 1841 р. його призначено виконувачем обов’язків учителя російської мови у Луцькому повітовому дворянському училищі. Матеріали свідчать, що в Луцьку він займався упорядкуванням бібліотеки, конфіскованої в учасника польського повстання 1830–1831 рр. (оп. 7, спр. 141), що й спровокувало його конфлікт із штатним наглядачем Глібовським, унаслідок чого П. Куліша було переведено у серпні 1841 р. до Києво-Печерського повітового училища (оп. 7, спр. 254 а ; спр. 64).

Справи описів 7 (1841–1842), 11 (1844) 707 фонду, а саме: „Ведомости о переводах чиновников” (оп. 7., спр. 64.), „Общий годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1844 год” (оп. 11., спр. 2) зафіксували факт

переведення П. Куліша 23 грудня 1841 р. до Києво-Подільського повітового училища. Ряд документів, таких як „Дело по отношению Киевского гражданского губернатора о командировании учителя Кулеша в некоторые места Киевской губернии для исследования древностей” (оп. 10., спр. 188), „По отношению Киевского военного губернатора об уведомлении не имеется ли препятствий к назначению членом комиссии для разбора древних актов западных губерний экстраординарного профессора Домбровского и назначении ему сотрудником учителя Кулеша и о командировании в вакационное время для обозрения архивов” (оп. 9., спр. 206) вказує на те, що під час служби у Києво-Подільському повітовому училищі П. Куліш у грудні 1843 р. був зарахований членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, а в квітні 1844 р. на прохання київського губернатора І. Фундукля і з дозволу попечителя округу йому було доручено здійснити поїздку по Київській губернії для збирання відомостей „про предмети давнини” цього краю.

Про призначення П. Куліша виконувачем обов’язків учителя історії в Рівненській гімназії та про факт переведення його звідти на службу до Санкт-Петербурзької П’ятої гімназії свідчать справи описів 11 (1845–1846) і 12 (1845), а саме: „Дело об определении и увольнении учителей по Ровенской гимназии” (оп. 11., спр. 187), „Годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1845 год” (оп. 12., спр. 460 а.).

В описах 87 та 261 цього ж фонду містяться справи, які дають відомостей про придбання гімназіями та училищами за наказом попечителя округу праці П. Куліша „Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років тому” (1843) (Дело о рассылке в учебные заведения изданной Кулешем книги „Михайло Чарнишенко или Малороссия восемьдесят лет назад” (оп. 87, спр. 890)). Після встановлення факту причетності П. Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства зазначену працю розпорядженням попечителя округу було вилучено із бібліотек гімназій та училищ, а його самого було зобов’язано сплатити борг за видання її університетською друкарнею (Дело о взыскании с преподавателя Петербургского университета Кулиша денег за напечатанные работы „Михайло Чарнышенко” в типографии Киевского университета (оп. 87., спр. 1924); „Об истребовании из библиотек

училища Киевского учебного округа запрещенных сочинений Костомарова, Кулеша и Шевченка” (оп. 261., спр. 18)).

Описи фонду 442 „Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” містять документи про вилучення книг П. Куліша та переслідування тих, хто займався їх розповсюдженням. Так, у 1861–1862 рр. було проведено дізнання зі студентів Г. Средзинського, А. Шиманова, В. Гнилосирова та К. Михальчука, які займалися поширенням граматки П. Куліша. Зокрема, виникли такі справи: „Переписка с волынским губернатором о бывшем студенте Киевского университета Михальчукове М., обвиняемого в распространении среди крестьян с. Степковцы Житомирского у. Волынской губернии книг на украинском языке” (оп. 812., спр. 56), „Переписка с волынским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшим крестьянских детей с. Холоневичи Луцкого у. Волынской губернии по книгам на украинском языке” (оп. 812., спр. 48), „Переписка с Киевским губернатором и киевским полицмейстром об установлении наблюдения за протоиереем г. Радомысля Волынской губернии Гороновским А., получившим посылку с книгами на украинском языке” (оп. 811., спр. 186).

В особових фондах відомих українських діячів містяться листи, рукописи наукових статей, відомості, що стосуються окремих аспектів просвітницької діяльності П. Куліша (ф. № 1235, 873, 2052).

Отже, у фондах Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України) зберігаються документи, які засвідчують роки навчання П. Куліша у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті св. Володимира, а також містять інформацію стосовно його педагогічної діяльності (ф. 707). Документи, що стосуються поширення, а потім переслідування книг та підручників П. Куліша, містяться у справах фонду № 442. Окремі аспекти просвітницької діяльності вченого знаходяться у справах особових фондів українських діячів (ф. № 1235, 873, 2052).

У Державному архіві м. Києва зберігається секретний циркуляр, датований 1847 р., яким було заборонено і витребувано із бібліотек освітніх закладів навчального округу книги П. Куліша „Михайло Чарнишенко, або Малоросія

вісімдесят років тому” (1843) – „Дело о доставлении сочинений Кулеша Г. Попечителю Округа (1847)” (ф. 81., оп. 50).

В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігаються документи, які надають фактичний матеріал про педагогічну та просвітницьку спадщину П. Куліша. Переважно містяться такі групи документів: 1) науково-педагогічні статті, навчально-методичні розробки педагога; 2) праці українських вчених, які досліджували життя і творчість просвітителя; 3) листування П. Куліша; 4) архівні матеріали, в яких висвітлюються окремі аспекти його видавничої діяльності.

Першу групу становлять наукові праці педагога, а саме: „Виховання дітей” (ф. I, № 28542), „Дещо про виховання дітей” (ф. I, № 28537), „Об’ява про збір матеріалів для книжки про освіту Південної України” (ф. 2, № 2129), „Передмова до перекладу Св. Письма. Автограф (90 рр. XIX ст.)” (ф. I, № 28310), „Дві мови – книжня і народна” (ф. I, № 28547), „Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів” (ф. I, № 28484), „Об издании украинского словаря” (ф. I, № 28554), „Для незнакомых с языком малорусским, так называемым Украинским, собственно же Старорусским” (ф. I, № 28548), „Універсал до Чернігівських земляків в справі перекладу Євангелія (1895)” (ф. I, № 1416). Їх аналіз і вивчення дає змогу виокремити теоретичні погляди вченого щодо питань національної освіти і виховання, переконань стосовно самобутності української мови, ідей щодо культурно-освітнього розвитку українського народу.

Крім того, зберігаються навчально-методичні розробки П. Куліша – зшиток лекцій „Чтение о Русской Словесности” (ф. I, № 28561), присвячений питанням організації змісту навчально-виховного процесу.

Архівні матеріали другої групи містять окремі оцінки і висновки щодо творчої спадщини просвітителя, дають відомості з його біографії, просвітницької діяльності. Це праці І. Абрамова „До характеристики оточення, з якого вийшов П.О. Куліш” (ф. X, № 16801), О. Грушевського „Галицька молодь та Куліш в 1860-х рр.” (ф. X, № 14802), В. Данилова „П.А. Кулиш и М.А. Максимович” (ф. X, № 17270), М. Могилянського „Ідеологічна постать Куліша. (Спроба синтетичної характеристики)” (ф. 131, № 208), І. Теліги „Куліш-критик (Принцип етнографічної

точності)” (ф. Х, № 18233), Б. Шевеліва „Метрики П.О. Куліша і Ганни Барвінок” (ф. Х, № 18443), О. Юровської „Куліш і Грабовський” (ф. Х, № 12563) та ін.

Окрему групу архівних матеріалів становлять листи П. Куліша до видатних громадських діячів, учених, що розкривають громадську позицію педагога, національну спрямованість його творчої діяльності, зміст і напрями просвітницької праці (ф. Х, № 14714; ф. III, № 5121; ф. III, № 4086; ф. 63, № 39; ф. I, № 28843; ф. Х, № 17926; ф. Х, № 14765).

До останньої групи належать документи, які містять фактичний матеріал стосовно окремих аспектів видавничої діяльності П. Куліша, а саме його участі у створенні українськомовних книг та періодики: „Кулиш П. Объявление об издании украинских сборников” (ф. I, № 28558), „Кулиш П. Об украинском альманахе под заглавием „Хата” (Объявление для печати XIX в.)” (ф. 12, № 32), „Кулиш П. Цель и характер украинского литературно-политического журнала [Хата]” (ф. 170, № 566), „До історії альманаху „Складка” (За листуванням В. Александрова з П. Кулішем)” (ф. Х, № 12563), „Прохання друкарні Куліша П. до цензора Лебедева дозволити друкувати «Листи з Хутора» та сказки «Півпівника»” (ф. I, № 3606).

Отже, в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігаються архівні матеріали, які дають можливість віднайти детальні й повні відомості, що стосуються педагогічно-просвітницької діяльності П. Куліша.

Особовий фонд П. Куліша (№ 18) Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України містить велику кількість автографів його поезій, прозових і драматичних творів, його перекладів з англійської, німецької мов [198]. Виходячи з проблематики нашого дослідження, особливу увагу звертаємо на ряд документів, з-поміж яких виділяється рукописна стаття „Викохування дітей за підмогою школи” – під псевдонімом Опанас Прач, друковане видання: „Граматка” (1861), а також матеріали цензури – „«СПБ цензурний Комитет» Доповідна записка Головному Управлінню цензури (з приводу «Хмельниччини П. Куліша»)» (ф. 18, № 180), „Відзив про роботу П.О. Куліша «Хмельниччина»” (ф. 180, № 179).

У фонді зберігається широка кореспонденція П. Куліша із представниками російської та української інтелігенції: С. Аксаковим, М. Драгомановим, Г. Квіткою-Основ'яненком, О. Огоновським, П. Плетньовим, М. Погодіним та ін., – що дає можливість дослідити окремі аспекти просвітницької діяльності П. Куліша.

Фонд № 3 (М.М. Білозерський) Наукових Архівних фондів ІМФЕ зберігає дві справи, авторство яких належить П. Кулішу: „Uwagi nad малороссийскими песнями” (ф. 3-2, од. зб. 118) і „О малороссийских песнях” (ф. 3-2, од. зб. 117). Це науково-критичні розвідки, які висвітлюють погляди П. Куліша на українські народні пісні як культурно-історичний феномен. Саме у піснях віддзеркалюється душа народу, його психологія, світогляд. На думку вченого, в уснопоетичній творчості народу більше збережені культурні і моральні потенції, аніж в бюрократичній формальній суспільній свідомості.

Нами досліджено матеріали Відділу рукописів Ягелонської Бібліотеки (м. Краків), зокрема, фонд Ю. Крашевського, який містить листи П. Куліша до польського письменника, видатного громадського діяча Ю. Крашевського. Кореспонденція датована 1882 р. і дає відомості стосовно ідеї польсько-українського примирення. У листах український учений висвітлив власне бачення драматичної, а нерідко й трагічної польсько-української історії, наголошував на необхідності творчої співпраці польського і українського народів, яка би сприяла культурному відродженню обох націй (Korespondencja Jozefa Kraszewskiego. Seria III. Lysty z lat 1863–1887. T. 50: Kulisz Pantaleon 1882. – 6513 IV. – k. 469–474). В окремому листі П. Куліш намалював проект нового польсько-українського порозуміння, який полягав у осмисленні взаємної історії, виявленні основних причин незгоди, щоб визначити пріоритети у взаємовідносинах і розпочати будівництво спільного майбутнього (Korespondencja Jozefa Kraszewskiego. Seria III. Lysty z lat 1863–1887. T. 50: Kulisz Pantaleon 1882. – 6513 IV. – k. 475–476).

Матеріали цього ж фонду містять листування польського письменника „української школи” М. Грабовського з Ю. Крашевським (Korespondencja Jozefa Ignacego Kraszewskiego. Seria II. Lysty do J.I. Kraszewskiego i do redakcyj Athenatum z lat 1839–1844. T. 1: Grabowski Michal 1839–1843. – 6556 IV. – k. 231–308). В одному

з листів, датованому 1841 роком, М. Грабовський переповідає враження від знайомства з українським юнаком П. Кулішем, відзначає його широку освіченість і талановитість.

У Головному Архіві Давніх Актів у м. Варшава зберігаються матеріали Установчого комітету в Царстві Польському, де П. Куліш перебував на службі протягом 1864–1867 рр. Це справи „О переменах в личном составе Канцелярии Учредительного Комитета и Коммисий по крестьянским делам (5 января (17)) 1865 г.) ” (Komitet Urzadzajancy Krolestwa Polskiego. – (S. 5) – Protokoly posiedzien – nr. 3704. – k. 9–17), „Об ассигновании вновь 15. 000 руб на расходы по изданию сборников административных узаконений в Царстве Польском” (Komitet Urzadzajancy Krolestwa Polskiego/. – (S. 19) – Protokoly posiedzien 155–160 – nr. 3718. – k. 483–484).

Отже, у Відділі рукописів Ягелонської Бібліотеки (м. Краків) та Головному Архіві Давніх Актів (м. Варшава) у Польщі зберігаються документи, які розкривають характер відносин П. Куліша з польськими культурними діячами, а також його урядову службу в Установчому Комітеті Царства Польського (1864–1867).

Таким чином, аналіз і вивчення документально-фактологічних матеріалів вітчизняних і зарубіжних архівних установ дали можливість встановити окремі біографічні відомості з життя і творчості П. Куліша, дослідити напрями просвітницької діяльності вченого (видавничу, етнографічну, ідейні переконання щодо самобутності української мови), охарактеризувати його педагогічні погляди, зміст педагогічно-просвітницької праці.

Історіографічний аналіз літератури з проблеми дослідження на кожному етапі розвитку історико-педагогічної науки дав змогу констатувати актуальність і значущість особистості П. Куліша в соціокультурних умовах протягом тривалого часу (кінець XIX ст. – початок XXI). Досить ґрунтовно вивчалася його спадщина як ученого, письменника, літературознавця, етнографа, історика, філософа, перекладача відповідно до сучасного рівня розвитку науки. Частково досліджена проблема просвітницької діяльності П. Куліша крізь призму боротьби за

національне відродження України, культурно-освітнього розвитку українського народу. Однак, педагогічно-просвітницька спадщина П. Куліша вивчалася побіжно, фрагментарно, без належної оцінки його внеску в розвиток української педагогічної думки. Саме цей аспект творчого шляху педагога спробуємо проаналізувати в нашому дослідженні.

1.2. Чинники формування особистості Пантелеймона Куліша та його педагогічного світогляду

Вивчення передумов та основних чинників формування П. Куліша як педагога, вченого, громадського діяча є необхідною складовою наукового пошуку для створення його цілісного образу педагога-просвітника. Велику роль у його становленні відіграли родинне виховання, роки навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі та гімназії, оточення під час навчання в Київському університеті св. Володимира, а також зв'язки із видатними літературними і культурними діячами.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 року в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер — Шосткинський район Сумської області).

Він походить із старовинного козацького роду як по батьковій, так і по материній лінії, що сприяло національній спрямованості у вихованні, духовності, міцній громадянській позиції. Батько П. Куліша — Олександр Андрійович — був людиною доброю, але „...дуже запальною, не пробачав робітникам жодного недоліку, за що його прозвали „гарячий Куліш” [246, с. 159]. Ймовірно, що саме від нього Пантелеймон успадкував гарячий темперамент і те ж прізвище „гарячий”, хоча щодо останнього, воно набуло у сина вже іншого, більш поважного значення.

Батько П. Куліша був працювитою людиною. „...Зоставшись після батька малолітком, — писав про нього пізніше П. Куліш, — доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі як невсипущий трудолубець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по

господарству” [82, с. 12]. П. Куліш успадкував від батька працелюбство й невгамовне бажання трудитися не лише руками (малювання, ліплення, столярні роботи тощо), але й на науковій та літературній ниві. Пізніше у спогадах про дитинство П. Куліш писав, що його батько, який знав 4 правила арифметики і всього Державіна напам’ять, серед сусідів був Аристотелем. Жив він не в розкошах, як і всі сусіди, але в його поставі ясно відчувалося таке почуття власної гідності, яке би пасувало якомусь знатному барону [94, с. 125].

Мати П. Куліша – друга дружина його батька – була мудрою жінкою і „...на противагу палкій, суворій батьковій натурі, мала розважливу, лагідну вдачу. Вона говорила тільки рідною мовою, зберігала в пам’яті незліченні скарби українського слова – старовинні пісні, думки, казки і приказки” [58, с. 26]. Саме вона стала для сина першою вчителькою з етнографії. Незважаючи на неписьменність, Катерина Іванівна була багата природним розумом: „...що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка” [82, с. 13].

Ще одна властива їй риса, про яку згадує П. Куліш, – це любов до пісні. Пісня „...була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає”. А коли щось розповідала, то „...поміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб’язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна” [82, с. 13].

Відзначалася Катерина Іванівна також добротою й милосердям. Змальовуючи ці якості своєї матері, П. Куліш наводить на доказ такі рядки: „Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб’єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очах пані...У неї були любимі старці, діди й бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх вітала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись святими, а не злиденними” [82, с. 13]. Такі особисті якості його матері, безумовно, мали великий вплив на малого Пантелеймона.

Родину Кулішів у Воронежі поважали. Хоча вони були заможними людьми: „володіли на околицях Воронежа деякими лісами і полями, – але вони прості і нерозбещені люди, жили скромно, а батько навіть сам орав землю з найманими робітниками” [246, с. 159].

Однією із складових родинного виховання Кулішевої сім'ї було релігійне. Завдяки доброму знанню батьками церковних канонів, відбувалося добровільне залучення дітей до віри. Так, мати була „дуже набожна і, маючи виняткову пам'ять, добре знала Біблію і церковну службу” [246, с. 161]. Батько теж був віруючим. П. Куліш у спогадах писав, що ходив з батьком до церкви співати на кліросі. Батько прекрасно знав церковний устав і привчав сина до засвоєння відправи богослужіння [94, с. 110–111]. Протягом усього життя П. Куліш залишався релігійною людиною, що визначало властиві йому моральні цінності – любов до ближнього, доброту, чесність, співчуття, уміння діяти на благо інших.

Він був сьомою чи то восьмою дитиною в сім'ї. Однак із старших дітей живим залишився тільки брат Тимофій, та й той помер маленьким. Мати згадувала про Тимофія „...як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати” [82, с. 20]. Пантелеймон же народився зі слабким здоров'ям, „...дуже, хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав” [82, с. 20].

Залишившись єдиним сином, П. Куліш став улюбленцем матері. Її смерть стала для нього непоправною втратою. Згадуючи вже в дорослому віці цю сумну подію, він напише, що навіки зберіг в пам'яті її казки про дивні країни, не схожі на наші, про надприродні істоти, яких ніхто не бачив. Ці казки супроводжувалися ласкавим поглядом матері, голос був сповнений любові [94, с. 119]. Батькові, який був статурою статечною, не цурався важкої роботи, зневажав хвороби, не до вподоби було слабке та немічне дитя. Син відчував це ставлення, трохи побоювався батька, часто ховався від нього. Отже, ріс П. Куліш самотньою дитиною, яка прагнула теплоти й ніжності.

Ці почуття він знайшов у сусідньому маєтку, де жила сім'я покійного брата Олександра Андрійовича Романа – тітка з двома дочками. Вони і стали єдиним,

улюбленим товариством малого Пантелеймона. І перші кроки на шляху до освіченості були зроблені у поетичній обстановці: хлопчик дуже полюбив старшу Лесю – гарну, вродливу дівчинку, яка навчила його читати церковнослов'янською мовою, часто розповідала поетичні народні казки. Пануюча у цій сім'ї атмосфера любові та дружби додала дитинству хлопчика світла і радості.

Пізніше у „Воспоминаниях детства” П. Куліш так змалював той період свого життя: „Я видавався собі таким привабливим хлопчиком, я так любив себе, що мені і в голову не приходило, як можуть бути інші байдужими до мене. Світ уявлявся мені світлим духовним краєм, де все рідне, все однаково прекрасне одразу взаємно чує тебе і поспішає близьитися. Душа моя була тоді відкрита довірливо любові і дружбі, як квітка сонячному сяйву. Я не видав тоді обтяжливої обережності, яка зв'язує нам язик в нашому стані захоплення; я не вмів укриватися спокійною оболонкою; я не знав ще, що удавання в житейських відносинах з людьми є не останньою умовою нашого спокою і безпеки... Боже, як я не схожий тепер на ту квітучу всіма своїми силами дитину, про яку згадувати становить для мене насолоду!” [94, с. 110–111].

У юні роки особливий вплив на П. Куліша справила Уляна Терентіївна Мужилівська, яка жила в сусідньому хуторі. Вона була інтелігентною, високоосвіченою особистістю; її маєток із розкішними меблями, картинами здавався малому хлопцеві „дивом якимсь”. Усі свої почуття, спогади про цю жінку він пізніше змалював у повісті „История Уляны Терентевны”. Як сам пізніше згадував в автобіографії, вона для нього стала „другою матір'ю”, і підкреслив, що „аж надто надавала йому ідеальності”. Любов до історії, поезії, античної культури – не повний перелік того, що залишила в душі й серці дитини ця жінка. Вона підтримувала літературні починання юного хлопця, сприяла його освітньому розвитку.

На десятому році життя П. Куліш став учнем Новгород-Сіверського повітового училища, що розташовалося за 30 кілометрів від Воронежа в одному дерев'яному будинку разом із 4-класною гімназією [239, с. 291]. Розлука з рідною домівкою важко далася малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої – офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході далеко від училища. Це місце порівняно із зеленим

веселим хутором, де народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум, наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя.

Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його відразу зарахували до першого класу, обминувши підготовчий. Єдиною перешкодою на шляху до знань стала незнайома російська мова, якою проводилося навчання в класичних початкових школах. Як згадував пізніше П. Куліш, складності у навчанні йому завдавало те, що він не розумів великоруської книжної мови: поки вчився гарно читати урок, то вже напам'ять його знав, але не усвідомлював того, що вивчив з книжки [82, с. 16]. Завдяки тому, що мав феноменальну пам'ять, він дуже швидко почав розуміти російську мову і відразу став одним із кращих. Найбільший хист він виявив до предметів гуманітарного спрямування.

У роки навчання виявилися літературні нахили П. Куліша, який захопився творчістю видатних письменників. Він володів чудовою здатністю писати і запам'ятовувати вірші. За шкільною лавою йому подобалися переважно балади В. Жуковського і почасти вірші Г. Державіна. У нього рано пробудилося почуття до прекрасного [246, с. 165–166].

Великий вплив на П. Куліша мав Яків Якович Ігнат'єв, його перший учитель, який викладав арифметику, німецьку мову, правопис і малювання. Хоча методи його навчання були схоластичними, відірваними від життя, однак як особистість він сприяв духовному зростанню учня. Якова Яковича П. Куліш невдовзі описав у повісті з аналогічною назвою як великого оригінала, що говорив мовою, якою писалися книги в минулому столітті [246, с. 164].

За шкільних років П. Куліш товаришував із П. Чуйкевичем, Д. Подпружниковим, їх об'єднували спільні інтереси, захоплення творчістю видатних письменників, що мало велике значення у формуванні літературних смаків. Вони переписували, за власним бажанням, цілі поеми Пушкіна, Жуковського і знали напам'ять багато віршів [246, с. 164–165].

Навчання в училищі П. Куліш закінчив успішно. У відомості про успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверського повітового училища за 1833 р. вказано, що

учень 2-го класу Пантелеймон Куліш отримав по закінченні білет № 1 – „За отличное благонравие и успехи в науках” [325, с. 20].

Батько мав намір послати Пантелеймона працювати до канцелярії суду, однак, зважаючи на його визначні успіхи, вирішив продовжити навчання сина і віддав його до гімназії. За твердженням деяких дослідників життя і творчості П. Куліша, зокрема Б. Грінченка [34], О. Маковея [152], це рішення було прийняте під впливом сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської.

8 жовтня 1833 року П. Куліш вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його здібності, старання, зразкова поведінка та успіхи в навчанні також були відзначені у відповідній відомості [295, с. 83]. Завдяки цьому П. Куліша відразу було переведено до третього класу гімназії. М. Чалий писав з цього приводу, що хоча з П. Кулішем вони навчалися одночасно і в одному й тому ж закладі, проте в 1 класі не довелося сидіти разом через те, що поки він з великими труднощами долав перший клас, П. Куліш пішов уперед на два роки. Отже, коли один перейшов до 4-го класу, то другий уже закінчив 5-й [239, с. 293].

Рано виявилися здібності П. Куліша до малювання. Коли перейшов на навчання у гімназію, то подав перший свій малюнок учителеві. Той не повірив, що то його робота, аж поки не побачив, як його новий учень малює. Не було йому в гімназії слухного наставника. Незабаром зрівнявся він з учителем, а куди йти далі – нікому було вказати [82, с. 17]. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігаються малюнки учнів Новгород-Сіверської гімназії, серед яких і роботи П. Куліша. Вони вирізняються талановитістю та майстерністю [285].

У гімназії П. Куліш познайомився ближче з товаришем Сердюковим, який і став його праведним наставником. „Сердюков був двома годами старший і мав велику пам’ять. Тільки на віршах рівнявся з ним Куліш. Іноді, сидячи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського і один одному розповідають її напам’ять. Щодо всього іншого, то ходив Куліш до Сердюкова як до учителя, і рідко коли вони розлучались: і дома, і в гімназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи і свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав у одній хаті. І. Чуйкевич товаришував із Сердюковим, та, будучи у старшому класі, не так учащав

до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумнішим за всіх учителів. Може, так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на нього, як на сонце, і багато високого і чесного увібрав у себе від нього” [82, с. 16].

На цей ранній вік припадає і початок літературної творчості. „З оповідання своєї матері написав тоді П. Куліш невеличку повістку „Циган” (альманах „Ластівка”, виданий Гребінкою 1841 року, стр. 362) та ілюстрував її картинками” [82, с. 17].

Великий вплив на П. Куліша та його товаришів мало ознайомлення із творчістю М. Гоголя. Крім того, гімназійна молодь жадібно ставилася до художніх творів, які набули поширення – поезії О. Пушкіна, В. Жуковського, та західноєвропейських – авторів І. Гете, Г. Міллера, В. Скотта та ін., що безсумнівно сприяло літературному розвитку учнів, ознайомленню із новими культурними тенденціями, розширенню наукового кругозору, виробленню естетичних смаків.

Ще одним захопленням, що значною мірою вплинуло на формування світоглядних переконань П. Куліша, були українські пісні. Передумовою цього стало придбання збірки українських народних дум і пісень, виданої М. Максимовичем, яка змінила його погляди і вподобання. Як він пізніше з цього приводу писав, що раніше „зневажав хохлатчину” і думав мовою О. Пушкіна. Та ставши власником збірки Максимовича, відразу „із великорусских народников став народником малоруським” [94, с. 63].

Збірка М. Максимовича „Малороссійскія песни” (1834) справила великий вплив на Куліша. Завдяки їй він полюбив усе „українське”, про що згодом писав: „Тут ми побачили, завдяки друку, краще ніж раніше, яка чудова мова, про яку ні слова не говориться в підручниках і над якою наші наставники знущаються з кафедри. Твори українських письменників, що відтворюють залишене нами в селах і хуторах життя мовою наших матерів, довершили наше переродження стосовно українського слова. Нашій душі любо було в тій стихії, якою продовжували жити неперероблені школою супутники нашого дитинства; ми радо спускалися з училищних висот у простонародний натовп, і одна думка, що ми говоримо і відчуваємо те, що говорять і відчувають мільйони неохоплених підручниками людей,

давало нашим розумовим силам молоду свіжість... Воно (простонародне життя – *О.К.*), одним словом, зайняло нас, як нова наука, якій до цих пір не було дано належного їй місця, в ряді предметів, що має пізнати вільний розум людський” [108, с. 7–8].

Обдарованість П. Куліша, активна самоосвіта, нахил до гуманітарних наук – все це зумовлювало до прагнення отримати всебічні наукові знання, тим самим робило навчання невідповідним його розумовим запитам. У 1837 р. він залишив гімназію після п’ятого року навчання з метою вступити до університету. Батько не підтримав цієї ідеї П. Куліша, бажаючи бачити сина урядником чи суддею. Принциповість і незалежність думки вже тоді була притаманна П. Кулішеві, що й зумовило непокору батькові, який не мав змоги надавати матеріальну допомогу синові. Він готувався до іспитів, на життя заробляв тим, що працював по селах у поміщиків домашнім учителем. У вересні 1839 р. П. Куліш складав вступні екзамени до Київського університету. За результатами іспитів він виявився достойним бути прийнятим в цей університет. Однак міністр народної освіти С. Уваров відхилив клопотання попечителя округу про зарахування П. Куліша до числа студентів, оскільки він не закінчив повного гімназійного курсу [308, с. 20].

Починаючи з жовтня 1839 р. його прізвище з короткою характеристикою про „поводження в домашньому побуті, на лекціях, виконання обов’язків відносно відвідування лекцій і церкви”, про відсутність „норовливості в характері” зустрічається в кондуїтних списках студентів-вільнослухачів першого відділення філософського факультету, які склалися інспектором студентів університету і надсилалися в округ [324].

У 1840 р. П. Куліш звільнився з університету, не знаючи, що ректор подав клопотання попечителю округу, а останній – міністру про його зарахування, оскільки юнак „виявляє постійне бажання здобути вищу освіту” [297, с. 27–28; 304, с. 21]. Дізнавшись про дозвіл, одержаний з Міністерства народної освіти, П. Куліш звернувся до університетської ради з проханням прийняти його на юридичний факультет [297, с. 62]. Він був зарахований, однак провчився лише один семестр: через бюрократичні формальності не зміг представити документи про своє

дворянське походження, що могло б звільнити від оплати за навчання, а тому був звільнений у грудні 1840 р. „на прохання” [292, с. 7; 305, с. 6; 306, с. 16–17]. Батько відмовився сплачувати за навчання, а в П. Куліша потрібних матеріальних засобів не було.

За нетривалий період навчання в університеті П. Куліш познайомився з першим ректором Київського університету св. Володимира, видатним істориком, етнографом, знавцем старовини професором М. Максимовичем, який викладав словесність. М. Максимович звернув увагу на талановитого студента, який напам'ять знав його збірку пісень, мав неабияку цікавість до українського фольклору, прекрасну ерудицію та літературні здібності. Він часто запрошував П. Куліша до себе в гості. Вони співали українських пісень і читали Вальтера Скотта, захоплювалися простонародним життям, мовою, звичаями, які містила усна народна творчість. Юнак жадібно ловив пояснення професора, а останній з великим задоволенням ділився своїми знаннями, міркуваннями [156, с. 4].

У 1840 р. не без допомоги М. Максимовича молодий автор друкує свої літературні твори в „Литературной газете” („Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе”) та в газеті „Киевлянин” („Малороссийские рассказы”) [246, с. 173].

У розвитку і становленні молодого П. Куліша М. Максимович відіграв надзвичайно важливу роль. Коли він залишив університет, М. Максимович дуже зацікавлено поставився до його подальшої долі. Він, зокрема, організував його зустріч з помічником попечителя Київського навчального округу М. Юзефовичем, характеризуючи як надзвичайно талановиту людину, і просив влаштувати вчителем в одну з гімназій округу [156, с. 5]. Ця зустріч мала вирішальне значення в подальшій долі П. Куліша. М. Юзефович на довгі роки залишався його покровителем і відігравав важливу роль у формуванні його як особистості.

Не без його допомоги П. Куліш дістав посаду вчителя 5 гімназії та викладача у С.-Петербурзькому університеті, де познайомився з його ректором П. Плетньовим. За короткий час перебування у Петербурзі П. Куліш звернув на себе увагу оточення як талановита особистість, як науковець і літератор. Своїми творчими успіхами П. Куліш значною мірою завдячує П. Плетньову: саме за його рекомендаціями він

мав змогу здійснити наукове відрядження за кордон. Спілкування на філософські теми, студії з російської та української літератур, захоплення творами видатних письменників – все це розширювало світогляд молодого Куліша.

Захопившись енергійним і талановитим юнаком, П. Плетньов намагався передати йому свої естетичні погляди і смаки. Через рік П. Куліш занотував у своєму щоденнику: „Тепер я бачу вже, як сильно подіяло на мене зближення з П. О. (Петром Плетньовим – *О.К.*). Я згармонізувався, керуючись його правилами, смаком і духом суджень. У ньому звичайне і просте дивовижно звеличено до поезії. Не знаю людини, подібного йому” [140, с. 39]. Спілкування і творча співпраця з П. Плетньовим мали вагоме значення у формуванні П. Куліша як високоосвіченої особистості зі світоглядом широкого діапазону і міцними переконаннями стосовно самобутності української нації та її мови, літератури¹. Сам П. Куліш був вдячний долі, що звела його з „найкращою може людиною, яка була тоді в російському Вавилоні, з близьким другом Пушкіна Плетньовим” [142, с. 40].

Вагомим для становлення П. Куліша було спілкування з польським письменником М. Грабовським. Перебуваючи у відрядженні як співробітник Тимчасової комісії для збирання свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київської губернії і дізнавшись, що М. Грабовський живе поблизу Чигирин на Україні, волів познайомитися із ним. Влітку 1843 року він прибув у маєток М. Грабовського. Ця зустріч для нього мала велике значення. Ось як він зазначав про це у спогадах: „Особливо мене захопив роман Михайла Грабовського „*Stanika Hulajpolska*”. В той час він виявлявся майже вальтерскоттівським. Я дізнався, що Грабовський живе поблизу Чигирин, в спадковому містечку Олександрівка, і почав мріяти про те, як би його побачити. Мрія моя нарешті здійснилася” [169, с. 120].

Стосунки між ними – цікаве явище у польсько-українських культурних відносинах. Український громадський діяч і польський письменник були дуже різні за віком (14 років різниці), за національністю, соціальним станом, проте їх поєднувала взаємна симпатія, повага, відданість. „Про релігію ми не сперечалися ніколи, про історію же сперечалися *sine ira et studio*. Він був поляк і католик, але це

¹ П. Плетньов не поділяв погляди П. Куліша щодо перспектив української мови та українців як нації.

не заважало йому співчувати моєму тодішньому псевдопатріотизму”, – так писав пізніше П. Куліш [30, с. 120]. До того ж він визнавав вплив польського письменника: вальтерскоттівські студії, сприяння в етнографічних розвідках, кристалізація поглядів на формування самобутньої літератури, орієнтування на народні традиції, полеміка на історичні й культурні польсько-українські теми, ідея польсько-українського порозуміння – усе це залишило слід у свідомості П. Куліша від взаємин із М. Грабовським, перетворившись на переконання.

Отже, у ході дослідження встановлено основні чинники, які сприяли формуванню педагогічного світогляду вченого: *родинні* (виховання у високоморальній, християнській родині козацького походження; глибоке шанування матір'ю національних традицій і народної творчості); *культурно-освітні* (навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті св. Володимира; усвідомлення невідповідності традиційної системи освіти суспільному розвитку, що зумовило працю щодо поліпшення справи народної освіти; вплив визначних українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних вчених; вивчення та збереження усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із відомими педагогами).

1.3. Етапи творчої діяльності педагога-просвітника

Творча діяльність П. Куліша протягом довгого життєвого шляху була суперечливою, багатовимірною, зміст і характер її змінювалися під впливом суб'єктивних і об'єктивних обставин. Проте незмінною у всіх його діяннях і помислах залишалася національна ідея, яка й визначала напрями і форми його подвижницької праці. Враховуючи логіку становлення і розвитку особистості вченого, а також на основі існуючих періодизацій його життєвого шляху (О. Маковей [151, с. 161], П. Стебницький [214, с. 1516], Є. Нахлік [163, с. 7]), визначаємо п'ять етапів творчої діяльності П. Куліша.

Перший етап – *початок педагогічної і викладацької діяльності (1841–1847)* – нижня межа якого пояснюється тим, що 28 січня 1841 р. розпочалася педагогічна робота П. Куліша в Луцькому повітовому дворянському училищі. Одержати цю посаду вдалося завдяки рекомендації М. Максимовича, з якою той звернувся до інспектора шкіл М. Юзефовича, охарактеризувавши юнака як талановитого. Так П. Куліш обійняв посаду виконувача обов’язків учителя російської мови [291, с. 22].

Судячи з Кулішевих свідчень та з характеру самого педагога, він був строгим і вимогливим учителем. У листі до М. Максимовича 25 березня 1841 р. він писав: „...я перед учнями зумів повести себе так, що без усяких покарань заставив їх підкорятися мені безумовно: уроки вивчають зразково, а в класі під час моєї лекції так тихо, як в університетській аудиторії, чого інші вчителі не можуть добитися ніякими строгостями” [278, с. 1].

У Луцьку П. Куліш заприятелював з учителем і бібліотекарем училища І. Хильчевським, якому потім „...був багато чим зобов’язаний і в матеріальному і в розумовому відношенні, знайшовши в ньому досвідченого керівника і друга” [239, с. 296]. За словами І. Хильчевського, П. Куліш своєю привабливою особистістю відтворював для нього рідну Малоросію. Розмовляв він завжди чистою українською мовою, якою „...в ополяченому краї не говорив ніхто, живучи душа в душу, друзі почувалися цілком щасливими і задоволеними долею” [239, с. 298].

У штатного наглядча училища І. Глібовського зберігалася багата книгозбірня, конфіскована у волинського магната Нарциза Олізара – учасника польського повстання 1830–1831 рр. Не діставши у І. Глібовського, попри свої настирливі спроби, жодної книжки для читання, П. Куліш 25 березня 1841 р. звернувся до М. Максимовича з проханням дістати через М. Юзефовича офіційного листа, який би давав йому можливість безперешкодно користуватися Олізаровою бібліотекою [163, с. 21]. На його думку, це був рідкісний випадок „...читати у повітовому містечку прекрасні книги” [278, с. 1]. Невдовзі, за розпорядженням попечителя Київського навчального округу, йому було дозволено зайнятися упорядкуванням цієї книгозбірні [298, с. 1].

Після уроків з властивою йому старанністю П. Куліш сумлінно займався у цій книгозбірні, а також в училищній бібліотеці, де зберігалися рідкісні видання, заповнюючи „білі плями” незакінченої університетської освіти. Усвідомлюючи, що вчитель повинен володіти широкими знаннями, він надзвичайно багато читав. У бібліотеці були твори Вальтера Скотта лише французькою мовою. Та його це не зупинило – він самотужки вивчив французьку мову, щоб читати твори улюбленого письменника.

Крім літературних занять, педагог наполегливо працював на ниві історії та культури України. У Луцьку він вишукував і вивчав місцеві архіви, оглядав старовинні будівлі. Його пошуки не завжди знаходили розуміння і підтримку, що змушувало шукати заступництва у високопоставлених осіб. Про це, зокрема, свідчить його лист до Київського генерал-губернатора Д. Бібікова з проханням надати дозвіл для вивчення архівів і пам’яток у м. Луцьку [323, с. 1–3]. У відповідь на його звернення 18 серпня 1841 р. в.о. генерал-губернатора Лашкар'єв дав розпорядження Луцькій графській поліції допустити П. Куліша до вільного огляду міських будівель і архівів [323, с. 12].

Активні наукові розвідки П. Куліша не давали спокою наглядачеві училища І. Глібовському. За свідченнями І. Хильчевського, останній був несимпатичною і недалекою особою, породжував недоброзичливі стосунки між педагогами. Крім усього цього, він брав хабарі і від батьків учнів, і від господарів квартир, де проживали учні. У зв'язку з цим розгорівся конфлікт між І. Глібовським та окремими молодими вчителями. Особливо категоричну позицію зайняв П. Куліш. Доходило навіть до особистих образ. „Я не люблю гарячого Куліша”, – сказав одного разу І. Глібовський. „Бо собаки не люблять гарячого”, – відповів Куліш [239, с. 298]. Не бажаючи терпіти в колективі таку непорядну особу, як І. Глібовський, П. Куліш разом з деякими педагогами і учнями відправили попечителю кн. Давидову колективне прохання – звільнити училище від такого неподобства. Як результат – І. Глібовського прибрали, перемістивши його із дворянського Луцького в Роменське повітове училище [239, с. 297], а П. Куліша у серпні 1841 р. перевели до Києво-Печерського повітового училища, оголосивши йому догану „...з

поблажливості до його молодості по літах і по службі. На майбутній же час за подібні дії з ним буде вчинено за всією строгістю законів” [291, с. 201; 299; 310, с. 227–228; 320].

Такі риси характеру молодого педагога, як чесність, принциповість, безкомпромісність і справедливість гостро проявилися у ситуації із наглядцем училища. Його високі моральні принципи спонукали до боротьби за правду і доброчесність, за що не один раз у житті йому довелося зазнати дорікань і невдач.

Із серпня 1841 р. П. Куліш працював у Києво-Печерському повітовому училищі. У передмові до публікації листів П. Куліша до М. Юзефовича зазначалося, що переведення П. Куліша до цього училища безпосередньо було пов’язане з покровительством М. Юзефовича [180, с. 185]. В архіві останньої зберігся рукописний „Журнал для расписки учителей III класса ... на 1841 год”, у якому всі вчителі мали записувати час проведення та зміст лекцій. Перший свій запис на новому місці роботи П. Куліш зробив 23 жовтня 1841 року. Його записи зроблені чітко, охайно, надзвичайно розбірливо, що свідчить про вимогливість, акуратність і педантичність як важливі складові характеру особистості вчителя.

За три місяці (з 23 жовтня до 17 грудня 1841 р.) П. Куліш провів 41 півторагодинне заняття з російської мови, тобто по три заняття на тиждень; іноді за розкладом вони випадали на святкові дні, тому відпрацьовувати їх необхідно було в будні. Учитель рівномірно розподіляв навчальні заняття у часі та регулярно їх проводив. Залежно від складності навчального матеріалу, інколи одній темі присвячував декілька занять, з метою більш детального пояснення і кращого засвоєння його учнями. Молодий педагог відводив окремі заняття для перевірки набутих знань у практичній діяльності.

П. Куліш на уроках російської мови користувався „...двома методами – лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз’яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він їм роз’яснював...” [217, с. 215].

Із 23 грудня 1841 р. П. Куліша переведено до Києво-Подільського повітового училища [291, с. 201; 310, с. 227–228], де він також викладав російську мову і словесність. Працюючи в училищі, педагог уважно вивчав історію України, цікавився етнографічною спадщиною українського народу. У цей час він заприятелював зі студентом університету св. Володимира Василем Білозерським; вони разом захоплювалися історичним минулим. Результатом ґрунтовного дослідження давніх подій стала повість „Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років назад” (1843). Напрацювання педагога в галузі історії й етнографії, його особисте прохання стали передумовою того, що 23 жовтня 1843 р. П. Куліш був призначений учителем історії і географії цього ж таки училища [291, с. 227–228].

Колишній учень Києво-Подільського повітового училища М. Богатинов, змальовуючи Київ 40-х рр. XIX ст., писав: „Учителем історії і географії був Куліш, знаменитий в майбутньому малоросійський письменник, про нього пам’ятаю тільки, що в кімнаті, де він жив, на стіні були намальовані тушувальним олівцем великі людські фігури. Пам’ятаю і тому, що кращим учням він дарував малюнки, і я дуже прагнув честі одержати такий же малюнок” [162, с. 16]. У такий спосіб учитель, мабуть, заохочував учнів, виявляючи тим самим особливу увагу.

У грудні 1843 р. П. Куліша було зараховано членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [320, с. 14], а в квітні 1844 р. на прохання київського губернатора І. Фундукля і з дозволу попечителя округу було прийнято рішення „звільнити вчителя Києво-Подільського повітового училища Куліша від занять за посадою, для збирання свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київської губернії строком до 1 серпня цього року” [303, с. 1]. Завдяки цим відрядженням П. Куліш протягом 1843–1844 рр. у канікулярний період здійснив наукову поїздку, під час якої досліджував „предмети старовини”, багато спілкувався з різними людьми.

У цей час він написав рідною мовою поему „Україна” [137], зібрав досить багато фольклорно-етнографічного матеріалу, який пізніше був уміщений у спеціальних збірниках з цієї тематики.

У жовтні 1844 р., під час перебування П. Куліша у Києві, відбулося його знайомство із М. Костомаровим, котрий щойно приїхав до столиці. Ця зустріч сталася у М. Юзефовича. Як тільки мова зайшла про Україну та козаччину, обоє молодих людей зрозуміли, що мають спільні погляди щодо минулого та майбутнього рідної землі. Відтепер вони багато часу проводили разом. П. Куліш називав їхні бесіди „козаколюбивими” й „ляхоненависними”, коли протягом багатьох годин розмовляли про „що” і „як” було колись у їхній дорогій Україні. У своїх „Споминах” про Костомарова він писав: „Ми пробалакували зовсім цілі літні ночі...І бували ми тоді п'яні, тільки не від вина. Надмір мрійливості, основаної на любові (як ми були переконані) до найкращого з народів (українського – *О.К.*), робив нас захопленими. Я дивився на Костомарова як на майбутнього Тацита, він на мене – як на майбутнього Вальтер Скотта” [93, с. 62].

Слідом почалося товаришування П. Куліша з Т. Шевченком. Хоча вони познайомилися ще в 1843 р., проте після першої зустрічі побачилися влітку 1845 р., протягом цього часу лише листувалися. Відразу між ними пішло „справдешнє січове балакання”, а далі й співи, бо Т. Шевченко мав пречудовий голос, а П. Куліш знав незліченну кількість пісень. Разом їздили навколо Києва малювати, рибу за Дніпром ловити. Тільки П. Кулішу не зовсім сподобалися окремі риси характеру Т. Шевченка, терпів їх ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку аристократичність Кулішева...[26, с. 60–61]. Останнього вражав природний талант Т. Шевченка, надалі допомагав йому в літературній справі.

Молода українська інтелігенція на початку 40-х рр. ХІХ століття відзначалася надзвичайним інтересом до питань національного відродження, спрямуванням на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності і сенсу існування свого народу [190, с. 12].

Актуалізація національної проблеми відбувалася під впливом європейських ідей романтизму, які запалювали молодий дух радикальними революційними настроями. „Виявляючи потяг до національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література” [190, с. 13].

Знайомство П. Куліша в 40-х роках з М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком відіграло свою позитивну роль у розвитку його пізнавального та ціннісного ставлення до навколишнього світу, до дійсності. Народолюбні ідеї, ідеї української самобутності оволоділи їхньою свідомістю, потужний потенціал вони вбачали в історії, фольклорі, традиціях, мові свого народу, поширенні освіти. Висловлена дещо пізніше думка П. Куліша не була перебільшенням: „Це була молодіж високої чистоти духовної і ... апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму, ... носячи в серці рай любові і благовоління, гаряче ждали вони розвинути ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися” [138, с. 8].

Вони переймалися долею своєї землі, яка довгий час несла тягар поневолення. Так, у листі до О. Марковича П. Куліш із Петербурга писав: „Україна і українська мова зробилися тепер моєю істинною святиною” [170, с. 77].

Жорстока дискримінація українського народу, що не послаблювалася, збуджувала радикальні настрої. Вивчення історії боротьби рідного краю, його культури підтверджувало самобутність українського народу. Ще повсюдна русифікація пробуджувала бажання боронити рідне слово, українську пісню: „...українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам їй піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут” [138, с. 7]. Під впливом романтичних ідей Заходу – суверенітет особистості в громадянському суспільстві, суверенітет нації як окремий суб’єкт загальноісторичного поступу, історичне і культурне самовизначення засобами історії, народної творчості, мови – відбувалася кристалізація нового світогляду свідомої української молоді.

Соціально-економічні й суспільні перетворення на Заході (активізація національно-визвольних рухів, котрі охопили Європу в XIX ст., романтизм із його утвердженням усього часткового, окремішнього, індивідуально-неповторного, формування національної ідеї як складової загальнослов’янського процесу та ін.) сприяли створенню у 1846 р. таємної політичної організації в Києві під назвою

Кирило-Мефодіївське товариство. До неї входили Т. Шевченко, М. Костомаров, О. Маркович, В. Білозерський, студенти Київського університету св. Володимира О. Навроцький, І. Посяда, Ю. Андрузький, О. Тулуб, Л. Згурський та ін. [190, с. 14].

Стосовно участі П. Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві висловлювалися різні думки. Аналіз науково-історичної літератури, епістолярію, мемуарних матеріалів, досліджень сучасних учених дає підстави вважати, що П. Куліш формально не був членом товариства. Це зумовлено тим, що він із 1845 р. перебував у Петербурзі на викладацькій роботі, хоча підтримував зв'язки із київською молоддю. Як видно із свідчень сучасників, спогадів М. Костомарова, В. Білозерського та ін., вони не наважувалися повідомляти у листах до П. Куліша про створення товариства, про наявність програмних документів („Статут Слов'янського Товариства св. Кирила й Мефодія. Головні ідеї”, „Книга Битія українського народу” та „Записка” В. Білозерського), тому що не хотіли компрометувати його на посаді, яку він щойно обійняв.

Хоча П. Куліш і не знав про офіційні засади створення товариства, проте він був ідеологом української національної ідеї в 40-х рр. XIX ст. поряд із М. Костомаровим, Т. Шевченком, В. Білозерським та ін., про що свідчить їхня співпраця і багата епістолярна спадщина цього періоду.

Поряд із членами Кирило-Мефодіївського товариства П. Куліш виступав за окремішність української нації як етнічної одиниці в загальнослов'янському просторі, як суб'єкта загальноісторичного процесу. Основуючись на християнській моралі та етиці, під впливом романтичних ідей західноєвропейських учених, П. Куліш був переконаний в самотності окремого народу, окремої людини, наголошував на рівності їхніх прав. Він був переконаний, що забезпечити рівні права українському народу в загальнослов'янському контексті, рівні права окремій людині неможливо без широкої просвіти. Тому вчений вважав обов'язком допомогти людям вийти з темряви, дати їм освіту, щоб мати змогу накопичити інтелектуальні сили цілого народу. Це завдання він ставив понад усе, навіть вище політичних реформ.

Енергійний, амбітний і перспективний молодий педагог, за плечима якого вже був певний науковий і літературний доробок, прагнув переміститися до центру високої культури і письменства, яким був тоді Петербург. П. Куліш почав активно шукати можливість переїхати до Петербурга. Порадившись з М. Юзефовичем, він вирішив звернутися за підтримкою до П. Плетньова, професора, ректора Петербурзького університету, видавця і редактора журналу „Современник” [89, с. 48].

Так, 5 березня 1845 р. Куліш писав П. Плетньову про своє бажання переїхати до Петербурга, та свої сподівання на підтримку останнього: „Я хотів би служити в Петербурзі, щоб керуватися у своїх заняттях порадами досвідчених письменників” [329].

Педагогічну роботу в Петербурзі, як повідомив П. Плетньов, П. Куліш міг дістати лише за умови, як того вимагали правила, щоб на останньому місці роботи він займав посаду старшого вчителя гімназії. Тож педагог звернувся з проханням до М. Юзефовича перевести його на посаду старшого вчителя у будь-яку гімназію Києва. В одному з листів до П. Плетньова він писав: „Михайло Володимирович Юзефович обіцяє в серпні перевести мене на посаду старшого вчителя історії і словесності в одній з київських гімназій. І якщо це станеться, тоді я негайно беру в директора копію мого списку і, додавши її до прошення, попрошу попечителя Петербурзького навчального округу про переміщення мене в одну із Петербурзьких гімназій” [329].

Однак, мабуть, у Києві здійснити це на той час не було можливості. В серпні 1845 р. М. Юзефович призначив П. Куліша в Рівненську гімназію на вакантну посаду старшого вчителя історії [301, с. 12, 16, 22]. Він мав намір обійняти відповідну посаду в 1-й Київській гімназії, але на цю посаду було переведено М. Костомарова із Рівного, а на його місце призначили П. Куліша, про що довідуємося із його листа до І. Срезневського від 13 березня 1845 р. [4, с. 202].

Перші враження П. Куліша від приїзду в Рівне були позитивними: директор прийняв його прихильно. „Я радий, – писав Куліш, – що взяті мною на себе обов’язки примусять мене нарешті вивчити історію в повному обсязі” [180, с. 202].

Проте оптимістичний настрій дуже швидко розвіявся. Минуло трохи більше місяця і П. Куліш жалівся: „Тут мене бере така туга, що я майже хворий” [180, с. 202]. М. Юзефович, очевидно, заспокоював його, радив дочекатися відповідного місця. Але гаряча натура П. Куліша не витримувала і він наполягав на своєму. „Правду Ви казали, – писав він М. Юзефовичу 6 жовтня 1845 р., – що не пройде й місяця, як я звернуся до Вас із проханням про переведення мене до Києва. Якщо тільки трапиться така можливість, заради Бога, переведіть мене до Києва. Я готовий навіть читати словесність, хоча словесність у гімназії читати важче, ніж історію. Київ тепер ще привабливіший для мене, бо ж там Костомаров, товариство якого для мене багато важить” [180, с. 202].

У 1845 р. попечитель Петербурзького навчального округу надав можливість П. Плетньову, ректору Петербурзького університету, і професорові кафедри російської словесності Петербурзького університету О. Никитенку обрати людину на посаду окремого лектора для „іногородців-вільнослухачів”. П. Плетньов зупинився на П. Кулішеві, бо, як мотивував у листі від 22 серпня 1845 р. до свого приятеля Я. Грота, з Кулішевих листів бачив, що той „прекрасно знає мову” (що ж до столичних спеціалістів, то вони на цю посаду не претендували, бо вона була мало оплачуваною і не вважалася державною службою) [163, с. 40].

Отже, на початку листопада 1845 р. П. Куліш прибув до Петербурга і з’явився до П. Плетньова, про зустріч з яким він оповідав у листі до М. Юзефовича: „Плетньов прийняв мене з такою увагою, з такою дружелюбністю, яких я не можу навіть описати. Через півгодини він повів мене в університет і представив попечителю. Мені, крім лекторства, дають місце старшого вчителя словесності в п’ятій гімназії... П’ята гімназія, недавно відкрита, складається тепер тільки з перших трьох класів... Плетньов сподівається, що лекторське місце з часом буде рівнозначним місцю ад’юнкта, і радить мені приготувати вступну лекцію про Російську мову так, щоб у попечителя склалася про мене висока думка. Цим я тепер і зайнятий” [180, с. 204].

Щирий, добropорядний, енергійний П. Куліш відразу сподобався П. Плетньову, який у листі 14 листопада 1845 р. до Я. Грота ділився враженнями:

„Мила, молода особа, цікава і зовнішністю, і чистотою душі, і розумом” [68, с. 87]. Через тиждень 21 листопада 1845 р. він підтвердив свої слова: „Куліш – молода людина високих моральних і релігійних правил. Він мені все більше і більше подобається” [68, с. 88]. Дещо згодом знову відзначив його працелюбність і відданість будь-якій справі: „Ось Куліш – такий високий взірець почувань і справ” [68, с. 88].

З дозволу вищого начальства 14 листопада 1845 р. П. Плетньов призначив П. Куліша тимчасовим викладачем російської мови у Санкт-Петербурзькому університеті для практичних занять з казеннокоштними студентами Царства Польського і Закавказького краю [164]. Крім цього, його офіційно було переведено із Рівненської гімназії старшим учителем російської словесності до 5-ї Санкт-Петербурзької гімназії [79, 358; 294, 20–21]. У листі до М. Юзефовича від 20 грудня 1845 р. П. Куліш писав: „Я затверджений учителем словесності в п’яту гімназію, і цим зобов’язаний, мабуть, Вам” [180, с. 205].

Отже, у Петербурзі П. Куліш обійняв відразу дві посади – викладача університету (три лекції на тиждень) і старшого вчителя гімназії (13 півторагодинних уроків) [164, с. 40].

Висловимо припущення, що П. Плетньов, симпатизуючи Кулішеві, цікавився і його педагогічною роботою, розуміючи велике значення першої університетської лекції. Молодий педагог прочитав її наставнику 19 листопада 1845 р., який налаштував його на успішну діяльність. Це підтверджує лист П. Плетньова до Я. Грота від 21 листопада: „Я дуже був стурбований, так як сьогодні Куліш повинен був читати в університеті першу лекцію... Я його, як міг, настроїв. Нарешті вона пройшла успішно” [68, с. 87].

В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається рукописний зшиток лекцій П. Куліша під назвою „Чтение о Русской Словесности” [88; 270]. Майстерність написання, акуратність оформлення, чітка і лаконічна структура матеріалу свідчать про високий професіоналізм і відповідальний підхід до викладацької справи, про неабиякі педагогічні здібності, вміння виокремлювати в матеріалі головне і те, що може зацікавити.

Конспект містить лише чотири лекції, хоча нумерація вказує, що їх було більше. Так, до наших днів збереглися: Лекція № VI – „Главные правила Русского стихотворения”; Лекція № VII – „О Поэзии драматической. – История русского театра”; Лекція № VIII – „О малороссийских песнях”; Лекція № XVI – „Начало образования и ход эстетической поэзии у народов иностранных”.

Аналіз лекційного матеріалу дає можливість зробити висновок, що він цілком відповідає певним дидактичним, психологічним, естетичним, виховним вимогам, побудований за логічним і генетичним принципами: розміщений відповідно до логічної структури певної науки, відповідає пізнавальним можливостям учнів, розміщений в історичній послідовності [88].

Педагог акцентував увагу слухачів на важливих історичних фактах, вибудовував оповідь з опорою на них, виділяючи основні й додаткові компоненти, давав чіткі тлумачення наукових термінів, явищ, теорій. Особливістю побудови і змістового наповнення лекцій молодого педагога було те, що він умів інтегрувати культурну й етнографічну спадщину українського народу в загальноєвропейський культурний і освітній контекст.

Зарекомендувавши себе відповідальним, широко освіченим і працьовитим педагогом, П. Куліш здобув прихильність широкого кола не лише столичних науковців. Такі якості характеру молодого педагога оцінило і керівництво Санкт-Петербурзького університету та Академії наук. Так, завдяки рекомендації П. Плетньова та Я. Берєднікова, його було представлено міністрові народної освіти П. Ширинському-Шахматову як кандидата на посаду ад'юнкта зі слов'янських мов у Петербурзькій академії наук і завідувача кафедри слов'янських літератур у Петербурзькому університеті.

25 травня 1846 р. на засіданні Відділення російської мови і словесності Академії наук обговорювалася потреба в ученому-славісті з-поміж дійсних членів. У зв'язку з цим П. Плетньов і Я. Бєдерников звернули увагу Відділення на викладача російської мови для „студентів-інородців” П. Куліша. Відділенням було підтримано їхнє подання про направлення П. Куліша в оплачуване відрядження до слов'янських земель для того, щоб після повернення він міг стати ад'юнктом. Отже, на загальних

зборах 5 вересня 1846 р. Академія наук ухвалила рішення надати П. Кулішеві відрядження на два з половиною роки державним коштом до слов'янських земель, а саме: до Пруссії, Саксонії й Австрії [164, с. 48–49].

На це відрядження П. Куліш покладав великі надії, сподіваючись збагатитися досвідом і знаннями для педагогічної діяльності та успішного кар'єрного зростання. У листі до М. Юзефовича він писав: „Я тепер бажав би ще одного для повного розвитку: бажав би бути відрядженим для вивчення слов'янських мов, з тим, щоб після тримати екзамен на магістра і зайняти кафедру в Петербурзькому чи Київському університеті. Перебування моє в Празі дало б мені можливість сприйняти в свою душу всі елементи західноєвропейської освіченості, гармоніювати їх в собі з елементами духу слов'янського і потім впливати складністю всіх цих сил на молоде покоління...” [180, с. 207].

Згідно з докладною інструкцією, яку до Кулішевого відрядження склав Я. Бедерников, він мав вивчати мови, наріччя, літератури й політичну історію західних і південних слов'ян, мав відвідати Польщу, Лужицю (серболужицькі землі), Чехію, Болгарію, Сербію, Славонію, Іллірію, Далмацію, Словаччину, Галичину, побувати у визначних слов'янських містах – Варшаві, Познані, Берліні, Лейпцигу, Празі, Відні, Софії, Дубровнику, Пресбурзі, Львові [164, с. 49].

Остаточне рішення ухвалив Комітет Міністрів 1-го та 15 жовтня 1846 р. на основі доповідної записки міністра народної освіти князя П. Ширинського-Шахматова за поданням конференції Академії наук, а затвердив цар Микола I. Ухвала приписувала відправити П. Куліша у закордонне відрядження. 22 жовтня його звільнено із займаних посад, а 29 листопада 1846 р. він одержав документ на виїзд (закордонний паспорт) [164, с. 50].

За час роботи в Петербурзі П. Куліш працював над першим історичним романом українською мовою „Чорна Рада”, писав книгу для дітей з історії українського народу „Повесть об украинском народе” (1846).

Отже, завдяки доброзичливим і впливовим друзям все складалося для молодого педагога сприятливо. Як свідчать архівні матеріали та листи, кар'єрне зростання П. Куліша було незвичайно стрімким. Якось він записав у своєму

щоденнику: „Те, що зазвичай називають щастям, ллється на мене рікою. Я щасливий...” [140, с. 20]. Ці слова надзвичайно яскраво розкривають характер П. Куліша, його палке прагнення „сіяти розумне, добре, вічне”; як справжній учитель, він глибоко був переконаний у силі знання.

У січні 1847 р. П. Куліш виїхав у закордонне відрядження з молодою дружиною Олександрою Білозерською (майбутньою письменницею Ганною Барвінок) та її рідним братом В. Білозерським (пізніше головним редактором часопису „Основа”). Та не встиг П. Куліш прибути до Варшави, як у квітні 1847 р. його було арештовано у справі Кирило-Мефодіївського товариства [315, с. 15]. Відтак він був відправлений до Петербурга для проведення слідства.

Під час слідства П. Куліш висловив свої просвітницькі погляди щодо освіти і науки, яким надавав пріоритетного значення. На запитання жандармів, що означають його слова у листі до М. Костомарова „Буде час спорудженню храму, в якому поклоняться і чужі народи?”, П. Куліш відповів: „...тут я розумію розвиток розуму й інших здібностей, які повинні спершу здійснитися в діячах, тобто в літераторах, щоб вони могли сприяти розвитку моральних сил народу” [69, с. 50]. Далі слідчі вимагали від П. Куліша пояснити його слова про те, що „розвиток за кращих зовнішніх обставин перейде до народу”. Слідчим було цікаво, який саме розвиток і за яких кращих обставин. На що П. Куліш відповів: „Кращими обставинами я називаю повсюдне створення шкіл для простолюдинів і поширення всезагальної грамотності серед народу. Засобом поширення всезагальної грамотності зручніше всього було б літераторам повідомити народу в більшій чи меншій ступені свою освіченість” [69, с. 50].

Довести його участь у таємній антикріпосницькій організації не змогли, та висновок царської жандармерії був чіткий: „Учитель 5-ої С.-Петербурзької гімназії 9-го класу Куліш, який хоча й не належав до цього товариства, але був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і сам виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії” [60]. Його ув'язнили на два місяці в арештантське відділення

військового госпіталю, а потім відправили на поселення в Тулу. Йому було заборонено мати службу в установах Міністерства народної освіти, займатися науковою роботою і друкувати свої праці.

Через такі події педагогічна кар'єра молодого вченого була приречена. Це негативно позначилося на всій подальшій службовій діяльності П. Куліша, який більше так ніколи і не мав офіційної викладацької або вчительської посади.

Із самого початку педагогічної діяльності у П. Куліша сформувалися просвітницькі ідеї національного змісту: створити самостійну українську літературу, піднести освітній розвиток свого народу, зібрати і зберегти твори народної творчості, досліджувати і популяризувати історичне минуле. В освіті він вбачав обов'язковий компонент суспільного розвитку, а також формування національної свідомості. Його концепція освітнього відродження полягала у всезагальній доступній освіті, яка змістом і характером повинна бути близька народу, його ментальності; а також у формуванні національної еліти, яка сприяла б культурному відродженню, набуттю наукового і творчого потенціалу нації.

Другий етап – *заслання та заборони права друку* (1847–1855) – арешт і заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства (1847) стали тяжким випробуванням у житті П. Куліша, а також неабияк позначилися на його педагогічно-просвітницькій діяльності. У час активних творчих пошуків, блискучої кар'єри, наукових перспектив ця подія знищила багато сподівань, порушувала плани. П. Кулішу заборонили службу по лінії Міністерства народної освіти. Його твори українською мовою – „Украина” (1843), „Михайло Чарнишенко” (1843), „Повесть об украинском народе” (1846) за наявні „многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи”, були заборонені й вилучені з бібліотек навчальних закладів, а його самого було зобов'язано сплатити борг за видання їх університетською друкарнею [296; 302]. Документи ІЦДІАУК (Ф. 707) свідчать про неодноразове вилучення книг П. Куліша із бібліотек протягом другої половини XIX ст. [302, с. 7].

9 вересня 1847 р. П. Куліш з дружиною прибули до м. Тули. Перебування на засланні було найбільш тяжким періодом його життя. Розлучений з друзями,

відірваний від літературного світу, він був поставлений перед необхідністю відмовитися від своїх мрій і надій молодості, жити в несимпатичному і чужому середовищі, з яким мало знаходив спільного. Перебуваючи у становищі засланоного, приречений терпіти всілякі утиски з усіх боків, ще й мав рахуватися з упередженим ставленням місцевих жителів.

Однак він не занепадав духом, займався самоосвітою, вивчив кілька іноземних мов (польську, німецьку, французьку, італійську, англійську, іспанську), багато читав зарубіжних творів в оригіналах і російських перекладах: В. Скотта, В. Шекспіра, Дж. Байрона, Ж.-Ж. Руссо, Й. Гете, А. Міцкевича, С. Пелліко та ін., тим самим долучався до європейської культури, розширював кругозір, освоював європейські гуманістичні ідеї. Написав історію для дітей “История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца”, а також дві історичні повісті – „Алексей Однорог” та „Искатели счастья”.

У грудні 1850 р. П. Куліш був звільнений із заслання. Повернувшись до Петербурга, він з допомогою друзів улаштувався на посаду редактора в статистичному відділі Міністерства державного майна. Йому знову необхідно було адаптуватися до нових умов життя, які до того ж виникли несподівано. У зв’язку з тим, що йому було заборонено друкуватися, він публікував свої літературні твори під різними псевдонімами в журналах „Современник”, „Отечественные записки” [189, с. 337].

У першій половині 50-х рр. XIX ст. П. Куліш займався перекладами наукової літератури задля заробітку. Так, він переклав фундаментальну працю американського письменника й історика літератури Дж. Тикнора (История испанской литературы по Тикнору // Отечественные записки. – 1852. – № 2, 3, 6, 7, 12; окр. вид. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1861), робив переклади з англійської та німецької мов для Імператорського російського географічного товариства та його видання „Вестник Императорского русского общества” (1854); переклав з німецької мови у співавторстві з П. Сердюковим працю професора Петербурзького університету, геолога Е. Гофмана – „Северный Урал и береговой хребет Пай-Хой” (СПб., 1856) [164, с. 82].

Перебування в Петербурзі для П. Куліша ставало морально тяжким. Адже це місто для службової діяльності, осередок літературного життя, а заборона друкуватися не давала можливості реалізовувати літературні, наукові, просвітницькі задуми; він, що духовно поєднаний з Україною, майже щороку їздив на її землі, продовжував свої студії над українським фольклором. У цей час спілкувався з М. Максимовичем, який жив у родинному хуторі Михайлова Гора. Під враженням від відвідин останнього захопився думкою про власний хутір і придбав землю на хуторі Заріг на Полтавщині, де планував влаштувати маєток. Але з різних причин це не вдалося здійснити.

На ґрунті етнографічних зацікавлень П. Куліш приятелював із художником Л. Жемчужниковим, який був за походженням росіянином, проте „дуже полюбив нашу Малоросію”. Вчений залучав його до збирання фольклору, до вивчення історії українського народу. Етнографічний матеріал Л. Жемчужникова він пізніше помістив у „Записках о Южной Руси”. У цей період він упорядкував перший том „Записок ” та завершував роботу над другим.

Разом з тим активно досліджував життя і творчість М. Гоголя і став його першим біографом. П. Куліш є автором праці „Записки о жизни Николая Васильовича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” (1856), а також видавцем повного зібрання його творів („Сочинения и письма”, Т. 1–6, 1857). У цьому сприяв і допомагав йому С. Аксаков – російський письменник, громадський діяч, який особисто знав М. Гоголя, високо цінував його талант.

Отже, після тяжких років заслання і поневірянь П. Куліш з новими силами продовжив наукову працю, яка за змістом зберігала свій українознавчий характер, спрямовувалася на збереження культурної спадщини українського народу.

Третій етап – *інтенсивної науково-просвітницької праці* (1856–1864) – позначений активними виступами П. Куліша на ниві націєтворення. Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення з приходом до влади Олександра II лібералізували суспільне життя. Для П. Куліша такі трансформаційні процеси знаменували можливість реалізувати довгоочікувані літературні, просвітницькі,

науково-педагогічні, видавничі, етнографічні проекти після майже десятирічних заборон.

Він відчував гостру потребу публічної творчої праці задля просвіти українського народу і формування його національної свідомості. Він усвідомлював, що досягти відчутних результатів завчасно неможливо, необхідно багато, наполегливо і послідовно працювати задля виховання свідомого наступного молодого покоління. У цьому контексті вагомого значення він надавав друкованому слову. З цією метою він докладав значних зусиль, щоб домогтися дозволу на публікацію напрацьованих матеріалів, який і отримав у 1856 р.

Незабаром вийшов у світ двотомник П. Куліша „Записки о Южной Руси” (1856–1857), де вміщено надзвичайно цінний і новий для тих часів етнографічний український матеріал: перекази, оповідання, думи, пісні з коментарями П. Куліша, історичні розвідки, статті І. Могильницького, М. Грабовського та інші матеріали; а в другому томі уперше надруковано поему Т. Шевченка „Наймичка”. П. Куліш розумів, що праця, яку він вклав у „Записки”, – то велика справа. „Врятувати від забуття пам’ятки життя свого народу є справжній подвиг, – писав він, – і тепер має велику важливість в очах кожної істинно освіченої людини” [95].

У 1856 р. П. Куліш видав українською мовою проповіді священика В. Грегулевича, які здобули широку популярність серед народу.

Прагнучи здійснити свої видавничі задуми, завдяки допомозі українських меценатів Г. Галагана, В. Тарнавського та ін., а також сімейним заощадженням, П. Куліш заснував у Петербурзі власну друкарню, яка була відкрита у 1857 р. „Друкарня П.А. Кулиша” відіграла важливу роль у розповсюдженні українських книжок у 60-ті роки XIX ст. і тим самим активно сприяла розвитку національного руху.

Цього ж року він видав українською мовою підручник „Граматка”, був редактором і видавцем збірок „Народні оповідання Марка Вовчка” (1857), „Повісті Квітки-Основ’яненка” (1857), а також надрукував історичний роман „Чорна рада”, який зробив його відомим серед російської та української громадськості.

Для П. Куліша були важливими такі видавничі досягнення, він усвідомлював їх вагу у справі просвіти народу. Талант, освіченість, авторитет у наукових колах – все це дало б йому можливість реалізуватися як російському вченому, педагогу, але П. Куліш свідомо відмовлявся від такої перспективи задля відродження української культури, на чому багато разів наголошував у своїх листах. Навколо нього у Петербурзі згуртувалися українські письменники, зокрема М. Костомаров, Т. Шевченко, які повернулися із заслання, В. Білозерський, Марко Вовчок, О. Маркович та ін. Так народилася Петербурзька громада, діяльність якої вирізнялася активною просвітницькою спрямованістю і де П. Куліш займав провідну позицію.

За складних цензурних умов П. Куліш видав україномовний альманах „Хата” (1860), де, крім своїх, помістив твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, самого П. Куліша, М. Номиса та ін. Активна участь просвітника пов’язана із виданням загальноукраїнського журналу „Основа” (1861–1862), що проаналізовано нами у параграфі 3.3.

З культурно-просвітницькою метою П. Куліш протягом 1860–1862 рр. видав у своїй друкарні серію українських народних видань (так звані „метелики”) під загальною назвою „Сільська бібліотека”.

У 1861–1863 рр. П. Куліш друкувався у приватному тижневику „Черниговский листок”, що видавав Л. Глібов. Поряд із літературними творами просвітника у № 26–27 за 1862 р. була вміщена педагогічна стаття „Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?”, де порушувалася проблема народності у вихованні й навчанні дітей, зокрема автор наголошував на необхідності навчання підростаючого покоління рідною мовою, на засадах народної педагогіки, з дотриманням національних звичаїв, традицій, у контексті власної історії. Крім цього, тут було надруковано ряд історичних романів, поезії, художніх творів П. Куліша („Початок нової поеми (1648–1654)” (№ 10, 1862); „Хутор Маковка” (№ 20–21, 1862); „Украинские незабудки” (№ 23–31, 1862); „Сонет” (№ 27, 1862); „Дума про Славу Кононенка” (№ 3, 1863); „Битва под Кумейками” (№ 9–10, 1863) та ін.).

Незважаючи на те, що П. Куліш не мав дозволу служити по лінії народної освіти, він за покликанням був учителем, наставником широкого кола людей, як близьких, так і просто знайомих, товаришів і їхніх дітей: вислав підручники і посібники для навчання дітей, давав практичні поради щодо виховання, помічаючи успіхи і невдачі. Яскравим підтвердженням цього є його лист до Є. Безлюдного із Петербурга: „Послав я Вам нову географію і плани всіх земель, а до того ще й маленький глобус, щоб краще зрозуміти, як ті землі порозміщені по земному шару... Світую ж вам не давати у позику ні атласа, ні книг. Коли хто знайдеться там, що хоче вкупі з Улянкою читати і роздивлятися на спільну користь, то нехай до неї приходить, а то вийде вам одна шкода з позики” [281]. Інший лист до дружини про родину С. де-Бальмана: „Перше моє добро буде теє, що передам їм усі книжки до науки дітей. Росте в їх три сини; може з тих синів люди будуть; так нехай користуються моїми книжками. Може й назад не повернуть, да Бог з ними, аби хоч одна душа здобула розуму через моє добро” [174, с. 89]. Такі приклади не поодинокі, про що свідчать його листи до земляків, соратників, близьких [322, с. 1].

26 лютого 1861 р. за ст. стилем прогрімала сумна звістка – помер Т. Шевченко. З усіх куточків України добиралися до Петербурга, щоб попрощатися із славним сином своєї батьківщини. Для П. Куліша ця звістка була більш ніж болючою. Він розумів, що це загальнолюдське горе, загальнонаціональна втрата.

На похороні Т. Шевченка надгробне слово говорили багато близьких, друзів та шанувальників поета. Серед них і громадівці – П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та ін. Слід зазначити, що саме П. Куліш уперше перед петербурзькою громадськістю зачитав промову українською мовою, яка пізніше була надрукована в „Основі” (№ 3, 1861).

Для П. Куліша Т. Шевченко – пророк національного відродження. Він був переконаний, що талант і творчість належать не самому Т. Шевченку, вони належать усьому українському народові: „Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголити; то краще ми мовчатимем, – і нехай одні твої великі речі говорять

людям во віки і віки чисту, немішану правду!” [195]. П. Куліш разом із соратниками Кобзаря докладали всіх сил, щоб виконати заповіт Т. Шевченка – поховати його над Дніпром на Батьківщині.

Тарас Шевченко помер напередодні події, на яку він очікував усе своє життя. Менше ніж за тиждень було оголошено маніфест про відміну кріпосного права. П. Куліш сприйняв цю подію як справжній патріот. Він загорівся ідеєю перекладу маніфесту на українську мову, щоб народ України мав змогу прочитати його рідною мовою. До співпраці він запрошував В. Білозерського, А. Марковича і М. Костомарова. Зокрема, зачитував їм перекладений текст і потребував допомоги у визначенні української юридичної термінології. Перекладений текст П. Куліш представив до „Канцелярии государственного совета”. Та на початку травня державний секретар йому повідомив, що мова перекладу не відповідає тому значенню, яке уряд бажає надати українському перекладу, що перекладач мусить краще дотримуватися вживаних виразів. Російських чиновників не влаштовувало, що переклад містив українську термінологію. Спотворювати рідну мову П. Куліш не міг, тому залишив цю справу.

У 1863 р. був виданий Валуєвський циркуляр, який наголошував, що української мови „не было, нет и быть не может”. Зазнали переслідування й обмеження українські підручники, книги, часописи. Це принесло П. Кулішу багато розчарувань: припинила свою діяльність Петербурзька громада, занепав журнал „Основа”, вгасла активна видавнича діяльність у друкарні, настала скрута матеріальна. Не маючи змоги реалізовувати наукові й просвітницькі наміри ні в Петербурзі, ні в Києві, П. Куліш шукав можливості служби у Царстві Польському.

Отже, третій період є надзвичайно плідним у життєдіяльності П. Куліша. Своєю просвітницько-культурною, громадською діяльністю він сприяв піднесенню національно-визвольного руху, пробудженню національної свідомості. На злеті просвітницької справи під впливом зовнішніх обставин йому довелося шукати інших умов діяльності, творчості, але слід, який залишила педагогічно-просвітницька діяльність вченого в культурному житті українства, й сьогодні вражає патріотичною відданістю й високою просвітньою метою.

Четвертий етап – *трансформація світогляду* (1865–1882) – період змін світоглядної парадигми П. Куліша. Із 1865 р. він перебував на урядовій службі у Варшаві в Установчому Комітеті Царства Польського. Проте вона була не тривалою. 30 жовтня (11 листопада) 1867 р. П. Куліша було звільнено „по причині недуги”. Ґрунтовно і детально розглянуто цю ситуацію у дослідженнях М. Кордуби [79], Є. Нахліка [164], О. Федорука [237], тому не будемо на цьому зупинятися, а лише коротко торкнемося основних моментів.

Пантелеймон Куліш, зарекомендувавши себе активною людиною, хорошим працівником привернув до себе увагу головного директора комісії внутрішніх і духовних справ кн. Черкаського, який у червні 1866 р. запросив його на відповідальну посаду директора відділення духовних справ з широким повноваженням здійснювати безпосередній нагляд і контроль за римо-католицьким духовенством [237, с. 58]. Царський уряд ставив за мету русифікацію прилеглих до Російської імперії польських територій, піднесення значення греко-католицької церкви в краї задля її протиставлення римо-католицькій і подальшого поширення православ'я. Коли постало питання, якою мовою викладати у школах Холмщини – українських етнічних землях, що належали до управи Польського Королівства, – П. Куліш висловився за російську. У такий спосіб ним „вбачався перспективний шлях до остаточного введення у навчально-виховний процес (Холмщини – *О.К.*) української мови, позаяк російська літературна мова (зокрема “болгарщина”, що лежала в її основі) письменникові уявлялася за духом ближча українцеві, ніж польська” [237, с. 59]. Та й галицький варіант книжної української мови, якою здійснювалося навчання у початкових школах Галичини, відповідно до його бачення, був непридатний для вжитку [237, с. 59–60]. В українських колах позиція П. Куліша викликала неабиякий резонанс. М. Костомаров, О. Кониський гостро розкритикували такий його вчинок.

Відновлені у цей час зв'язки із галицькими русофілами, зокрема, полемічними зустрічами у Варшаві з О. Личаком (галицько-російський письменник, редактор гумористичного журналу „Страхопуд” (в 60-х рр. ХХ ст.)), у листуванні з Я. Головацьким (український мовознавець, етнограф, поет, педагог і громадський

діяч), обернулися гучною скандальною історією. Були опубліковані приватні листи П. Куліша до Я. Головацького у львівських москвофільських виданнях “Слово” і “Боян” (без його на те дозволу), які в заданому контексті й з відповідними коментарями викривили його погляди на самодостатній розвиток української літератури, а також акцентували увагу нібито на відреченні П. Куліша від свого правопису „кулішівки” [237, с. 62]. Це спричинило втрату П. Кулішем службового місця у Варшаві. Адже йому було поставлено умову публічного відречення від українофільських поглядів, що він категорично відмовився зробити. У результаті цього П. Куліша змусили написати заяву про звільнення за станом здоров’я. Після цього він ще майже рік перебував у Варшаві, редагуючи „Збірник адміністративних постанов” і працюючи у місцевих бібліотеках і архівах. 30 грудня (12 січня) 1869 року П. Куліш залишив Польщу.

Перебуваючи в Польщі, досліджував місцеві архіви, що стосувалися історії України, завдяки чому відкрив нові історичні матеріали і факти. Під впливом цього змінилися його погляди і переконання стосовно минулого українського народу. Результати історичних дослідів знайшли висвітлення у тритомнику „История воссоединения Руси” (1874–1877) і в „Мальованій гайдамаччині” (1876). Романтичне захоплення козацьким минулим, гайдамачиною трансформувалося в критичне судження, за з яким козаки і гайдамаки руйнували початки української культури й державності. Популяризація історичних постатей козацьких гетьманів змінилася на схвалення реформаторської й імперської політики Петра I та Катерини II. П. Куліш різко засудив Т. Шевченка як співця Коліївщини та знеславлювача названих царів [164, с. 319], а також критично висловлювався на адресу М. Костомарова і М. Максимовича. Такі його дії призвели до того, що він опинився в ідеологічній опозиції майже до всіх товаришів і співпрацівників.

Прийняття у 1876 р. царським урядом Емського указу обмежувало українське друковане слово. Заборона „кулішівки”, заборона цензурою творів П. Куліша українською мовою, конфіскація і знищення трьох тисяч примірників його „Хуторской философии и удаленной от света поэзии” (1879) черговий раз розвіяли

Кулішеві ілюзії щодо можливого сприяння російського самодержавства розвитку української культури [164, с. 354].

У 1882 р. П. Куліш став ініціатором польсько-української співпраці в галузі освіти і видавничої справи через посередництво Ю. Крашевського (польського письменника, громадського діяча). На знак примирення двох народів видав „Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 рік” (1882). Але з різних причин примирення не вдалося здійснити. Про це влучно зауважив Є. Нахлік: „Головна ж причина проблематичності українсько-польської співпраці у ХІХ ст. крилася в тому, що українці та поляки ставили перед собою, властиво, протилежну мету, прагнучи, кожен зі свого боку, до панування у краях, де зіткнулися їхні національні інтереси... І все-таки в історичній перспективі Кулішеве апостольство українсько-польської згоди мало позитивне значення, дало неабиякий заряд на майбутнє і наснажувало своєю добросусідською енергетикою наступні подібні спроби” [164, с. 392].

Трансформаційні процеси, що відбувалися у Кулішовому світогляді протягом зазначеного періоду, зумовлені цілком конкретними обставинами. Він працював чиновником в адміністрації Російської імперії в Царстві Польському і дещо помірковано став сприймати москвофільську ідеологію. Праця в польських архівах, відкриття нових фактів з історії України зумовили переосмислення історичного минулого. Стало зрозумілим, що його більш ранні праці з історії козаччини, сповнені романтики, мають дещо тенденційний характер. П. Куліш пережив деяке розчарування, шкодуючи втрачених сил і енергії, відбулося „переродження” його світогляду. Якщо раніше він вбачав, що в історії українського народу епоха козаччини є яскравим періодом, визначним для самобутності українства, то відтепер гостро критикував історичні дії козацьких діячів і вважав цей період згубним в українській історії. А тих, хто популяризував козацьку добу, як то: М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, – засуджував нібито за неправдиве, романтизоване висвітлення історії. Для сучасників була незрозумілою така позиція П. Куліша, вони не могли віднайти її істинну причину.

Варто відзначити, що поряд із суперечливими моментами в його діяльності, він продовжував наукову працю з української проблематики, вперше використав

зовсім новий методологічний підхід до здійснення досліджень з історії України, вбачав духовне відродження українства у широкій просвіті, без якої, на його думку, неможливий суспільний розвиток. П. Куліш вважав, що трагічне історичне минуле є не підставою для ворожнечі, а слугує усвідомленню помилок, вирішенню непорозумінь. Так, він став ініціатором справедливих міжнаціональних відносин польського й українського народів задля культурної співпраці для наступних поколінь.

П'ятий – *період творчого усамітнення* (1883–1897). Внаслідок критичних дорікань П. Кулішу за категоричні виступи та неприйнятні для тогочасних кіл української інтелігенції ініціативи, він у 1883 р. переїхав на родинний хутір Мотронівка, де проживав до останніх днів свого життя. Тут він продовжував працювати: переклав 13 драм Вільяма Шекспіра, „Дон-Жуана” і „Чайльд – Гарольда” Джорджа Байрона, багато творів Йоганна Шіллера, Йоганна Гете та Генріха Гейне з метою донести до українського народу духовне багатство світової літератури.

Визначною заслугою П. Куліша у справі просвіти стала праця над перекладом Біблії українською мовою. П. Куліш помер 2 лютого 1897 року. Закінчився його тернистий життєвий шлях. Це була величезна втрата для української культури.

Таким чином, нами визначено п'ять етапів творчої діяльності П. Куліша: 1) початок педагогічної і викладацької діяльності (1841–1847); 2) період заслання та заборони права друку (1847–1855); 3) період інтенсивної науково-просвітницької праці (1856–1864); 4) період трансформації світогляду (1865–1882); 5) період творчого усамітнення (1883–1897). Кожний із етапів обумовлений зовнішніми обставинами умов діяльності П. Куліша, відрізняється за змістом, формою, характером, але пройнятий широкою просвітньою метою, національною спрямованістю.

Висновки до першого розділу

Дослідження та систематизація архівних джерел дали можливість встановити окремі біографічні відомості з життя і творчості П. Куліша, дослідити напрями

просвітницької діяльності вченого (видавничу, етнографічну, ідейні переконання щодо самобутності української мови), охарактеризувати його педагогічні погляди, зміст педагогічно-просвітницької праці.

У ході історіографічного аналізу педагогічної персоналії П. Куліша визначено хронологію розвитку досліджень його педагогічної та просвітницької діяльності у вітчизняній науці, що містить 4 етапи: *перший етап* (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення творчої спадщини вченого; *другий етап* (1917 – 20-ті роки XX ст.) – активізація досліджень педагогічно-просвітницької спадщини П. Куліша – відзначається посиленою увагою до його різнобічної творчої діяльності, новими методологічними підходами у її вивченні; *третій етап* (30-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності П. Куліша на засадах радянської історіографії; *четвертий етап* (друга половина 80-х рр. XX ст. до сьогодення) – вивчення творчої спадщини вченого із позицій сучасної педагогічної, історичної, літературознавчої науки.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив актуальність і значущість творчої спадщини П. Куліша в соціокультурних умовах упродовж тривалого часу (кінець XIX ст. – початок XXI), а також відсутність цілісного дослідження педагогічної та просвітницької діяльності П. Куліша з позицій сучасної педагогічної науки.

З'ясовано основні чинники, які сприяли формуванню особистості П. Куліша та його педагогічного світогляду: *родинні* (виховання у високоморальній, християнській родині козацького походження; глибоке шанування матір'ю національних традицій і народної творчості, що вплинуло на виховання сина); *культурно-освітні* (навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті св. Володимира, що сформувало усвідомлення невідповідності традиційної системи освіти суспільному розвитку і зумовило діяльність з поліпшення справи народної освіти; вплив визначних українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних вчених; науково-пошукова робота з вивчення усної

народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із відомими педагогами).

На основі аналізу широкого кола джерел, а також існуючих періодизацій життєвого і творчого шляху П. Куліша, визначаємо основні етапи творчої діяльності вченого: 1) *початок педагогічної і викладацької діяльності (1841–1847)*; 2) *заслання та заборони права друку (1847–1855)*; 3) *інтенсивної науково-просвітницької праці (1856–1864)*; 4) *трансформації світогляду (1865–1882)*; 5) *творчого усамітнення (1883–1897)*.

Встановлено, що творча діяльність П. Куліша протягом життєвого шляху була неоднозначною, змінювалася під впливом зовнішніх обставин. На кожному з її етапів набувала нового змісту, форм і характеру, але сталими залишалися напрям і концепція її розвитку, що полягали у культурному-освітньому відродженні українського народу.

РОЗДІЛ 2

ПИТАННЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

2.1. Загальнопедагогічні погляди Пантелеймона Куліша

Складні соціально-економічні умови другої половини XIX ст. спричинили гострі суперечності у справі народної освіти, а саме: між відсутністю українських шкіл, українознавчого елементу в навчально-виховному процесі та порушенням інтелігенцією питання обов'язкового запровадження національної освіти; між слабкою участю громадськості у справах освіти і потребою цього як передумови формування національної свідомості і як засобу забезпечення культурного і економічного поступу народу; між віджилою догматично-схоластичною традиційною системою навчання і вимогами суспільного розвитку щодо широкої освіченості, збагачення інтелектуального потенціалу особистості, вироблення конкретних професійних навичок, як цього вимагав науково-технічний прогрес.

Вирішення зазначених суперечностей повинно було мати комплексний характер, суть якого полягала у боротьбі прогресивної української інтелігенції за національну освіту та розробці й обґрунтуванні дидактичних і виховних засад навчально-виховного процесу у національній школі.

Пантелеймон Куліш чітко усвідомлював, що без боротьби за право українського народу на власну школу, без визначення основних педагогічних проблем, без розробки теоретичних засад навчально-виховного процесу та їх практичного запровадження у шкільну практику українська освіта залишалася б денаціоналізованою і не відповідала б вимогам суспільного розвитку народу. Саме тому формулювання педагогічних ідей і поглядів, спрямованих на вирішення освітньо-виховних завдань, стало органічною складовою його педагогічної і просвітницької діяльності, а їх дослідження – необхідною умовою сучасного осмислення і аналізу педагогічної діяльності видатного просвітителя.

Педагогічні погляди П. Куліш найбільш повно виклав у статтях „Какие

руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?” [121], „Викохування дітей” [271], „Викохування дітей за підмогою школи” [115], „Устня мова з науки” [145], „Перегляд українських книжок” [132], „Простонародность в украинской словесности” [108], „Начало образования и ход этической поэзии у народов иностранных” [270, с. 7–8], а також у листах до І. Хильчевського (1809–1899) – учителя гімназії з Луцька та П. Чуйкевича (1818–1874) – земляка, інспектора прогімназії м. Глухова, до М.Д. Білозерського (1800–1878) – поміщика з Чернігівщини, борзненського повітового судді (20–30 рр.), родича Ганни Барвінок та ін. Як зауважив український літературознавець Ю. Шевельов, П. Куліш у своїх листах поряд із творчими планами, окреслював загальну концепцію української літератури й культури, загальну концепцію історії, місце української нації супроти росіян і супроти поляків, взаємини підросійської України з Галичиною й Буковиною, а також виховання української людини [23, с. 24]. Тому розглядаємо епістолярну спадщину педагога як важливе джерело його педагогічних поглядів.

Становлення особистості є складним процесом, який відбувається під впливом конкретних умов, соціокультурних, природних, екологічних, географічних, соціально-побутових, національно-народних чинників, зрештою – під впливом особистостей з найближчого оточення індивіда. Провідна роль при цьому належить вихованню – спеціально організованому суспільному процесу, що спрямовується на розвиток особистісних соціально-позитивних цінностей, потреб, рис характеру, знань, умінь, навичок і здібностей. Водночас виховання повинне враховувати вплив умов навколишнього середовища і рис спадковості. Виховання є головним чинником розвитку особистості дитини, завдяки якому реалізується програма її соціалізації, розвиваються природний потенціал і задатки.

У цьому аспекті особливо важлива та „точка відліку”, від якої розпочинається виховання. Адже, як правило, основи якостей, які повинні формуватися в той чи інший період життя дитини, закладаються раніше, на попередньому віковому етапі. Саме дошкільний вік є сенситивним періодом формування багатьох здібностей і якостей дитини, які входять у число необхідних передумов формування моральної і

всебічно розвиненої особистості. У дошкільному дитинстві відбувається оволодіння загальнолюдськими знаннями, уміннями. Дошкільне виховання також забезпечує загальний розвиток, який слугує фундаментом для набуття спеціальних знань і навичок з різних видів діяльності. Сформовані у цей період якості й здібності визначають загальний характер поведінки дитини, її ставлення до світу, значною мірою є основою її життєдіяльності у майбутньому.

Вивчення педагогічної спадщини П. Куліша показало, що він значну увагу приділяв теорії та практиці дошкільного виховання. Його педагогічні думки з цього питання викладені у статті „Виховання дітей” (1869) [271], де предметом аналітичних роздумів стало дошкільне виховання дітей у сім’ї від народження і до вступу до школи.

Виховання П. Куліш вважав безперервним процесом, який необхідно розпочинати з перших днів життя дитини. Особливу роль у цей період відіграє сім’я. У сім’ї дитина одержує перші уявлення про себе та навколишній світ, у неї пробуджуються необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування та спільної діяльності. Унікальні виховні можливості сім’ї впливають на людину протягом усього її життя. Адже саме в родині плекається духовність, у сімейному середовищі створюється атмосфера теплоти, чуйності, взаємної турботи, – все, що необхідно для формування характеру й особистості дитини. У родині утверджується і зберігається мовна культура, свобода, незалежність, гідність і самоповага до цілісності та єдності роду, подружжя вірність, любов і взаємоповага людей.

Метою дошкільного сімейного виховання П. Куліш вважав захист дитини від шкідливого впливу навколишнього середовища і створення міцного фундаменту для подальшого виховання і навчання [90, с. 126]. Тому вчений особливого значення надавав ставленню батьків до дітей і використання ними „розумних” методів у вихованні: „Велике у нас по селах і містах зло буває через недобрий догляд маленьких діточок, – писав він, – через нерозумне виховування їх із самого малечку. Много мре у нас дітей в сповитю, а сколько-то виростає невдак, недотеп, калік тілом або душею! Хто б взяв собі добру думку: оборонити від пагуби хоть одне немовлятко красним доглядом і розумним вихованням – той був би християнин

справедливий” [271, с. 1].

У вихованні дитини П. Куліш надавав імперативну роль матері, як за природним інстинктом, так і за соціальним обов’язком: „Рідна кров і мати – ці два поняття один з одним нерозлучні” [94, с. 119]. Батько – це захисник сім’ї, її морально-духовних цінностей, всього роду. Разом із своїм чоловіком і під його опікою, на думку педагога-просвітника, мати повинна виховувати і формувати у своїх дітей усвідомлений гуманізм, добродушність, милосердя, готовність допомогти усім слабосилим, безпомічним і беззахисним: „Не чоловіча справа виховувати дітей: їх справа професорувати. Жінці довірений цінний обов’язок жити і зігрівати юну душу, яка розкривається. Жінка без намірів, без системи формує молоде серце в найчудовіший зліпок, пом’якшуючи його материнською любов’ю й ласкою” [94, с. 119].

Покликання і обов’язок батьків, на думку вченого, – сумлінно виховувати своїх дітей, прищеплювати позитивні соціальні якості, а головне – турбуватися про здоров’я дитини і про її життя: „Проти цього скажемо, що нема в світі більшого діла, як удержати дитину живою та здоровою” [271, с. 1]. У листі до І. Хильчевського, який мав декількох дітей, П. Куліш писав: „Збереження стількох дітей живими і здоровими краще за все свідчить про твою мудрість, а якщо із них вийдуть працівниці і працівники думки, то я зарахую тебе до величних із людей” [179, с. 92]. Ці рядки П. Куліша мають глибокий зміст. Вчений поряд із основним обов’язком батьків – зберегти життя і здоров’я дитини, вважав, що вони повинні сприяти інтелектуальному і духовному розвитку дітей, виховувати у них духовно-моральні якості: любов до ближнього, любов до праці, совість, милосердя, дисциплінованість, відповідальність, честь, ввічливість, правдивість, скромність, дружбу, патріотизм тощо.

Не залишилися поза увагою П. Куліша і деякі аспекти фізичного виховання. Адже фізичний розвиток необхідний для успішного духовного і морального здоров’я дитини. У цьому контексті педагог великого значення надавав дотриманню в сім’ї режиму харчування, чистоти, сну тощо. У перші роки життя дитини надто важливо дотримуватися гігієнічних вимог. З цього приводу цікава гігієнічно-

педагогічна точка зору педагога: „Зараз, як родиться дитина, починають її сповивати та в страшенному теплі держати, а щоб коло неї було що-години чисто, про це не дбають” [271, с. 1].

Актуальною і сьогодні залишається його порада про те, що сповивання не є корисним для дитини, як у ті часи вважали батьки. Враховуючи при цьому принцип природовідповідності, педагог наголошував, що дитина має фізично і емоційно розвиватися, як природа воліє, а не повинна бути постійно сповита: „Думають люди, що дитина очі собі повидирає, як не сповита. Не одно звіря очей собі не видряпує, а тільки чоловіча істота мусіла б віддрапувати?... Це великий нерозум, шкідливий пересуд. Інші баби-повитухи торкочуть, що несповита дитина розбуркотиться і спати не буде, забавляючись ручками та ножками, – і так не дають чоловіку волі, яку Господь призначив всякій тварі: двигатися, коли схоче, і спати, коли схоче” [271, с. 1].

Наступна вада сімейного дошкільного виховання, вважав П. Куліш – це повсякчасне заколисування дитини до сну: „За сповиванням іде у нас тяжке шкідливе заколисування дитини до сну. Чи колише свої діти хоть одна твар, крім чоловіка? Йому би годилося бути найрозумнішим, а він в цьому – найбезумніший із всіх тварей. Хто хоче спати, той засне і не колисаний, а надто – дитина маленька: їй сама природа звеліла раз-в-раз спати” [271, с. 1]. Коли дитина неспокійна чи емоційно збуджена, батьки не надають цьому особливого значення, цим самим не звертають уваги на її потреби. Тому причиною постійного заколисування є те, на думку педагога, бажання батьків, щоб дитина не заважала у господарських справах: „Заколисують у нас дітей на те, щоб не кричали та не перебивали людям дорослим діла робити” [271, с. 1].

У комплексі завдань, пов’язаних із вихованням, П. Куліш великої уваги надавав питанню режиму харчування дітей і давав педагогічно-практичні поради, наголошуючи, що годування не повинно бути стихійним і безконтрольним: „Треба її годувати не інакше, як певними перервами. Наука це добре знає, а кому наука недоступна, той на самій дитині нехай уважає, коли вона прокидається і просить своєї піщі. Коли дитина прокинулася і кричить чого іншого, то не треба запихати їй

пельку кормов: це дуже шкідлива річ. Отже, годуючи дитину з певними перервами, можна без великої труднощі так її привчити, що вона просити буде свою покорну ні раньше, ні пізніше” [271, с. 1–2].

Байдужість і безпорадність батьків може зашкодити як фізичному, так і духовному розвитку дитини. П. Куліш зауважував, що дуже часто батьки власними вчинками роблять дитину заручником своїх бажань, турбот, повсякденного життя, створюють грізний авторитет, внаслідок чого дитина боїться батьків. Учений вимагав від батьків перш за все глибокої любові до дитини, уваги до її особистості і шанування гідності. Батьки мають стати найближчими людьми і надійною опорою дитини, а відносини між ним мають бути гармонійними, щиросердними, побудованими на довірі, повазі і взаємодопомозі: „Та, бачите, наша звичайна непорядність робить нас нездібними заховати лад у всякому ділі. Не хочемо себе змусити до порядного свого обов’язку, і через це робимо дитину своїм тираном і при звичаємо її просити їсти раз-по-раз. Хоть і не хоче дитина, то просить, і таким тираном росте аж поти, поки ми над нею не поставимо тиранство нашої бійки. Тим способом приподоблюємося до безсловних тварей, жуємо самі собі життя тихо, а разом з тим жуємо честиву природу дитинячу” [271, с. 2].

Методи родинного виховання, сімейна дисципліна стали предметом педагогічних міркувань П. Куліша. Вибір методів родинного виховання продукує дисципліну в сім’ї. Правильно організована і послідовна, а не безладна дисципліна, побудована на довірливому спілкуванні і переконуванні, а не на контролі і покаранні, ґрунтується на демократичних стосунках між батьками і дітьми, на відсутності вседозволеності і деспотизму – визначає позитивний моральний розвиток дитини. Особливо важливими при цьому є послідовність і узгодженість дій батьків. Поблажливість батьків, відсутність зовнішнього регулювання – негативні чинники, які формують у дитини поняття про вседозволеність, дитина стає недисциплінованою, дивиться на світ крізь призму особистих потреб, задоволень, нехтуючи побажаннями і настановами тих, хто оточує: „А от уже дитина трішки у нас виросла, дибки становить її, або і ходить. Радіємо серцем, тай починаємо жовати її з другого боку. Чого не попросить, все даємо в руки, а не дамо – воно зайдеться

криком аж посиніє. Щоб позбутись верещання, дамо іноді і дорогу річ або шкідливу в руки дитині. Знов дитина робиться нашим деспотом... Скільки шкоди в цій родині, скільки досади! Скільки жовання життя щасливого! А через що? Через незнані правила: «Коли дитина попросить того, що треба їй дати, зараз давай, а не, то не дай ні разу». Слухати тога буде дитина одного киву, як скажеш: «не можна», і рости буде, шануючи своє і чуже право. Та чи ми ж думаємо про те, що робимо? Ми звикли розуму шукати тільки в школах, а предсе *хата – перва наша школа і перве сідало розуму!* (курсив наш – *О.К.*)» [271, с. 2].

Як педагог, П. Куліш був противником суворих методів покарання, на які часто покладаються батьки. Використовуючи їх у вихованні дітей, вони не досягають справжньої мети: формування у дітей совісності і поваги до інших. Покарання призводять до того, що дитина виростає черствою, жорстокою, нетерпимою до чужих переживань, недисциплінованою, вона звикає до стану постійної боязні і ненависті: „Думають, що з дітей можна зробити все бійкою та лайкою, як уже підростуть, тай роблять тільки рабів, а в будущині – бунтівників” [271, с. 4]. Учений наголошував, що дитина для батьків має бути найсвятішим і найціннішим створінням: „Коли хочеш бути свяतिною в очах дітей, то нехай і вони будуть святиною тобі” [271, с. 4].

У повсякденному житті родини часто припускаються серйозних помилок у вихованні дітей через педагогічну неосвіченість, низький рівень педагогічної культури. У результаті недбалого ставлення до виховання, діти набувають негативних якостей, як-то: заздрість, немилосердність, неповага до оточення. А часом їх поведінка стає асоціальною: „Про неуміння виховувати дітей, можна написати цілу книжку, но «розумной голові досить два слова». От скажу лиш, як батько і мати роблять дітей заavidливими, немилосердними, а через те самим собі і іншим шкідливими. От дитина їсть молочко, чи там хліб, чи вареник. Наїлося, – не хоче уже. Тоді мати: «Їж, а ні, то віддам киці, або цюці» – і дитина пхає собі в усточка на силу, щоб не досталося мовчушим тварям. Чи не краще б було, коли б дитина узнала, що і «киця» і «цюця» мають свою заслугу і своє право в хаті, та що вони – приятель, а не ворог човекові? От же, іноді няньки, не думаючи про зло,

кажуть дитині так: «Їж, бо віддам чужому хлопцеві», є і такі нерозумні матері, що лякають свою дитину: «Ось я сама зараз з'їм», і учать дитину з малку, як у матері викидати з рота насущний хліб. Розбери, до чого воно іде, у кого є хоч крихта не позиченого розуму! – Тоюж стежкою ведуть дітей і тоді, як котре упаде, або удариться, а нянька звертає вину на kota чи на собаку, або на лавку, тай учить дитину ударити мовчушу або і бездушну річ. Це все таке дрібне в наших очах, що і подумати ніхто не хоче, а воно більше стоїть, ніж курс прав університетських» [271, с. 2–3].

У дошкільному сімейному вихованні надзвичайно важливим, на думку П. Куліша, є приклад батьків. Дитина від народження наслідує їхні вчинки, погляд на життя, моральні якості. Тому моральність батьків є першорядною, якщо вони прагнуть прищепити своїм дітям духовні норми і цінності: „Ні, хто хоче із своїх дітей дождатися утіхи, то учи їх релігії хатньої з самого малечку, учи тоді ще, як вони у тебе немовлятка, та не одними словами, а також і самим ділом... Не скверни їх ока і уха ділом і словом ледащим. Нехай діти звикнуть бачити в тобі не одну силу, а також правду і благість» [271, с. 4].

Предмети навколишньої дійсності діти пізнають під час ігрової діяльності, а також спостерігаючи роботу батьків, тому П. Куліш радить давати дітям іграшки, пов'язані з життям, забороняючи водночас використовувати як предмети ігрової діяльності живих тварин: „Межи іграшками дають дитині воробенята, або інші пташки... Підрісши, мучить вона своїх і других братей не гірше, як мучила дитиною горобчика. То коли уже кому байдуже про жаль та сором, – нехай би таки подумав хоть про свою шкуру, бо добере її пещений коханець до батьківської шкури свого часу одним або другим способом, і буде сам батько колись горобчиком на ниточці у свого безчувственого синка. В кожній речі найбільше діло: «Гляди всему кінця!» Оттак і в цім разі, тай во всьому виховуванню дітей змаленьку пам'ятай кожний, до чого ведеш дітей своїх» [271, с. 3].

Складна сільська сім'я колись була своєрідною школою, у якій діти рано дорослішали, готувалися до праці, до сімейного життя. П. Куліш наголошував, що важливе значення у розвитку особистості дитини мають гармонійні відносини в

сім'ї, які ґрунтуються на взаємній повазі, довірі до дитини, батьківській опіці. Батьки повинні дивитися на дитину не тільки з погляду сьогодення, а й бачити в ній майбутню дорослу людину: „Часом дитина бовкне що-небудь против батька-матері, – всі сміються, а воно тоді ще гірше ляпає дурним язиком. Іноді скубне батька за вус, а він і голову наставить; зіб'є з матері очіпок, а всі кругом шуткують, який з неї розбишака! Ця мала річ робить велику шкоду, бо дитина не узнає з малку першої своєї святині, а потім уже тільки боїться батька чи матері, а в душі не шанує. На всю жизнь рве її через це тая нитка, що зв'язувати повинна молодих зі старими. Нарікають старі на молодих опісля, а самі – не хто інший – сіяли своє гірке жниво!” [271, с. 4].

Таким чином, за П. Кулішем, важливими чинниками сімейного дошкільного виховання, які визначають розвиток особистості дитини, є:

- гармонійні відносини між батьками;
- батьківська опіка, взаємна повага, довіра до дитини;
- гігієнічний аспект догляду за дитиною;
- методи виховання, якими користуються батьки;
- сприймання дитини як найвищої цінності;
- правильно організована ігрова діяльність;
- приклад батьків;
- дотримання принципу природовідповідності (врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини).

Аналіз поглядів П. Куліша на сімейне дошкільне виховання свідчить про глибоке розуміння ним значення виховного впливу сім'ї на розвиток особистості дитини, а особливо в період від народження і до вступу в школу. Цьому етапу вчений надавав особливого значення. Адже виховання в сім'ї – міцний фундамент цілісного процесу формування в особистості моральних якостей і соціальної поведінки: „Хата мусить бути першою школою і першою церквою человека. Тільки такому буде праведна користь із шкільної і церковної науки, хто вийшов із хорошої хати” [271, с. 4]. Про вплив сімейного виховання на розвиток особистості П. Куліш писав також у одному з листів: „...в родині, на моє щастя, я знаходжу тверді засади

високої моральності, яка більше за все проявляється у вихованні дітей” [94 с. 254–255]. Погляди П. Куліша на сімейне дошкільне виховання, основою яких є народна мудрість, і сьогодні не є застарілими і можуть бути використані у практиці сучасної сім’ї. Важливими з питань дошкільної педагогічної теорії є такі його думки:

- 1) виховання повинне розпочинатися із перших днів життя дитини;
- 2) у період від народження і до вступу в школу батькам необхідно приділяти особливу увагу розвитку дитини, оскільки від цього залежить її життєдіяльність у майбутньому;
- 3) з раннього віку батьки повинні виховувати дитину фізично, морально, розумово, що є головною умовою її фізичного і духовного здоров’я;
- 4) великою є роль ігрової діяльності у розвитку дитини, становленні її світогляду;
- 5) відповідальність батьків за виховання дітей, уникання вседозволеності, любов і повага до дитини, відсутність тілесних покарань – важлива умова правильного виховання;
- 6) дитина схильна наслідувати дії та вчинки дорослих, тому визначним виховним впливом може стати правильно організована поведінка батьків;
- 7) сформовані у дитинстві світогляд, переконання і моральні якості залишаються на все життя.

Отже, усвідомлюючи складність процесу виховання особистості, П. Куліш висловив конструктивні погляди на дошкільне дитинство як важливу передумову становлення особистості, вказав на особливі моменти виховного процесу в ранньому віці, тим самим доповнив національну педагогічну думку прогресивними ідеями щодо теорії дошкільного виховання.

Особливу увагу П. Куліш приділяв питанню шкільництва в Україні. Важливі педагогічні проблеми він ставив і вирішував не умоглядно, а виходив із практичного досвіду, із особистих уважних і довготривалих спостережень. На основі глибокого аналізу особистої і чужої практики він так узагальнив свої педагогічні погляди: „Переконання мої побудовані на особистому уважному спостереженні і досвіді інших, які із щирими стараннями займалися початковим навчанням наших селянських дітей” [121, с. 203].

У ХІХ ст. у поглядах на виховання і навчання сформувався напрям, який вів жорстоку боротьбу із віджилою греко-латинською схоластично-догматичною системою навчання ХVІІ–ХІХ ст. П. Куліш, як і інші українські просвітники і педагоги (Я. Головацький, О. Духнович, О. Кониський, М. Костомаров, М. Пирогов, К. Ушинський, Т. Шевченко та ін.) ставили питання про перебудову системи виховання і навчання відповідно до західноєвропейських ідей епохи Просвітництва, що ґрунтувалися на принципах природовідповідності та народності з максимальним використанням розвивальних і виховних можливостей навчально-виховного процесу.

Педагог-просвітник, аналізуючи практику шкільного навчання, гостро засуджував притаманні йому ознаки: схоластику, догматизм, авторитаризм, формалізм, а також методи навчання, мову викладання, змістове наповнення тощо. Освіченість П. Куліша і його педагогічна мудрість проявилася у новаторських на той час педагогічних ідеях, які випереджали практику і ще досі залишаються актуальними: критикуючи навчально-виховний процес, під час якого учні одержують формальні, „сухі” знання, він вказував на необхідності вчити дітей критично мислити, обдумувати, переробляти здобуту інформацію: „Ось придивімось лишень, милосердним оком до тих шкільних вертепів, у котрих руські педагоги в’ялять і сушать первоцвіт руської молоді: що там побачимо? Побачимо, що прокислу, терпку і гірку «шкільну чашу» подає в нас і тепер бідолашнім хлоп’ятам та сама схоластична рука, від котрої наші предки втекали в козацтво. Побачимо ясно, що ні в порядку знаній, ні в підборі наук, ні в самому методі навчання не видно у вихователів руської молоді навіть і помислу про те, щоб знання в голові юноші організовувалося у думання. Боліючи серцем побачимо не засліпленими схоластикою очима, що там, де найбільше учень знає, там він найменше мислить, найменше розуміє” [122, с. 34].

Пантелеймон Куліш був переконаний у негативному впливі „язичія” й тою шкідливою, як вважав, роллю, яку воно відігравало у вихованні, прищеплюючи ще від дитячих шкільних років „могилянський смак”. Водночас він був переконаний: навчання рідною мовою – найефективніше в плані морально-етичному і для

розвитку розумових здібностей учня. Так, цей постулат він обстоював у полемічній брошурі „Ответ „Бояну”-Стебельському на „Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору „Правды”)” з посиланням на авторитет П. Юркевича (його працю „Чтения о воспитании”) [237, с. 40].

Традиційне навчання, вважав П. Куліш, не сприяє розвитку розумових здібностей учня, відбиває у нього бажання вчитися примусом і механічним заучуванням: „Не всяка наука сушить розум: сушить його тільки навісний примус до науки, як от буває по бурсах” [132, с. 61]. У дитини формуються світогляд, переконання в рідномовному середовищі, на віковому етнічному досвіді, що ґрунтується на народних традиціях, звичаях, національних інтересах, а існуючі навчальні заклади, чужі дитині мовою, не враховували національних особливостей, тому „...оддаючи в школи дітей, наші хуторяни все одно, що в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, которі по-нашому розмовляли і по-нашому на Божий мир дивилися, і по-нашому між селянами оберталися” [122, с. 26].

Метою навчання він визначав здобуття учнями корисних і міцних знань, формування у них прагнення пізнавати нове, сприяння розвитку їхнього мислення, розширення світогляду. П. Куліш був переконаний, що найефективніше можна реалізувати такі цілі лише україномовним навчанням. Він виступав з вимогою запровадження в освітні заклади, а особливо в початкові школи, української мови викладання. Адже російською мовою деякі слова учні „...вимовляють із жахливим ламанням. Мало того, – варто ще сказати, що багатьох слів на великоруській мові діти наші (українські – *О.К.*) зовсім не розуміють; ця обставина дуже обтяжує їх при першопочатковому знайомстві з грамотністю і віднімає у них охоту до навчання, яка не має для них ніякого змісту” [121, с. 203].

Тому педагог-патріот послідовно обстоював ідею національного змісту освіти та процесу навчання, обов’язковою умовою якого має стати організація україномовного навчання, і цю справу, на його думку, повинна підтримати широка українська громадськість: „Якщо будемо бажати пробудити у нашому народі розумову діяльність і свідомість справжньої своєї народності, що становить

насущну потребу нашого народу, який відстав у неосвіченості, – то, не нав'язуючи зайвої праці, ми повинні надати можливість вчитися народу на його рідній мові” [121, с. 211].

У листі до педагога і активного громадського діяча О. Кониського П. Куліш дав йому настанови стосовно боротьби за національну освіту: „...не зупиняйтесь ні на день у Вашому благому ділі – ширити освіту і підпирати свою народність, на добро усім добрим, хто б вони ні були, чи наші, чи москалі. Усім-бо добрим краще буде на Україні, як наша народність оживе зовсім, а поганше буде тільки харцизякам” [27, с. 148]. Педагог гостро вболівав за освіченість простого українського народу, а особливо сільського. Лейтмотивом його змагань було збудувати доступну всім верствам національну освіту, яка б ґрунтувалася на україномовному навчанні, враховувала традиції, народну педагогіку, історію, фольклор українців, і в той самий час відповідала європейському рівню. Закладаючи фундамент цієї загальнонаціональної справи, П. Куліш розумів, що вона потребує багато зусиль і часу. Але від того, як міцно будуть закладені перші цеглини, залежить кінцевий результат у майбутньому.

Педагога засмучувало тогочасне суспільно-економічне і культурне громадське життя в Україні: чиновники, державні службовці не опікувалися освітнім становищем українців, їхнім культурним розвитком. П. Куліш усвідомлював, що неосвіченість населення може мати негативні наслідки для української нації. Інертність і безініціативність з боку продержавного класу української громадськості вчений пояснював тим, що вони певною мірою є чужинцями на землі своїй. Адже школи, в яких були виховані, – це „огнища чужоземства” [214, с. 1524]. Запобігти цьому може лише така громадсько-державна установа, яка нерозривно поєднається з корінням народу, його мовою, звичаями, історією, відповідатиме потребам народу і буде здатна виховувати національно свідоме покоління із міцним почуттям патріотизму, громадянською позицією, ціннісними орієнтаціями, що є запорукою культурного поступу. У листі до громадівця Т. Рильського він писав: „Чиновницька верства до того сплуталася, що і кращі в ній люди нічого не роблять для головної справи – для створення свідомого, багаточисельного суспільства власників... Де нам

вдасться затвердити поняття про громадянські права у всій Громаді, там заміри чиновників-варварів самі собою руйнуються, де ми встигнемо гарантувати заробіток поселян проти закритого законними формами неучтва, там явиться радість, а з радістю і стремління до вищої культури... Одного нам не вистачає, щоб у нас із народолобців Українських виходили люди, які при сприятливих обставинах могли б миритися розумною свідомістю з представниками інших суспільств... У поширенні освіченості представників народу заключається не тільки опора його національним і громадянським правам, але й запорука безпомилковості його поступу вперед...” [318].

У поширенні освіти серед народу, на думку П. Куліша, велику роль відіграють україномовні підручники як важливе джерело знань і моральної свідомості. Тому впровадження їх у школи є першорядною потребою. Книги – один із найкращих засобів навчання, тому їх добір для навчально-виховного процесу – важливе питання. Він категорично засуджував існуючі шкільні книги не тільки за мову і зміст, але й з методичного погляду. Адже підручники, видані російською або старослов'янською мовами, – незрозумілі для учнів, а також складені важким для них методом, за якого потрібно було багато часу для заучування букв і складів. Внаслідок цього учні механічно завчали слова, не розуміючи змісту тексту: „А між тим дитинча, поки пройде довгий курс цих складів, позбавлених всякої думки, утомлюється і втрачає охоту до навчання. Я не помічав, ні при вступі в школу і при вивченні азбуки, ні набагато після, стільки сліз у дітей і убивчої апатії, скільки при вивченні складів по слов'янським граматкам. Ненароком шкода бідне дитя, котре під строгою ферулою наставника-дячка, бореться з трудом при вимові яких-небудь: како-ирцы-укь-кру і других подібних підходів в науці, курящих дитячу голову” [121, с. 204]. У результаті такого навчання випускники шкіл, призвичаєні до зубріння, нездатні були успішно інтелектуально розвиватися, застосовувати здобуті знання на практиці, адже механічне учіння мало приносило користі для розумового розвитку: „Подальше читання по слов'янським книгам, за виключенням хіба що головних молитов, символу віри і заповідей з обов'язковим своєчасним поясненням, – небагато може принести користі дітям, при труднощах, а іноді і неможливості зі

сторони наставників пояснити своєчасно зміст того, що діти читають. Особливо коли займаються навчанням дітей причетники, самі більшою мірою нерозуміючі значення і змісту читання по часослову і псалтирю” [121, с. 204].

Успішність навчання, глибоко був переконаний П. Куліш, залежить від стосунків між учителем і учнем, від уміння вчителя передати знання і від розумових здібностей самого учня, але важливим компонентом у цьому двосторонньому процесі має бути підручник, побудований за конструктивним методичним принципом: „Багато залежить успіх дитяти від старанності наставника і уміння передати йому те, чому воно вчиться, і від ступені здібностей самого навчаючого; але незалежно від цього всього, багато значать і самі рекомендації, по яких вчиться дитя” [121, с. 211].

Свої дидактичні погляди на побудову навчальної книги П. Куліш втілював у „Граматці”, що дала початок створенню шкільних підручників українською мовою і досі не втрачає свого методично-дидактичного значення.

Дбаючи про оновлення змісту освіти, учений наголошував на потребі враховувати в навчально-виховному процесі західноєвропейських ідей, зокрема ідеї народності та природовідповідності. Ці принципи активно продукувалися відомими вченими, такими як Й. Герbart, А. Дістверт, Я. Коменський, а також видатним вітчизняним педагогом К. Ушинським. У реформуванні системи освіти П. Куліш ставив вимогу про організацію справи навчання і виховання підростаючого покоління відповідно до інтересів та потреб народу, його національних особливостей. Навчання також повинне враховувати багатогранну та цілісну природу учня, його індивідуальні, вікові особливості та періоди розвитку. Адже довгий час „...наука не опіралась на єдину філософію, достойну свого імені, на філософію природовідання” [138, с. 135], а також на ідею народності.

Навчально-виховний процес повинен бути нерозривно поєднаний з історією, мовою, національними традиціями, із особливостями хліборобської культури українського народу, тим самим треба створювати умови для врахування природних задатків дитини, формувати національний склад психіки, національний характер, відповідний спосіб мислення дитини. Ставлячи ці ідеї на „питання дня”, П. Куліш

писав: „Просте серце землероба, якщо не розумовим розвитком, вродженим чуттям уміє завжди оцінити важливість своєї народності і дорожити нею понад усе, в якому б високому стані не знаходилася писемність освіченої російської мови. Нашому землеробу не хочеться, щоб дитя його навчилося освіченій російській мові: він боїться відчуження сина від рідної сім'ї і від занять його предків. І в результаті такого побоювання наш південно-руський землероб залюбки вирішує відмовитися від школи, чим може втратити єдиний залишений у нього скарб – рідну мову, а разом з нею і свої звичаї, вірування, традиції, словом – все колишнє духовно-моральне життя” [121, с. 211].

Характерною для педагогічних поглядів П. Куліша була думка про те, що, виховуючи підростаюче покоління на національному ґрунті, необхідно забезпечувати єдність національного і загальнолюдського, вносити у громадську свідомість національну рівність, взаємну повагу і толерантність. Так, у листі до князя Шаховського за чотири роки до смерті він писав: „Задача міжнародної рівноваги у мене до цього часу сіяє дороговказом” [243, с. 211]. П. Куліш наголошував, що виховання повинно бути пройняте національним духом, любов'ю і шаною до рідної землі, але в той самий час не повинно генерувати зневагу і ворожнечу до інших народів. Навпаки, вчений був переконаний у необхідності вивчення молоддю історії, літератури, культури, традицій і звичаїв різних народностей, а також у обов'язковому знанні декількох іноземних мов.

Його статті, листи засвідчують його глибоку переконаність у необхідності неодмінної реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, удосконалення процесу навчання, перебудови шкільної системи, з метою удосконалення навчального процесу, який має бути ефективним і національно спрямованим, щоб виховувати українську дитину як гідного члена суспільства, сповненого шани і любові до рідної землі, до рідного слова.

Болісно сприймав П. Куліш освітню політику, яка обмежувала українське шкільництво русифікацією, цензуруванням та інспектуваннями. Ще 1832 р. С. Уваров для зміцнення виховного впливу на молодь визначив три ключові позиції, на яких ґрунтувалася система освіти в Російській імперії: „православ'є,

самодержавие и народность, составляющие последний якорь нашего спасения и вернейший залог силы и величия нашего Отечества” [166, с. 65]. Додаткове пояснення слова „народність” необхідне було ввести через деякий час. 29 травня 1847 р. у листі попечителям учбових округів тлумачилося, що народність – це не слов’янофільство, з його шкідливими ідеями єднання слов’янських народів. Народність – це перш за все „російська народність”, російська мова і російська словесність, російська історія та історія російського законодавства [166, с. 65]. Консервативно налаштовані урядові чиновники зазвичай розглядали школу як своєрідну „внутрішню охорону царства” [228, с. 99]. Російська дослідниця Є. Сисоева зазначала, що урядовці, очевидно, при затвердженні „Положення про початкові училища” (1864), керувалися думкою, висловленою міністром фінансів Е. Канкріним, що „...простой человек для своего спокойствия и собственного счастья не должен быть слишком умен” [228, с. 100]. Долю україномовного навчання визначило остаточне рішення Державної ради, що „правительство должно озаботиться развитием общей русской грамотности, а не местных наречий” [228, с. 100]. Стосовно шкільної справи, знаковим був вислів міністра освіти миколаївської епохи А. Шишкова: „Образование нужно народу, как соль в пищу – в строго дозированном количестве” [228, с. 100]. А головним завданням навчальних закладів вважалося прищеплювати навички, а не розвивати здібності, здатність мислити, причому „...всякое расширительное толкование предметов запрещалось” [228, с. 102].

Як борець за національну освіту, П. Куліш тяжко сприймав несприятливі умови функціонування української школи. Він був переконаний, що її успішне реформування неможливе за умов авторитарної політики, жорсткого контролю міністерства, а лише ініціатива на місцях – необхідна складова удосконалення процесу навчання, яка створювала б умови для розвитку особистості, враховувала національні особливості українського народу: „Школа й досі зістається в тих самих руках що й тоді – у руках так званої правоправлящої чи предрержащої власті. Всеучилищем орудує міністерія, а всеучилище, своїми презентаторами, подає закони й тим початковим школам, що ніби зовсім собі заводяться по волі, надає

закони навіть хатньому ученню по за школами. Поки всеучилище не станеться творивом самосудної, вільної розумом і правом громади, поти й початкові школи не підійдуть під сім'ю і домівку так, щоб ні дитина, йдучи в школу, не плакала, ні в матері серце не боліло” [115, с. 198].

На думку П. Куліша, школа – один із основних інститутів соціалізації особистості, тому метою навчально-виховного процесу має бути розвиток розумових задатків та мислення дитини, створення сприятливих умов для входження її у соціум та пристосування до навколишнього середовища, а також формування національної свідомості підростаючого покоління, на основі традицій українського народу і його національно-етнічних особливостей. Існуючу систему навчання він вважав віджилою і неефективною, схоластичною, а школу – „місцем страждання” дітей: „Щасливий той народ, що має добрі школи. Спромогтись на добрі школи трудно не так через недостатки, не так через убожество, як через пересуди, що йдуть із давніх давен із народу в народ. Плакали колись батьки й матірки, оддаючи дітей у школу, а яковож було дітям!” [115, с. 198].

Одним із найважливіших недоліків освітньої системи П. Куліш вважав надання винятковості шкільному навчанню. Вчителі-наставники не враховували впливу сімейного виховання, стихійних груп, індивідуальних особливостей учня, його нахилів та здібностей у навчанні. Цей принцип полягав у тому, що учень був об'єктом навчання, а вчитель – передавачем інформації, внаслідок чого: пасивність, анархічність, неефективність ставали основними ознаками навчально-виховного процесу. П. Куліш вказував, що освіта має своїм завданням не лише передавати певні знання, а створювати умови для становлення і розвитку особистості. Учень має стати суб'єктом навчання, що потребує активної діяльності, самодисципліни, власних рішень. З цього приводу педагог писав: „Вони (вчителі-наставники – *О.К.*) думали, що чоловік – сам по собі звіря, а чоловіком починає бути тільки з того часу, як вони йому нададуть своє письменство. Отож позирали вони з погордою на своїх учнів і тільки наказували їм, а як вони що розуміють, як вони ще серцем чують, про це не дбали. Тисячу років іде вже така наука, та й до цього дня діти плачуть, ідучи в школу, – плачуть не самі пустуни, не самі попсовані, а найбільш такі, що викохані

коло найкращого материного лона, за приводом найрозумнішого з природи батька” [115, с. 198]. П. Куліш на запитання „Чого вони плакали?” переконливо відповів: „Того, що в школі починалось інше життя, не те, що дома. Учителі, набравшись пополам з гріхом науки по чужих землях, або й щирі чужоземці, вважали домівку своїх учнів якимось вертепом зла, котре вони б то оце мають повикоренювати в своїх учнях” [115, с. 198].

Натомість П. Куліш наголошував на співпраці сім’ї і школи, на взаємодоповненні виховного впливу родинної педагогіки і шкільного навчально-виховного процесу, на взаємодопомозі і підтримці: „Тепер між сім’єю й школою лежить якась безодня, що дитині страшно її переступити. Чує дитяче серденько, та не вміє сказати, що все його природне право за щось напастується, що його святе чутиво зневажається. «Це вже тобі не! домівка» промовляє до нього все, що дитина бачить і чує в школі, – так, ніби домівка, з любим матернім голосом і ласкавим поглядом, була чимсь грішним, негодивим, а ось тут то вже святиня добра і розуму!” [115, с. 198].

Успішність навчального процесу, на думку П. Куліша, залежить від особистості учителя, який керує пізнавальною діяльністю учнів. Різнобічна підготовка, високий рівень духовної культури, професійна майстерність – це ті здібності, котрими має бути наділений учитель. Визначаючи такі високі вимоги до особистості вчителя-наставника, учений писав: „Тим то добре тому, хто в школі натрапить на розумного наставника і той йому допоможе на ноги знятись” [132, с. 61]. Однак наявність перелічених здібностей у вчителя ще не є гарантією успішного навчання. П. Куліш виділяє такі якості учителя, як любов і авторитет, які роблять стосунки між учителем і учнем гармонійними, демократичними і гуманістичними: „Дитині сказано, що вчитель вельми розумний чоловік, та вона його тільки боїться, а розуму його не бачить, бо самого його не любить. Розум батьків та материн розумний їй, а цей ні, це якийсь нерозумний розум! От у цьому то й лихо, що дитина і серцем і умом жахається свого учителя, замість того, щоб його любити, а любивши, розуміти” [115, с. 198–199]. На учителя П. Куліш покладав важливі завдання: „Учитель мусить бути учням за батька серед шкільної сім’ї і за матір серед

шкільної малечі” [115, с. 199]. Особливу роль у навчально-виховному процесі на його думку, відіграє саме вчитель початкової школи: „Я хочу тільки сказати, що діло учителя – велике діло, а й надто – учителя початкового. Коли університетські городи закликають до себе всякими вигодами знаменитих професорів, то сільські громади мусять чинити так само з початковими учителями” [115, с. 199].

Учений був переконаний, що процес навчання має базуватися на науково-обґрунтованих і результативних педагогічних ідеях видатних вчених і педагогів, інтерпретованих відповідно до національних особливостей кожного народу. Він не схвалював методи навчання, які застосовувалися вчителями у вітчизняній школі стихійно і самодіяльно, без наукового обґрунтування: „От така буде життя, як її виформують наставники людські, не вважаючи на те, як її людське серце окремо від науки формувало” [115, с. 198].

Цікавим з погляду сьогодення є той факт, що П. Куліш був прихильником загального колективізму у вихованні і навчанні. Він звертав увагу на те, що саме у спілкуванні в широкому колі учні розвиваються, при звичаються до життя в колективі, в них виробляються міжособистісні стосунки, завдяки чому вони набувають необхідного в майбутньому досвіду взаємодії з людьми: „Оце ж школа дасть тобі взнати ровесників твоїх, щоб ти знайшов між ними товаришів на увесь вік твоїй. Розгортуючи вкупі розум свій при науковому світлі, ви найкраще себе визнаєте, і свого початкового життя громадського до віку не забудете” [115, с. 199].

Великого значення педагог надавав питанням жіночої освіти. Зазвичай вважалося, що жінці освіта непотрібна, а коло її інтересів обмежувалося сім'єю і побутом, внаслідок чого „...жінка, душа сімейного і громадянського життя, являється куклою, несвідомою ні наук, ні іскуств, ні ширшого пробування серед чужих людей, – шовковою, чи перкалевою куклою, байдужливою на всякий прогрес, тупою до всякого вищого настрою” [122, с. 35]. На його думку, жінка перебуває в особливо принизливому становищі, адже дворянство керувалося такими переконаннями: „Навіщо учити дівчат письма? для того тільки, щоб паничам листи писати?” [108, с. 7]. Він наголошував на обов'язковості навчання жінок як запоруки їх самостійності та самодостатності. У листі до І. Хильчевського писав: „Нинішнє

виховання і положення чоловіків взагалі приводить до безхарактерності. Жінки, випадково, знаходяться поза шкідливим впливом, який знищує людину в чоловічій формі. Так потрібно старатися, щоб вони самі були в змозі піклуватися про свою родину, не розраховуючи на керівництво так званої більш сильної (зовсім не з моральної сторони) істоти” [179, с. 95]. У тому ж самому листі далі він писав: „Потрібно піклуватися про те, щоб людина – поки молода і піддатлива – бачила і чула, а також відчувала, як можна більше хорошого і радісного” [179, с. 95].

Як зазначалося, у багатьох питаннях П. Куліш випереджував свій час. Так, він виступав за чітку структурну послідовність освіти, обґрунтовуючи необхідність освіти впродовж життя:

- дошкільне сімейне виховання;
- навчання в школі;
- вища освіта.

„Не гімназія і університет, – писав П. Куліш, – мусять бути головними ступнями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достойним, а перш всього – рідна хата, потім початкова школа” [115, с. 199]. Як з усього видно, пріоритетного значення П. Куліш надавав дошкільному сімейному вихованню, а серед наступних двох віддавав перевагу початковій школі: „Коли б котра громада спромоглась своїм коштом заложити десять гімназій, то зробила б вона дуже розумне діло, спорудивши тільки одну гімназію, а дев’ять (коли б не можна було більш) початкових шкіл” [115, с. 199].

Варто зауважити, що П. Куліш один із перших порушив питання про значення професійної освіти, радячи, замість пам’ятника Т. Шевченкові, спорудити хліборобсько-ремісничу безплатну школу, яка звалася б „Тарасовою”. „От то буде йому найкращий пам’ятник, душі його найлюбіщий” – наголосив він [57, с. 324]. Але з різних причин це не вдалося здійснити, тому закликав земляків збирати все-таки для цього кошти, бо як не вони, то наступні покоління зможуть реалізувати таку ідею.

Порівнюючи вітчизняну систему початкової освіти з практикою американської початкової школи, П. Куліш вказував на необхідність ознайомлення

із позитивними і негативними аспектами зарубіжного педагогічного досвіду, що сприятиме більш глибокому осмисленню труднощів вітчизняної школи, виправленню помилок і підвищенню якості навчально-виховного процесу: „Нам далеко до Американських штатів, а проте мусимо п’ястись до їх високості: мусимо, бо пропадемо; коли цього не допнемося, переродимось у інший народ, у такий, що має високий взоровір громадської просвіти перед очима, а не за плечима” [115, с. 199].

Вказуючи на основні моменти і вимоги до навчального процесу, П. Куліш був переконаний, що лише при докорінному оновленні освітньої системи можна домогтися успішності й ефективності навчально-виховного впливу школи на підростаюче покоління, що сприятиме суспільному і соціально-економічному розвитку країни: „На що ж би й писати нам оце, коли не на те, щоб хоч на грядущі роки зрозумів дехто, як воно в нас єсть, а як повинно бути. Саме вже зрозуміння – ступінь угору. Знайте ж, батьки і матірки, знай кожне чисте й благе серце, що школа не мусить лякати дитини. Поки вона лякатиме, поти в їй стільки буде добра на будущину, скільки ми здобулись його за тисячу років, від початку письменства на Русі. Перестане ж вона лякати тільки тоді, як зробиться дитині новою домівкою, з новими вже не сім’янинами, а громадськими правами і втіхами” [115, с. 199].

Про актуальність і відповідність педагогічних ідей вченого потребам суспільства видно із листа галицького діяча, педагога А. Вахнянина до П. Куліша стосовно педагогічних праць останнього: „Ваше «про виховання дітей» перепечатав цими днями «Учитель» (газетка для учителів, у Львові виходяча). Видко, що стаття ся гарна аж надто, коли і наші противники, літерати полюбили її; є для нас наука з цього, що лучче було б, наколи б все перемагав розум над дурну політику. Може б написали Ви, Добродію, ще дещо на цім педагогічнім полі, або указали нам на який предмет, або подали нам деяку розумну книжку, с котрої могли би ми самі дещо похоже на Ваше написати” [6, с. 96–97]. Серію педагогічних праць: „Про виховання дітей” і „Про виховання дітей за підмогою школи” П. Куліш планував продовжити статтею, де мав висловити свої дидактичні погляди на процес навчання: „Чого б і як би треба вчити дітей у такій школі, – про це поговоримо

іншим разом” [115, с. 199]. Але з різних обставин ця ідея не була реалізована.

Цікавий факт із біографії педагога щодо практики виховання дітей. Проживаючи разом із дружиною у Петербурзі в 60-х рр. XIX ст., сім'я Кулішів опікувалася племінницею Ганни Барвінок Машою Боголюбцевою з метою дати їй освіту і належне виховання. Дівчину віддали на навчання до приватного пансіону, звідки вона приходила щовихідні і залишалася у Кулішів до понеділка. П. Куліш покладав великі надії на дівчину, займаючись її вихованням, прищеплюючи любов до праці. Під час такого домашнього виховного експерименту П. Куліш переконався у великій ролі природних задатків дитини у вихованні особистості. Проте дівчинка не виправдала сподівань вимогливого дядька, і тому останній вирішив не витратити марно часу й зусиль і при першій нагоді повернув її до батьків, про що писав до М.Д. Білозерського [141, с. 78]. У такий спосіб педагог переконався, що, окрім методів, засобів виховання і навчання, велику силу мають природжені особливості об'єкта навчально-виховного процесу, який може виявитися непіддатливим суб'єктом. Тому в процесі виховання необхідно враховувати вродженні якості, спадковість.

У боротьбі за вітчизняну педагогічну освіту П. Куліш у спеціальних педагогічних працях, листах до громадських і літературних діячів висловив актуальні погляди на ключові освітні питання, які можна систематизувати так:

- правильно організоване дошкільне виховання – успішна передумова становлення особистості;
- побудова навчально-виховного процесу за принципами природовідповідності та народності;
- необхідність реорганізації освітніх закладів, у результаті якої школа має стати державно-громадською установою, здатною формувати і зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою, з урахуванням традицій, історії, зі змістовим наповненням і формами роботи, що відповідають потребам народу;
- важлива роль у навчанні та вихованні дітей належить учителю, який має бути всебічно розвиненою особистістю, здатного уміло організувати пізнавальну

діяльність учнів, будувати гармонійні стосунки з учнями на демократичних і гуманістичних засадах;

- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя;
- побудова чіткої структурної послідовності освіти: дошкільне сімейне виховання, базова освіта, вища освіта – як передумова високої освіченості особистості;
- використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;
- тісна співпраця сім'ї та школи з метою досягнення педагогічних цілей і використання у шкільництві надбань родинної педагогіки. Адже у сім'ї закладаються основні моральні якості, формується світогляд, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дитини. Водночас школа повинна створити відповідні освітньо-виховні умови для успішного продовження формування цих якостей;
- колектив у вихованні особистості відіграє роль потужного чинника морального виховання, саме у взаємодії з колективом відбувається розвиток особистості;
- необхідність врахування у навчально-виховному процесі спадкових і вроджених задатків дитини;
- використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методів навчання;
- одним із засобів навчання повинні стати україномовні підручники належного навчально-методичного рівня.

Отже, враховуючи широту порушених педагогічних проблем, зазначимо, що педагогічні погляди П. Куліша не втратили значення для сучасної освіти, навчання й виховання, тому вони мають посісти належне місце у вітчизняній педагогічній думці. Педагогічні погляди вченого, сформовані власною практикою, на основі аналізу актуальної системи освіти, педагогічних поглядів і практики минулого, зарубіжного досвіду, мають прогностичний характер. Їх аналіз говорить про

надзвичайну обізнаність П. Куліша з досвідом і працями відомих педагогів і філософів. Критичне ставлення до минулого, активна розробка ідей щодо вдосконалення сучасної системи освіти, спрямування у майбутнє – така позиція П. Куліша щодо розбудови національної освіти.

2.2. Аналіз змісту підручників за авторством педагога-просвітника

Проблема створення шкільних підручників та науково-популярної літератури для освіти громадян у різні історичні періоди вирішувалася по-різному. У другій половині XIX ст. це питання стояло досить гостро. Українська мова зазнавала постійних утисків і заборон. Школа була позбавлена будь-яких національних особливостей, адже навчання проводилося нерідною мовою. Підручники, методичне забезпечення були чужими і незрозумілими, суперечили природним і розумовим потребам учнів. До того ж у процесі навчання не враховувалися культурні здобутки та історичні традиції українського народу, що гальмувало розвиток духовного й інтелектуального потенціалу української нації. Тому боротьба за українську школу та створення україномовних підручників для навчання грамоти з різних галузей знань, які забезпечили б національно спрямований зміст освіти, було одним із головних завдань тогочасної національно свідомої громадськості.

Для П. Куліша вирішення цієї проблеми стало окремим напрямом його науково-педагогічної діяльності. Він добре розумів, що єдиний засіб національного самоусвідомлення та поширення грамотності серед населення – це рідномовна книга, створена на національній основі. Вона найефективніша у морально-етичному плані та розвитку розумових здібностей учня. Створення підручників та книг українською мовою стало важливим завданням просвітника.

Генезис підручникотворення у науково-педагогічній діяльності П. Куліша бере початок ще від його співпраці з членами Кирило-Мефодіївського товариства, котрі велику увагу приділяли справі народної освіти. У пункті 8-му „Правил” кирило-мефодіївців наголошувалося: „Товариство буде турбуватися заздалегідь про

викорінення рабства і будь-яке приниження нижчих класів і про повсюдне розповсюдження грамотності” [56, с. 4].

Теоретичне обґрунтування намірів друкувати книги і підручники простежується у зізнаннях П. Куліша під час процесу Кирило-Мефодіївських братчиків 1847 р. на допиті в III відділенні. На запитання жандармів „Какие книжки вы думали писать...?” він відверто виклав свою програму: „...Мы мали намір написати короткі підручники на українській мові по часті священної і громадянської історії, географії, обрахунку і сільського хазяйства...” [72, с. 59].

На практиці свої плани П. Куліш почав реалізовувати у 1846 р. Цього року вийшла друком його спеціальна історична праця „Повесть об украинском народе” в журналі для дітей старшого віку „Звездочка” (1846, СПб.), а також окремим виданням під назвою „Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Кулеш”. Із назви книги бачимо, що вона була адресована дітям старшого віку, відповідно зміст її був побудований на конкретних історичних фактах та їх критичному осмисленні. Як зауважив пізніше О. Грушевський, П. Куліш ще не займався вивченням історичних джерел спеціально і систематично [295]. Молодому авторові було лише 27 років, тому його погляди і методи склалися під впливом нових праць з української історії й етнографії.

Метою цієї праці було дати нарис рідної історії для початкового ознайомлення, показати підростаючому поколінню, що „...наші Південноруси, або Українці, мають свою історію, сповнену героїчними подвигами і захоплюючими пригодами” [106, с. 2]. Автором володіло гаряче бажання пробудити історичну свідомість українців; він убачав у цьому могутній чинник поступу в майбутнє.

Будучи великим патріотом, П. Куліш добре розумів, що кожен українець повинен знати історію предків, їхні героїчні подвиги і поразки, усвідомлювати роль рідного народу у світовій історії. Народ, який не знає свого історичного минулого, на думку П. Куліша, не в змозі самореалізуватися як нація. Тому вивчення історії (науки пізнання й самопізнання) повинне стати загальнообов’язковим і розпочинатися ще з юнацького віку, що сприятиме національній самоідентифікації, стане „сполучною ланкою” усього українського народу [83, с. 260]. Причиною

бідуювання і поділу „самої кращої на землі сім'ї, сім'ї української”, вважав П. Куліш, було те, що „...ми або зовсім не знаємо, що робилося раніше нас у світі, або якщо що-небудь і знаємо, то зовсім не про своїх предків, а про яких-небудь римлян, греків, французів, німців. На що ж нам пригодиться знати, хто такий був Фемистокл, Олександр Македонський, Коріолан, Помпей, коли ми не знаємо, чим славен був Наливайко, що за воїн був Петро Сагайдачний, що робили на своєму віку Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Полуботок і велика кількість других рицарів... І хіба такі подвиги не достойні того, щоб внуки і правнуки писали і читали про них із захватом і гордістю?” [69, с. 66–67].

Сучасний дослідник О. Шокало зауважує, що замість поодиноких героїв, славлених і переславлених істориками, та політичних авантюристів, які не тільки відчужені від народу, а й ворожі йому, П. Куліш показав людей – „правосильних членів нації”, на яких раніше не звертали уваги [144, с. 11]. Він змалював тяжку долю українського народу, який упродовж багатьох років перебував під гнітом Польської і Російської імперій. Але „...і втому-то і полягає достоїнство цього народу, що в ньому ніколи не згасала іскра свободи” [106, с. 20]. У цій праці автор висловив небезпечну на той час політичну думку, що в майбутньому Україна або має здобути незалежність, або загинути, що було однією з підстав для жандармських звинувачень на процесі 1847 р. [42]. У докладній записці цареві шеф жандармів О. Орлов писав, що П. Куліш „...мав сильні почуття про уявну важливість України, помістив навіть у надрукованих ним творах багато двояких місць, які могли поселяти у малоросіян думку про їхнє право на окреме існування в Імперії” [49, с. 14].

У дисертаційній роботі Л. Пироженко „Теоретичні засади альтернативних навчальних книг з історії України (кінець XIX – початок XX ст.)” [175] визначено, що альтернативні навчальні книги висувають і обґрунтовують суттєво іншу концепцію історію розвитку України, ніж ту, яка була панівною в тогочасному навчальному процесі, і призначені для самоосвіти дорослого населення та дітей [175, с. 4].

Враховуючи цей підхід, можемо визначити працю „Повість об українском народі” як альтернативну навчальну книгу з історії України, що була призначена дітям та дорослим для самостійного початкового ознайомлення з історією України і створена всупереч офіційній концепції української історії.

Аналізуючи книгу П. Куліша, охарактеризуємо її відповідність таким вимогам до альтернативних навчальних книг з історії України, що запропоновані Л. Пироженко:

- *доступність для самостійного читання* – книга написана просто і доступно. Автор використав велику кількість фольклорного матеріалу. Висвітлення історичних подій доповнював уривками з народних дум і пісень як на підтвердження своєї думки, а інколи і як історичне джерело, що робило матеріал цікавим і насиченим. П. Куліш не апелював до механічної пам’яті молодого покоління, а спонукав до роздумів, глибокого осмислення історії як основи формування суспільної свідомості [144, с. 11];

- *науковість* – книга охоплює період з початку виникнення козацтва та до його ліквідації Катериною II (1775 р.). Вибір цього історичного періоду для навчального матеріалу автор обґрунтував тим, що явища і факти, перебіг подій цього часу є маловідомими. Загалом у другій половині XIX ст. розвиток української історіографії ще не досягнув достатнього рівня для написання узагальнювальної праці з історії України, що би була популярна. П. Куліш – представник народницького напрямку у вітчизняній історіографії. Відповідно, у книзі представлено історію українського народу, а не історію окремої держави: він надавав перевагу народницьким рухам, а не державотворчим процесам. У викладі історичних фактів ідеалізує козацтво. Зміст книги спрямований на ознайомлення з визначним історичним минулим козаччини, сприяє розширенню кругозору, підвищенню інтересу до рідної історії, національній самовизначеності;

- *чіткість структури* – чітка, хронологічно зважена структура книги: матеріал поділений на сім розділів, кожен з яких становить окрему цілісну частину з історії України. У кінці подано хронологічну таблицю. Книга невелика за обсягом

(112 сторінок). Заслуговують на увагу виділені в тексті основні поняття та географічні назви (напр.: козак, гетьман, рада, Жовті води, Крута балка та ін.).

Варто зазначити, що у книзі відсутні назви розділів і поділ на параграфи, не виокремлені основні дати та імена історичних осіб, відсутній методичний апарат (не відображено методи, прийоми, форми для засвоєння матеріалу), немає карт, ілюстрацій. Незважаючи на такі недоліки, книга П. Куліша „Повість об украинском народе” має наукову цінність як перше популярне видання, написане у складних політичних умовах і призначене для початкового ознайомлення з історією України.

Аналізована книга дістала неоднозначну оцінку представників громадськості, що видно із численних відгуків та рецензій [313, с. 3–4]. Так, в одній із рецензій у Петербурзькому журналі „Современник” (1846 р.) йшлося про вдалу спробу видання цієї праці, відзначено, що „...розповідь здійснено просто, ясно і захоплююче, так-що, прочитавши його творіння (П. Куліша – *О.К.*), діти одержать саме задовільне поняття про цю частину вітчизняної історії. Поверх того включені були в книгу деякі народні пісні Малоросії, перекладені на загальноросійське наріччя. Вони надають розповіді помітну живість і привабливість. Словом: автор зумів вивести свою дитячу книжку із розряду сухих і стомлюючих творів” [192].

Ідейний зміст книги П. Куліша та його причетність до Кирило-Мефодіївського товариства були причиною того, що авторові в результаті процесу 1847 р. було інкриміновано сепаратистські наміри і покарано його засланням та заборonoю служити в Міністерстві освіти [201, с. 1803].

Видання підручників для навчання грамоти П. Куліш продовжив після повернення із заслання у 50-х рр., коли завдяки лібералізації суспільного життя стало можливим реалізовувати свої ідеї у справі підручникотворення. В. Міяковський зазначав, що в цей час діяльність Петербурзької Громади, членом якої був П. Куліш, щодо видання книжок була продовженням намірів кирило-мефодіївців. А в період „...поміж цих двох дат – 1847-ий і 1860-ий рр. – маємо в історії книжки майже порожнє місце, як наслідок терору, що спіткав був українську справу з суровим присудом 47-го року” [157, с. 1895].

Національно-визвольний рух у 50-х – 60-х роках XIX ст., що набув свого вияву в науково-просвітницькій діяльності Громад – напівлегальних осередків української інтелігенції, студентів та учнівської молоді [190, с. 3], полягав у активній боротьбі за просвіту простого населення і створення україномовних шкіл. З цією метою організовувалися недільні школи – нетрадиційні народно-просвітницькі заклади з українською мовою навчання [77, с. 5]. З перших років своєї роботи діячі недільних шкіл зіткнулися не лише з опором державного чиновництва, але й з іншою перешкодою – браком підручників рідною мовою. Вони добре розуміли, що „...успішних результатів у справі народного просвітництва можна досягти шляхом запровадження його навчання українською мовою, перехід до якого можливий лише за наявності відповідної навчально-методичної літератури” [77, с. 24]. Тому одним із основних завдань громадівців було видання книг, підручників і навчально-методичної літератури рідною мовою для практичної роботи в українській школі та загальної просвіти простого населення.

Реалізація поставленого завдання гаряче була підтримана українською громадськістю. За кваліфікованою оцінкою С. Єфремова, в цей час на зміну спорадичним спробам українського книговидання приходить дедалі систематичніша діяльність у цій царині окремих відданих українській національній ідеї діячів [53, с. 7]. Серед цієї когорти чільне місце належить П. Кулішеві. Усвідомлюючи важливість справи і необхідність її подальшого інтенсивного розвитку, він заснував у Петербурзі власну друкарню, яка сприяла поширенню українських книжок у 60-х роках, і „...тим самим зробила велику за допомогу національному розвиткові того часу” [158, с. 94].

Пантелеймон Куліш при створенні підручників ставив вимогу дотримуватися *принципу науковості*. Він був переконаний, що автор будь-якої навчальної книги для народу повинен бути високоосвіченою особистістю, всебічно розвиненою, знати не лише історичний і культурний розвиток свого народу, але й володіти знаннями щодо світового історико-культурного досвіду. Це є необхідною умовою для укладання такого навчального матеріалу, який матиме наукове й практичне значення. У праці „Перегляд українських книжок” (1862) він писав: „Треба своє

товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для його писати, а свого товариства не знатимеш до віку, не знавши, як жили, як побивались і працювали інші народи і товариства” [132, с. 60].

У 1857 р. вийшла друком „Граматка” П. Куліша – один із перших підручників для навчання грамоти українською мовою. Автор надавав особливого значення створенню цієї праці, адже вона мала виконувати місію просвіти українського населення. У листі від 24 грудня 1856 р. до В. Тарнавського про свою нову працю П. Куліш писав: „Отсе, гулящими днями написав я добру книжку: «Граматка для людей, которі бажають просвітить свій розум наукою»” [176, с. 107].

Незважаючи на те, що процес видання підручника був ускладнений цензурними перешкодами, а тому був досить тривалий, П. Куліш не поспішав у цій справі, навпаки, зважав на всі деталі і моменти, щоб книга була досконалою [178, с. 81–82]. П. Куліш був упевнений, що „...ся книжка („Граматка” – *О.К.*) явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити” [50, с. 71]. У своєму підручнику автор вжив фонетичний правопис, відомий під назвою „кулішівка”, який найповніше на той час відбив фонетичні особливості української мови.

Відповідно до сучасної типологізації підручників (поглиблені, альтернативні, інтегровані тощо), визначаємо „Граматку” П. Куліша як *інтегрований підручник для початкового навчання*. Він об’єднує за змістом декілька навчальних предметів: навчання грамоти, арифметику, християнську мораль, матеріали усної народної творчості, історичні відомості, що доповнюють один одного і сприяють озброєнню дітей системою знань, умінь і навичок із відповідних наук.

Аналіз „Граматки” П. Куліша здійснюємо у контексті комплексного аналізу підручника для початкової школи, який запропонований сучасною дослідницею Я. Кодлюк за такими напрямками: функції підручника; структура підручника.

Зміст і структура „Граматки” старанно продумані. Підручник містить передмову, дванадцять розділів, що охоплюють не лише методичний матеріал із засвоєння читання і письма, але й курс арифметики; вперше як навчальний матеріал

використано зразки усної народної творчості; передбачено засвоєння загальних відомостей з історичної науки.

Аналіз змісту підручника П. Куліша доводить, що він відповідає *принципам народності* (рідна для народу мова написання, відповідність його національним особливостям та історичному досвіду) та *доступності і свідомості засвоєння знань*, що полягає у відповідності змісту, форм, способів викладу навчального матеріалу віковим особливостям дитини. Про це автор писав у передмові: „Скільки не є у нас по Україні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо друковані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиться над книжкою, поки навчиться іноязичні слова розбирати, через те надовго діти з дому для науки одлучаються, од роботи одвикають, псуються без отцевського й материнського догляду... Треба учить дітей письменства так, щоб, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до цього перша поміч – щоб граматка зложена була рідною Українською мовою...” [117, с. 1–2].

Видатний педагог К. Ушинський назвав рідну мову незвичайним і могутнім педагогом, що не тільки навчає багато чого, але й навчає напрочуд легко, за якимсь недосяжно полегшеним методом [215, с. 20]. Для П. Куліша українська мова – це перший і найголовніший педагогічний елемент національної освіти. Ця думка проходить через увесь текст передмови підручника.

Перший розділ підручника – „Азбука” – представлено у різних варіаціях: друкована, велика і маленька, стрічна (рядкова – *О.К.*) і крива (прописна – *О.К.*). Для автора важливо було насамперед навчити дітей абетки, а потім переходити до читання нескладного тексту.

Другий розділ – „Правила для вчителя” – є вступним зверненням до читачів, що, на думку сучасної дослідниці Я. Кодлюк, є мотиваційно виправданим у підручниках для початкової школи. У цьому розділі автор дає загальні поради щодо того, як користуватися підручником, на що необхідно звертати особливу увагу, чим це сприяє створенню відповідного психологічного настрою, а також готує дітей до засвоєння навчального матеріалу [75, с. 204]. Ефективність такого методичного рішення можна обґрунтувати й тим, що П. Куліш подав своєрідну граматичну та

орфографічну характеристику, правила використання правопису „кулішівка”, який використав у підручнику. Наголошуючи на особливостях українських звуків, він скасував букву „ы”, так як вона „лишня”, тому що характеризує російську вимову твердого звуку, а запропонував відповідну для української вимови букву „и”: *криниця, каплиця*. Для пом’якшення П. Куліш обрав букву „і”: *жінка, сіно*. Літеру „є” він використав тільки для позначення м’якості приголосного перед *е*: *корінне, щастє*. У твердій вимові звуку „є” обрав відповідну букву: *небо, тебе*. Для вибухового задньоязикового приголосного „г ” він вибрав латинську літеру „g” [117, с. 7]. Якщо враховувати той факт, що навчали дітей часто батьки, які не мали спеціальної підготовки, то ці поради були особливо корисними, сприяли раціональному використанню підручника.

Третій розділ – „Склади” – налічує дванадцять уроків для оволодіння читанням. Для цієї мети автор відійшов від буквоскладального методу, за яким у навчанні читанню предметом дій учня виступала насамперед буква: у загальних рисах схема навчального процесу полягала у заучуванні назв букв і запам’ятовуванні їхніх конфігурації; заучуванні складів; читанні слів. Цей метод був дуже поширений на той час [76, с. 31]. Для навчання читання П. Куліш обрав метод цілих слів, який більше наближався до американського методу „цілих образів”. У „Граматці” відразу пропонувалися для читання невеличкі віршовані тексти, слова в яких були поділені на склади. Такий підхід деякі дослідники розцінили негативно. О. Кониський писав: „Граматка повинна попереду дати спосіб, якнайлегше виучиться письменству, а потім уже і об чім іншим побиваться... Як би ви не знаючи китайської мови ні одного словечка, забажали їй вчитися, не затверджуючи слів, а тільки лізучи, з збірословом, по якій китайській книжці далше і далше...” [154, с. 56].

Стосовно вироблення навичок читання, П. Куліш був проти заучування напам’ять букв і складів у різній конфігурації, що вимагало значної затрати сил і часу. Він намагався знайти більш легкий спосіб. Тому вважав ефективнішим відразу читання цілих слів, поділених на склади, які виступали предметом дій у навчанні

читати. Вадю книжки є те, що тексти дібрано досить складні, зустрічаються слова з трьома й більше складами, частина з яких закриті.

Четвертий розділ – „Читання по верхам” – також включає дванадцять уроків. Кожен урок цього розділу поділений на дві частини. Перша, незначна за обсягом, призначена для самостійного читання дітьми (відповідно шрифт текстів великий). Вона включає вибрані тексти із псалмів та українських дум; з кожним уроком обсяг текстів збільшується. Друга частина, під назвою „Наука”, виступає у вигляді завдань до першої частини уроку. У цьому і виражається єдність змістового і процесуального аспектів навчальної діяльності.

Так, виконання завдань на застосування набутих знань передбачається під безпосереднім керівництвом учителя або батьків і полягає у читанні текстів про виховні ідеї християнських заповідей і відомостей з історії України, які містяться в уривках псалмів і дум у першій частині уроку. Такі завдання можемо визначити як вправи репродуктивного характеру, що класифікуються сучасними дидактами за характером пізнавальної діяльності [75, с. 187].

Репродуктивні завдання, у свою чергу, поділяються на певні типи: завдання першого типу допомагають сприймати матеріал підручника; завдання другого типу сприяють організації закріплення і повторення вивченого; окрему групу утворюють завдання, зорієнтовані на підготовку дітей до творчої діяльності [75, с. 188].

Завдання, подані П. Кулішем, умовно можемо віднести до репродуктивних завдань першого типу. Вони сприяють кращому розумінню змісту навчального матеріалу, його сприйманню та засвоєнню; їх виконання сприяє розвитку пам'яті, способів діяльності на формування знань і умінь. Таке методичне рішення організації пізнавальної діяльності дітей свідчить про педагогічну майстерність педагога, прогресивність його поглядів.

У кінці цього розділу автор подав для загального читання декілька перекладених українською мовою псалмів. У рецензії на підручник кореспондент журналу „Черниговські Губернські Ведомости” А. Лазаревський позитивно оцінив ідею перекладу релігійних творів українською мовою і вміщення їх у підручник для навчання дітей: „Але особливу увагу звертають на себе перекладені на українське

наріччя псалми, зроблені більш ніж вдало; – видно, що майстерна рука перекладала їх...” [235, с. 102].

П’ятий розділ має назву „Поглядь на божу правду, которую держитця світ”. Його зміст полягає у читанні текстів релігійного характеру, які також класифікуємо як завдання репродуктивного характеру. Вони спрямовані на засвоєння знань, оволодіння якими дає можливість визначити роль християнської релігії у розвитку суспільних відносин багатьох народів (у тому числі й українського), вплив християнських цінностей на формування людини й окремої народності. Враховуючи те, що підручник був розрахований не тільки на дітей, але й на батьків, учителів і дорослих, автор на початку розділу звертається до останніх: „Як же навчатися діти читать і зможе їх розум знести вишчу науку, тогді сами попрочитують усе, що тут напечатано, Ти ж їх до цього не примушай, бо наука премудрості не любить ніякого примусу. Доброю волею, самохіть чоловік із письменного робиться розумним, а силою нікого розумним не зробиш” [117, с. 45].

Шостий розділ – „Коротенька священная история” – включає стислий зміст Біблії від моменту створення Богом неба й землі. Метою цього розділу є формування духовності дитини. Як зазначає акад. О.В. Сухомлинська, українські просвітники у другій половині ХІХ ст. формування духовності пов’язували з християнськими моральними постулатами, з Біблією, з народною культурою і рідною мовою [226, с. 14]. Тому П. Куліш використав у своїй „Граматці” спеціально розроблений ним скорочений зміст Біблії українською мовою для початкового навчання. У невеличкій передмові до розділу автор давав настанови: „Тут коротко все те оповідано, що нам передали Пророки і Апостоли про Божий мир, почавши од первого чоловіка Адама. Добре той зробить, хто се все напамять вивчить, а чого тут нема, те йому до готового приложиться од розмови з благочестивими людьми і од читання розумних книг” [117, с. 63].

На закріплення вивченого матеріалу П. Куліш у наступному розділі – „Коротка наука християнської віри” – помістив питальник із відповідями. Запитання носять проблемний характер, допомагають дітям пригадати основні християнські положення, ідеї, систематизувати набуті знання, встановити причинно-наслідкові

зв'язки, передбачають розвиток логічного мислення. Зразки відповідей привчають порівнювати вивчені явища, співвідносити рівень відомого і невідомого, виступають додатковим навчальним матеріалом для усвідомлення сутності проблеми. Як зазначає сучасна дослідниця Я. Кодлюк, педагогічно виправданими є наведення у підручниках зразків виконання завдань [75, с. 192]. Тому заслуговує на увагу така організація засвоєння навчального змісту, представлена автором у вигляді запитань і зразків відповідей.

Окремий розділ „Пословиці” представлений у вигляді додаткового матеріалу та спрямований на посилення емоційного навантаження підручника. Він містить прислів'я, приказки, загадки, що, на думку П. Куліша, є важливим засобом формування моральних якостей, передачі соціального досвіду народу: „Пословиця живе з давніх давен між народом. Се нам предківський завіт, як треба світ розуміти, як між людьми обертатись. Чоловік один по собі помиляється в слові і в мові, скаже не до ладу, зробить не до розуму. Як же увесь народ устоїться на якому розумному да доладному слові, то таке слово буде вже не хибне. Тим-то, хто хоче піддержати свою річ, щоб більше дано їй віри, що вона не дурниця, той обпирається на пословицю, яко на отцевське й предківське добре випробоване слово. Отсе ж на науку всякому печатаєм і тут которі кращі пословиці” [117, с. 63]. Вдало дібрані народні прислів'я розмежовують поняття „добро” і „зло” як дві моральні категорії: „Брехнею світ пройдеши, да назад не вернешся”, „Правда не втоне в воді, не згорить у огні”. За допомогою цих коротеньких народних творів П. Куліш сказав про вагомість освіти: „Науки за плечима не носить”, „Не штука наука, а штука розум”, „Розумний молиться, а дурень плаче”.

„Граматка” також включає розділ „Арифметика”, який має на меті дати початкові основи з арифметики як прикладної науки для практичного використання у повсякденному житті, господарській діяльності, торгівлі тощо. М. Веркалець наголосив, що розділ „Арифметика” без перебільшення можна назвати самостійною книжкою [22, с. 88].

У розділі вміщено схематичне зображення цифр, таблицю множення з детальним описом користування нею, основні математичні операції з поясненнями:

„складання” (додавання – *О.К.*), „одліч” (віднімання – *О.К.*), „помноження” (множення – *О.К.*), „поділ” (ділення – *О.К.*) та ін. У кінці розділу є ряд задач із поясненням, а також завдання для самостійної роботи для закріплення набутих теоретичних знань на практиці з правильними відповідями для самоконтролю. У цьому розділі яскраво простежується *принцип зв'язку навчання з життям*. Так, завдання на оволодіння основними математичними уміньми і навичками складені на основі життєвого досвіду. Приклади, задачі на розв'язання математичних дій (додавання, віднімання, ділення і множення) взяті із практичного життя, пов'язані зі світом предметів, явищ, знайомих дитині з власного досвіду. У цьому і виявляється єдність абстрактних знань із конкретними, відомими навичками.

У кінці цього розділу вміщено відповіді, які сприяють здійсненню самоконтролю, дають можливість дізнатися про правильність виконання завдань без допомоги вчителя чи батьків, що розвиває почуття впевненості у своїх діях, формує бажання вчитися.

Наступних два розділи – „Великі слова із Письма Святого” і „Молитви” – мають релігійне спрямування та подані старослов'янською мовою. Такий прийом автор використав, напевно, з метою задоволення тогочасної подвійної цензури, а особливо духовної.

„Грамотка” закінчується „Словом до письменних” у вигляді післямови, аналіз змісту якої дозволяє класифікувати цей текст підручника як ціннісно орієнтований. Він містить оцінку історичних фактів, подій, спрямований на формування національних цінностей, визначення громадянської позиції учня. Останні рядки можна охарактеризувати як національне кредо автора, яке він намагався донести до молодого покоління і українського населення: „Шануй же всяк своє рідне слово, котре не од кого іншого, як од самого Бога нам надане, і не для того надане, щоб ми дар Божий зневажили й забули. Хто його зневажає і забуває, той самохіть виганяє себе з рідної сім'ї Української, і до такого не обернеться серце, як до родича, на чужині, такого не привітає наше плем'я по-братерські під Карпатами, чужа тому пісня наша, котрій нема рівні по всьому світу, німа для того буде щира душа наша,

і нема йому частини в тій славі, которую добули собі наші предки полем і морем у всього світу, воюючи за віру Християнськую і волю людськую” [117, с. 149].

З метою створення умов для узагальнення навчального матеріалу, ілюстрації причинно-наслідкових зв'язків і залежностей природних фактів і явищ, вираження їх внутрішньої структури П. Куліш широко використовував малюнки на теми християнської моралі, приклади з героїчного минулого українського народу, математичні завдання, що у поєднанні з текстом активізують сприйняття і засвоєння змісту, а також відповідають *принципу наочності* навчання грамоти.

„ГраMATка” була високо оцінена сучасниками педагога. Так, Т. Шевченко у своєму щоденнику записав: „Як прекрасно, розумно і благородно створений цей новий буквар. Дай Бог, щоб він привився у нашому бідному народі. Це перший вільний промінь світла, який зможе проникнути у подавлену попами невірничу голову” [247, с. 132]. А. Лазаревський також вказав на важливість Кулішевої праці, враховуючи, що це перший досвід україномовного підручника: „ГраMATка складена дуже і дуже не дурно, і як перший досвід, заслуговує великої уваги...” [235, с. 102]. В. Міяковський через десятки років після її видання Куліша писав: „Дійсно, залюбки він складав свою ГраMATку, вклав в неї душу щирого й гарячого патріота...” [158, с. 96].

„ГраMATка” П. Куліша була видана накладом 5000 примірників. Книга дуже швидко розійшлася завдяки поміщикам, які виписували сотні примірників, щоб роздавати їх простому населенню. У журналі „Основа” за 1861 р. міститься цікава замітка з цього приводу [116, с. 329]. Значну частину підручників автор сам роздавав для просвіти населення. Так, у „Автобіографії” П. Куліш зазначав, що для того, „щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Вкраїні звелів продати дешевше, ніж стояла йому самому; до того багацько ГраMATок пороздарював усюди” [58, с. 51].

Підручник мав великий успіх у простого населення, про що свідчить один із листів П. Куліша від 14 лютого 1858 р.: „Книжка дуже припала до душі людям. Бачу по граMATці, до котрої чоловіки і баби квапляться, радіючи, що всяке слово так до душі промовляє” [72, с. 59]. З приводу актуальності підручника й схвальної оцінки

громадськості вчений писав у листі до М. Юзефовича: „Я не перестаю і не перестану працювати для освіти маси і хоч як мені трудно приходить через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшлася в 5000 примірників” [181, с. 319]. І вже у 1861 р. вийшло друге видання „Граматки”.

Автор вніс до другого видання деякі зміни і доповнення. Додав коротку історію України, вилучив розділ „Арифметика”, у розділі „Склади” зменшив кількість уроків із дванадцяти до шести. У передмові він писав: „Слава Богу, дождали ми доброї години, що скрізь по Вкраїні за письменство прийнялися. Тепер тільки про те вже треба дбати, щоб хлопчики і дівчатка ледачих книжечок у руки не брали, що то неповидну komponуються, і замість світу, туману в голову напускають. Найперше діло в отця-матері повинне бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму доводити, щоб дитина, вчившись письменства, от своїх людей не одвикала і на добро своїй громаді до розуму доходила: тих-бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку робляться, і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють” [118, с. 1].

Розділ „Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів” цікавий в історичному плані. Тут подано загальний нарис про політичне самоврядування в Україні, про багатовікову боротьбу козаків із турками, татарами, поляками та іншими загарбниками, про географічні контури рідного краю. Автор підкреслив, що освіта є інтелектуальним потенціалом нації, що демократизує суспільство, зміцнює духовний розвиток, культурний поступ: „Громадське право і громадські порядки тільки освітою добувалися і твердо держалися. Отож уся наша доля не позад нас, у старосвітщині, осталася, а поперед нами стоїть ясна, як правда, аби тільки ми її всею громадою заслуговували” [277, с. 7]. М. Костомаров вважав доцільним включення до підручника П. Кулішем розділу з історії України.

Поява видання „Граматки” П. Куліша викликала, безумовно, різні відгуки тогочасної культурної громадськості, однак її позитивне схвалення та активна критика були своєрідним показником актуальності та непересічного значення цього підручника для освітнього розвитку народу. Запровадження П. Кулішем фонетичного правопису української мови, включення до підручника відомостей з

історії України, що розкривають героїчне минуле рідного народу, виокремлення ідеї самобутності української нації, піднесення народної творчості як своєрідного явища – все це викликало у громадськості поряд зі схвальними відгуками і багато нарікань, осуд і звинувачення автора у сепаративних намірах, в „українофільських проделках”. Зокрема, кореспондент Петербурзького „Книжного Вестника” у рецензії на підручник зазначав: „По змісту і по ціні – вона („Граматка” – *О.К.*) дуже хороша. План її такий же, що і в першій книзі. Вона прикрашена багатьма політипажами, зробленими досить охайно, і була б набагато кращою з усіх, відомих нам, якби не „власна” орфографія п. Куліша” [19, с. 196].

У газеті „Киевлянин” Ол. Тарнавський засудив автора за створення підручника рідною мовою, звинуватив його у тенденційності. Зокрема, зазнали осуду рядки із передмови „Граматки”: „...з тих-бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку робляться, і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють” [229, с. 2]. Також зазнали критики перші уроки для читання такого змісту: „Нема в світі правди, як рідная мати. Як батька покинеш, то і сам загинеш. Україно, Україно! рідна моя ненька! Як згадаю тебе, краю, заплаче серденько. Полягла козацька голова, як од вітру на степу трава; слава не вмере, не поляже, рицарство козацьке всякому розкаже. В той час була честь і слава, військова справа; самі себе на сміх не давали, неприятеля під ноги топтали. Так і стала по всьому світу страшенная козацька сила, що у вас, панове молодці, була воля й душа єдина” [229, с. 2]. У цих рядках відданого рідному краю патріота Ол. Тарнавський вбачав загрозу для суспільства, тому вважав неприпустимим використання такого навчально-методичного матеріалу для навчання молодого покоління: „Про наявність всіх цих роздумів про козаччину, громаду і ін. у букварі, призначеному для маленьких дітей, і говорити, звичайно, нічого” [229, с. 2].

Проте українська національно свідома громадськість, незважаючи на такі нарікання щодо спроб піднесення культурного рівня свого народу, його моралі і формування національної свідомості, продовжувала боротьбу за освіту українського населення [316]. Переборюючи труднощі, вони різними можливостями поширювали підручники і книги маленькими бібліотечками серед народу. Досить цікавими є

свідчення студента К. Михальчука у справі розповсюдження ним „Граматки” П. Куліша, метою якого була просвіта народу: „І для цього я намагався продумувати які педагогічні засоби – самі практичніші по відношенню до народу, а також які самі легкі способи механічного навчання його грамоти і тому, помічаючи, що Граматка Куліша як раз є відповідною до моєї гіпотетичної системи – намагався їх дістати і вразі можливості частину роздати знайомим” [311, с. 2–3].

Інший студент Київського університету св. Володимира Г. Средзінський під час літніх канікул разом із братом Станіславом у с. Холоневичі на Волині у кімнаті свого будинку займалися навчанням грамоти сільських хлопчиків. Цю кімнату, під якою розуміли школу, називали польським словом „Chronka”. Серед книг, за якими проводилося навчання, був і підручник П. Куліша „Граматка” (1861). У дописах, наданих волинському губернатору, вказувалося, що сільським дітям подобалося навчатися за цією книгою [312].

Стосовно практичного успіху „Граматки” як україномовного підручника в журналі „Основа” А. Городинський наводить переконливі факти. В одній із полтавських шкіл, що нараховувала 157 учнів (із них – 23 росіяни), 114 наполягали на навчанні українською мовою. Школу відвідав член Комітету Грамотності О. Кониський. Він попросив найкращу ученицю прочитати що-небудь. Дівчина гарно й швидко прочитала, але на прохання переказати прочитане відповіла, що не може, бо не вчила напам’ять. Тоді їй дали „Граматку” Куліша і попросили прочитати про те саме, вона прочитала й переказала. В інших школах ситуація була подібна. Діти знали напам’ять священне писання, але не могли сказати, як звали матір Ісуса Христа і хто такий Ісус; не розуміли значення слів „плодь”, „туча”, „агнець”. Слід було лише перекласти ці слова українською мовою – і все ставало зрозуміло [312, с. 10].

У своїй науково-педагогічній праці „Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?” (1862) П. Куліш писав, що у 1861 р. перед проїздом Архієпископа Філарета через одне село Козелецького повіту він з великим захватом спостерігав, як усі учні в сільській школі „...без примусу і живо розказували наставнику своєму священну історію по граматці Куліша, і яке

співчуття і щиру радість виявляли присутні при цьому батьки дітей. Подібного явища ніде не приходилося мені помітити, при використанні інших керівництв у школах. Жаль тільки, що при випробуванні Преосвященним Філаретом дітей тої школи в знанні молитов і заповідей, наставник-священник не осмілювався доповісти, що діти прекрасно можуть розказувати і священну історію на рідній своїй мові” [121, с. 212].

Така апробація „Граматки” свідчить про високу методичну кваліфікацію автора і відповідність підручника потребам та інтересам народу.

Ще одним підтвердженням високого рівня підручника є спогади Х.Д. Алчевської, у яких вона зазначала, що коли розпочала у 1862 р. свою педагогічну діяльність у жіночій недільній школі, то з власної ініціативи вперше навчала рідною мовою учениць і в цій справі використовувала „Граматку” П. Куліша, хоча на той час викладання в основному відбувалося російською мовою: „Час українського руху 60-х років збігся із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди. У них вчили, звичайно, по-російському, і тільки моїй обширній групі учениць я роздала граматку Куліша і почала вчити їх по-українськи” [5, с. 454].

У результаті аналізу підручника П. Куліша визначаємо, що він реалізовує провідні функції підручника для початкової школи, а саме: інформаційну, розвивальну та виховну:

- *інформаційна* функція реалізується шляхом подання певного обсягу знань про навколишню дійсність, про способи пізнавальної і практичної діяльності із врахуванням вікових особливостей;

- *розвивальна* – сприяє розвитку мислення, уваги, уяви, пам’яті, а також формує загальнонавчальні уміння і навички;

- *виховна* – орієнтує на засвоєння загальнолюдських і національних цінностей, сприяє формуванню духовно-моральних якостей.

Здійснений аналіз змісту підручників за авторством П. Куліша („Повість об украинском народе” (1846) та „Граматка” (1857; 1861) дає можливість визначити, що він є інновативним відповідно до рівня наукового розвитку в другій половині

XIX ст., а також сприяв формуванню національної свідомості та передачі соціального досвіду підростаючому поколінню.

2.3. Освітньо-виховні ідеї у художній творчості Пантелеймона Куліша

У творчій спадщині П. Куліша окреме місце займає його художня творчість. Поезія, поеми, проза мають незаперечне виховне значення. Їм властива гуманістична спрямованість, глибокі патріотичні почуття, образність, моральність. Аналіз художніх і поетичних творів П. Куліша дає можливість розкрити сутність його поглядів на народність у вихованні як основний засіб формування ментальності дитини. У своїх творах письменник порушував морально-етичні теми, розмірковував про важливість сімейного виховання, освіти, особливо жіночої, впливу народних засобів виховання на становлення особистості.

Ідея народності пронизує художню спадщину П. Куліша, що зумовлено історичними і політичними умовами, в яких формувалася ментальність письменника. У його творах проблеми виховання й освіти пов'язані із зображенням тяжкої долі поневоленого українського народу, позбавленого легалізації своїх національних прав в усіх сферах культурно-економічного життя. Усвідомлюючи потужний національний потенціал рідного народу, П. Куліш з великим болем сприймав тогочасне становище культури, науки, освіти, коли нехтувалося історичне минуле, рідна мова, зневажалися звичаї і традиції українців. Палкий патріот, провідник національної ідеї, він писав у своїх художніх творах і статтях про згубність русифікаторської політики, про стану ієрархію суспільства, відповідно до якої нижчі щаблі займали українці, зокрема селянство. П. Куліш один із перших, використовуючи у творах принцип „етнографічної” точності, відобразив простий український народ повноправним учасником суспільного поступу, із міцними принципами народної педагогіки, що здатні сформувати високоморальну особистість автономно від формальної шкільної схоластичної науки.

Особливе місце у художній творчості П. Куліша посідає критика тогочасної шкільної науки, догматичної, сповненої схоластики, яка не враховувала мови,

історії, традицій українського народу, що негативно позначалося на моральному стані вихованця, не сприяло повноцінному розвитку його здібностей і нахилів. У біографічній повісті „Яків Яковлевич” (1852) [139] (таким було ім’я першого вчителя П. Куліша) він описав роки навчання у Новгород-Сіверській гімназії, зобразивши найбільш важливі моменти із шкільних років, які закарбувалися в пам’яті. Будучи вихідцем із сільської місцевості, він тяжко переносив розлуку із рідним оточенням: „Раптом... мені... наказали вчитися уже не дома, не в сестри. Я не протестував, але усвідомлював, що занурювався в якесь море дурниць, яке всі називали наукою, освітою, просвітою” [114, с. 28]. Нове місто, побут, відмінний від сільського, учнівський колектив, страшна боязнь учителя – все вплинуло на психічний стан дитини, що зумовило появу перешкоди для адаптації у навчально-виховному середовищі. Цей процес був тривалим і нелегким. П. Куліш мав гарні здібності і пройшов попередню підготовку, тому його було переведено відразу у вищий клас. Але під час вивчення нового матеріалу, коли набуті знання вже не допомагали, навчання ставало мукою, вимагало механічного заучування.

Зміст навчання для юного П. Куліша полягав у механічному зазубрюванні дидактичного матеріалу: „...наука тоді уявлялася мені не інакше, як у вигляді зошита або книги, яку визубри, і будеш мудрий” [139, с. 210]. Навчання письма провадилося російською мовою, та ще й вчитель наказував усім писати „самим чистим петербурзьким почерком”. Усі ці чинники негативно впливали на розумовий розвиток учнівської молоді. Лише самоосвітою П. Кулішу вдалося заповнити „білі плями”, що залишилися після навчання в закладах освіти.

Шкільна наука зазнала критики і в староруській поемі П. Куліша „Маруся Богуславка” (1899) [126], зокрема критично висвітлені схоластика та церковні догмати, які превальювали у навчальному процесі. Дяки, шкільні наставники, які навчали дітей Закону Божого та молитов, особливо не впливали на розумові здібності своїх вихованців. До останніх автор звертався: „Вас попи та дяки напідпитку малого навчають, / А великого вчити й на путь наставлять забувають” [126, с. 124]. Про неефективність „дяківської” освіти П. Куліш зазначав у таких рядках: „О божевільна Русь! Який би з тебе / Великий світ постав серед народів... /

Коли б у темній темряві у тебе / Сліпорожденний піп не верховодив розуму твоєму
схидно не зашкодив!...” [126, с. 87]. П. Куліш вважав, що для розвитку освіти
потрібне послаблення впливу церковних догматів та схоластики: „Як любові й
правди Бога Без попа познаєм, – / Всіх братів ми до одного / Серцем привітаєм. / Як
туман попівський зникне / В сяєві науки, / Мільйонам по всім світі / Буде менше
муки” [126, с. 67–68]. Як борець за українську мову, з боєм сприймав він
зневажання рідної мови, зречення від неї на користь чужої: „Байдужі й ті, що рідну
мову / Зanedбують, найкращу з мів, / Народолюбности основу, / І пристають до
ворогів, – / Ті, що язик, од Бога даний / І духом твірчим осіяний, / Зробили змалку
мовчазним, / Людей ж, що свій край любили, / Немов стратенців осудили / Судом
драконовим, чужим” [126, с. 204].

На згубні наслідки русифікаторської політики царського уряду П. Куліш
вказував у праці *„Хутірська філософія і віддалена од світу поезія”* (1879) [144].
Обстоюючи ідею народності, він говорить про деморалізацію суспільства
схоластичною системою навчання, яка нехтує віковичними традиціями і звичаями
українського народу, не враховує його національних особливостей: „Чужа, штучна,
схоластична освіченість зігнорувала скарги народної пам’яті, високу моральність
народних звичаїв, святість законів звичаєвого права – ці явища національного духу,
вона призвела до розтління моралі й занепаду духовності, до правового нігілізму й
беззаконня...” [144, с. 13].

В історико-культурологічному і біографічному нарисі *„Остан Вересай.
Сокиринський кобзар”* (1868) [130] П. Куліш, застосовуючи екскурс в історичне
минуле, вказав на необхідність національної освіти на противагу старосвітській, або
чужоземній. Це зумовлено прагненням свідомої інтелігенції, яка, відповідно до
західноєвропейських рухів, була схильною до ідеї народності: „У повітових
училищах, гімназіях і університетах учено всього, окрім рідної мови, рідної
словесності, рідної етнографії, рідної історії. Тим-то всяка людина, пройшовши
через ті школи, забувала й те, що мати або нянька колись казала або співала, а з
книжньої тієї премудрості не жилились прості люде й крихтою.

Довго-довго так поводилось, поки-то оті народолюбці в нас постали, що,

навчившись вивізних з-за границі наук по університетах, додумались і до народного кореня. З того тільки часу інтелігенція українська приникла до свого рідного ґрунту і почала кохатись у рідних скарбах словесних, а не в одних чужоземніх. Писана словесність обперлась на усню; учена муза почала обійматись із неписьменною, люде високої науки – зливатись з духом з простими селянами” [130, с. 201].

Творчої енергії П. Куліша вистачало не тільки на подвижництво в галузі літератури, – його не полишала тривога за долю освіти, палке бажання мати національну українську школу. У пролозі до поеми *„Магомет і Хадиза”* (1883) [125] П. Куліш закликав своїх читачів створювати науку на засадах народної педагогіки, яку необхідно передавати від покоління до покоління: „Особмося, брати, як птах на’зді високім, / Рятуймо чистую любви науку, / Злучаймо праведність із розумом глибоким. / Нехай достанеться від діда внуку, / І всолодить його потомкам житні муку” [125, с. 9].

Досліджуючи історію України, П. Куліш у своїх творах використовував історичну тематику з ретроспективним аналізом минулого рідного народу. У повісті *„Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років тому”* (1843) [98] він зауважив, що українська народність у напрямі культури, науки, освіти ще не досягла свого належного рівня. Її національне відродження відбулося за часів Богдана Хмельницького, але в самому розквіті почалося занедбання культурного поступу через приєднання українських земель до різних імперій [98, с. 103].

На прикладі життєвої драми головного героя Михайла Чарнишенка П. Куліш показав визначну роль сімейного виховання у становленні особистості. Адже у сім’ї формуються світогляд, переконання, ціннісні орієнтації, життєві орієнтири, якими дитина керується і в дорослому житті. Так, батько головного героя з дитинства виховував його у дусі визнання героїчного минулого, розповідав про лицарський спосіб життя козацької молоді, ідеалізував козацькі війни, ненавмисно формуючи глибокі патріотичні почуття, тим самим створюючи ідеал мужнього козака у свідомості Михайла: „Сотник Чарниш не без особливих намірів старався наповнити його голову (Михайла – О.К.) розповідями і піснями про минулі квітучі часи

України, про криваві війни, які проходили на її полях, про славні світязі козацького війська, потрясаючих своєю зброєю цілі нації. Цим засобом він хотів посилити в ньому палку любов до батьківщини...” [98, с. 129].

Сотник Чарниш віддав єдиного сина на навчання в Переяславську семінарію. Він хотів бачити Михайла освіченою людиною, яка зайняла б суддівську посаду і не проміняла би „пера на шаблю”, адже, будучи козаком, розумів, що на війні смерть ходить поруч. Проте сила родинного виховання перемогла: Михайло відмовився від чиновницької долі і проти батьківської волі вирішив вступити до війська. Старий Чарниш не розраховував, що життєва позиція сформувалася у сина ще в дитячі роки, під впливом виховних засобів, які він використовував: „Але він помилився у своїх розрахунках. Йому не прийшло в голову, що цей чисто рицарський настрій дитячого розуму, при палкій уяві, не може йти назначеною дорогою, що він рано чи пізно принесе плоди свої, і молодий дух, відкинувши всі холодні розрахунки, захоче здійснити на ділі свої бентежні мрії. Можливо, сотника Чарниша від цієї думки відхиляло строге розуміння про безумовне покорення дітей батькам, адже тоді, в Малоросії, святість цього обов’язку була ще глибоко занурена в серця людей, так що проти неслухняного сина, в повір’ях і піснях народних, хвилювалося море, вставала земля, гриміло небо” [98, с. 130].

Пантелеймон Куліш наголошував на недоліках авторитарного виховання, сутність якого у безумовному підкоренні батьківській волі, всупереч власним бажанням і потребам. Так, сотник Чарниш, дізнавшись про бажання Михайла, здивувався: „Хіба забув, що воля батьківська є волею Божою?” Однак автор дає пояснення: „Така в старовину була політика батьків до дітей. Вони рахували сурове ставлення з ними надійнішим засобом вдержати їх в безмежній до себе покірливості” [98, с. 131].

Тим часом він переконаний, що, окрім бажання підкорити дітей батьківській волі, необхідно прищеплювати моральні якості, крізь призму яких дитина дивиться на навколишню дійсність, ставиться до інших. Аналізуючи вчинок Михайла, який не виявив покори батьківській волі, П. Куліш вказав, що причиною цього був народний виховний ідеал за часів козаччини – ідеал мужнього козака, готового

віддати своє життя за неньку-країну, а також спадковість рис характеру та відповідне виховання: „І як не безчесний і невдячний подібний вчинок. Але якщо взяти до уваги: що з самих давніх часів козацтва військово поприще, в Малоросії, було єдиним, на якому чоловік являвся в повному блиску своїх чеснот; що він іще в люльці чув пісні про набіги Орди..., про смерть і славу; що забавляючи розплакавши дитя, чарували його уяву розповідями про те, як він буде козакувати... що краща участь, яку тільки міг представити ідеально юнак-Малоросіянин, була – стати рицарем...”

Помітьте, що він (Михайло – *О.К.*) отримав виховання саме неправильне, яке, невідомо ні для нього, ні для батька, приготувало його саме до такої поведінки; що разом із неспокійним характером він отримав у спадок від батька і дух його, романтичний і мрійливий... Не винуватьте Михайла за його необачний і невдячний вчинок: він, не отримавши надійних моральних правил, які б його освідчили, повинився поклику природи і вартій більше жалості, ніж осуду” [98, с. 170–171].

Як в інших творах, П. Куліш у цій повісті також торкається питання жіночої освіти, розв’язання якого довгі роки вважалося зайвим: „Та й хто тоді вимагав від жінки розуму, коли і в наші часи багато філософів – я до них не належу, – стверджують, що розум у жінки, і особливо в жінці, сама зайва річ” [98, с. 159]. Свідченням ставлення П. Куліша до „жіночого питання” є його ставлення до дружини Ганни Барвінок. Вчений докладав багато зусиль для її освітнього розвитку, волів бачили її високоосвіченою, високодуховною особистістю. Як письменник, вона була яскравим представником етнографічно-побутової школи в літературі.

Цікавою є думка П. Куліша з приводу „модних тенденцій” освіченості, зміст яких цілком був відірваний від національного ґрунту. Ідею народності нехтували, її вважали неприйнятною у вищих колах суспільства. П. Куліш висловив свій погляд на це явище: „...наше освічене життя, закриваюче нас від дитинства до пристарілих літ між кам’яних і дерев’яних ящиків, поклало свій строгий, правильний, безколірний штамп і на вимоги нашого смаку і на плоди нашої уяви. Нам, людям міським, в’ялим, втративши початкову свіжість душевних здібностей, навіть не подобається поезія співаків, вихованих не книгами, поки ми в неї не вчитася і не

поріднимося хоча б трішки з їх життям. Ми звикли до всього мутного, сірого, блілого, і назвали цю звичку витонченістю смаку. Ми прогнали навіть із свого одягу ті кольори, які у художників називаються цільними, і якби було нашої волі, ми прибрати б навіть яскравість степової зелені, блиск сонця і гарячий багрянець горизонту при народженні дня так точно, як прибрати штучним засобами і сидячим життям природну краску на щоках своїх, вважаючи рум'янець властивістю селянства, потреби немає, що разом з тим є це ознакою здоров'я" [98, с. 311].

У повісті „*Майор*” (1860) [97] П. Куліш на конкретних прикладах показав значення народності у становленні високоморальної особистості, яку уособлював головний герой – майор Лушнін, що після військової служби поселився на батьківському хуторі. Автор яскраво охарактеризував майора, вихованого на засадах народної педагогіки, завдяки чому йому притаманні були позитивні моральні якості. Сила народного виховання проявлялася в тому, що він глибоко шанував батька й матір, вбачав велику сакральну роль народних звичаїв і традицій, співчував бідним і знедоленим. Це знаходило підтвердження в тому, що він забрав свою овдовілу сестру із дочкою до себе на хутір, був щирим і доброзичливим, поважав сільський народ, його мову, усну творчість тощо.

Письменник так змальовував свого героя: „Якби, нарешті, в ньому зовсім було пригнічено все, що становить моральний спадок його роду і племені, – він би не збирав у себе стариків і бабів сусідок, не садив би їх на свої обтягнуті плахами меблі, не пригощав би їх наливками..., не вслухувався би в їх прості розмови і спогади про минуле... Ми знаємо місцевих Малоросіян, які знаходять безліч цікавості у розмові про вчорашній преферанс і не знаходять ніякої цікавості в повістях Квітки. Ми знаємо вельмож Малоросіян, які із захопленням любуються іноземними сценами у мистецьких показах і, прибуваючи на батьківщину для господарських розпоряджень, віддають наказ, щоб національні обжинки були простим частуванням робочих, без вільного говору, без пісень і танців. Майор наш далеко стояв попереду тих і інших, і хоч мало говорив із своїми нечиновничими гостями, але слухав їх уважно, і ні один раз йому не прийшло в голову відмовитися від такого оточення, як би це зробили більшість у його становищі” [97, с. 40–41].

В образі іншого героя повісті Іволгіна, „вихованого з дитинства серед лакеїв”, П. Куліш показав наслідки виховання, відірваного від національного ґрунту, народних традицій і звичаїв. Іволгіну були властиві такі риси, як підлабузництво, самолюбство, пліткарство, корисливість. Він вважав правильним та ідеальним лише столичний спосіб життя, повагу висловлював лише до чиновників та урядовців, зневажав просте населення. Помираючи, майор Лушнін мав намір передати у спадок свій хутір сестрі та племінниці, але підступний Іволгін зробив свою справу: він потайки підсунув майору папірець для підпису, щоб володіння того перейшли у руки багатому чиновнику. Тим самим Іволгін хотів догодити високопосадовцю, залишивши „просто неба” вдову з дочкою.

Давши порівняльну характеристику цих героїв, письменник наголосив, — майор був людиною „непорочного походження, якщо під іменем непорочності розуміти походження від чесних і добрих батьків”. Він був „кормлений молоком рідної матері” і початкове виховання було материним, а „не так, як був вихований Іволгін, і не так, як виховані у нас більшість людей попереднього віку, ліпше Іволгіна, тобто без дурного посередництва отупілих служанок і слуг, без холодного посередництва не розуміючих справи надомників і надомниць” [97, с. 117]. Майор зберіг враження такого святого і незамінного нічим виховання в інших сферах життя, які „перероджують наші природні почуття і душевний поступ” [97, с. 117]. Велику роль у його житті й ідеях відігравала любов до народу, яку йому прищепила мати. Завдяки цьому він „...підтримував зв’язок із бідними хуторянами, був готовий підтримати кожного порадою і самою справою, нарешті, збереженням з дитинства вмінням поводитися з простолюдинами, не ображав ні їх понять про добро і зло, ні їх звичаїв і забобонів, які мало значать у світському побуті, але в побуті простому і убогому із давнини служать охороною народної моралі...” [97, с. 119].

Про згубні наслідки виховання, відірваного від національного ґрунту, П. Куліш розмірковував у повісті *„На поштовій дорозі в Малоросії”* (1859) [127]. Предметом його роздумів стало життя чиновників та дрібних поміщиків, які п’ялися до високих чинів, тим самим зневажаючи просте селянське життя. Вони усіма засобами намагалися зрівнятися із устроєм життя високопосадовців, зрікаючись

простолюдного походження. Ця верства населення породжувалася „беззаконним, примусовим зв'язком вищого класу з нижчим, посередництвом солдатства, лакейства та ін..., мордуючи одних наглим грабежем, а інших всілякими обманами” [127, с. 261]. Відповідно виховували своїх дітей для „вищого, освіченого життя”, нехтуючи простонародними „мужицькими” засобами виховання. Виводили дітей в люди за допомогою училищ, знайомств із служниками і лакеями знатних людей. У такому середовищі опинилася молода жінка з дитиною, якої зреклися батьки, а прийняв знедолена доглядач поштової станції. Письменник з цього приводу міркував: „Що ж вийде з цієї дитини? Батька немає, мати покинута всіма. Пов'яне молодість, упадуть сили... що тоді вона для нього зробить? А тим часом, виросте дитина відірвана від свого народу, в сім'ї такої людини, як цей доглядач. Що б із нього не вийшло, проте добра не вийде!” [127, с. 261].

У повісті „*Українські незабудки*” (1861) [111] П. Куліш змалював картину „світського життя” поміщиків-українців, які влаштовували свій побут, спосіб життя відповідно до „столичних мірок”, нехтуючи віковичним досвідом українського народу, зокрема у вихованні підростаючого покоління. Яскравим прикладом слугувала сім'я українських дворян Квачів, які віддали доньку Ніну на навчання в пансіон до міста, мріючи бачити її освіченою панянкою. Наголошуючи на нерозривній єдності сім'ї і школи у вихованні дітей, письменник вказав на негативний момент, а саме – навчання дівчини в чужому місті, адже при цьому вона була абсолютно відірвана від сім'ї, позбавлена сімейного впливу. Також несхвально оцінив вчинок батьків – героїв повісті, які відправили дівчину до пансіону, щоб безтурботно вести домашнє господарство: „Таким чином від клопотів про виховання дітей своїх, які починаються у нашому повіті досить пізно, відтепер були позбавлені надовго. Вся їх (*батьків – О.К.*) діяльність спрямована віднині на влаштування господарства” [111, с. 7].

Процес навчання, був переконаний П. Куліш, у закладах освіти повинен вибудовуватися на принципах народної педагогіки. Адже навчання українського населення на досвіді інших народів ламатиме світогляд, переконання, моральні якості, засвоєні від народження у родині. Так, головна героїня Ніна у віддаленні від

рідного дому навчилася, звичайно, більш глибокому розумінню життя, чим навчилася б вона дома. Але письменник у цьому не бачив користі і на запитання: „І для чого це?” дав відповідь: „...щоб розійтись на віки з тим суспільством, серед якого вона родилася, щоб у батькові і матері побачити людей не її переконань, не її моральності” [111, с. 36]. П. Куліш обстоював ідею народності у навчанні й вихованні дітей, школа, на його думку, повинна жити за принципами народної педагогіки, продовжувати традиції сімейного виховання, яке здійснюється на національному ґрунті.

Ніна дістала виховання за народними традиціями від служниць – селян за походженням, які з дитинства прищеплювали їй народні моральні принципи. Вони настільки вкоренилися у її свідомості, що коли дівчинка приїхала після навчання, то, на подив матері, зраділа, побачивши ці „...знайомі, тільки трішки постарілі, обличчя і кинулася цілком по дитячому їх (прислуг – *О.К.*) цілувати. Це були єдині пам’ятники її безпечного дитинства. Вони одні воскресили в ній ряд дрібних, але вічно дорогих спогадів” [111, с. 20–21]. Мати скептично поставилася до вчинку дочки з висоти дворянського чину, відповідно зреагувала: „Залиш їх, душенько! вони такі брудні. – А ви що вчепилися в панянку? – крикнула вона на прислугу” [111, с. 21].

Про факт зневаги поміщиками українського простого люду, його звичаїв і традицій, а також силу народного виховання П. Куліш оповів у повісті таким епізодом: панянки Чечітки із сусіднього села прийшли до Квачів з нагоди приїзду Ніни, де в хазяїв був на відвідинах також простий чоловік козацького походження Нечай. Незважаючи на свій стан, він дуже сподобався усім присутнім „дворянської крові”. А що стосується панянок Чечіток, то „...вони внутрішньо здивувалися, як це від простих козаків, які вічно возяться із плугом і волами, міг виховатися такий пристойний джентльмен” [111, с. 25].

Виховання за „суспільними стандартами”, вважав П. Куліш, яке відриває дитину від народного ґрунту, негативно позначається на її становленні як особистості. Про своїх „героїв-дворян” він писав: „Жалібні! Всі вони більш або менш нещасливі виродки, невиліковні каліки, надламані люди, надірвані душі... І

ось вони хитаються собі в розумових темницях і доживають вік, борсаючись у болоті. Скільки б вийшло людей із цього суспільства за іншого порядку речей, під іншими впливами! Ці самі дівчи́ці Чечітки, виховані не в дворянському домі, пишному і брудному, метушливому і лінивому, гордовитому і низькопоклонному, номінально благородному і фактично хижому, були б окрасою кращого людського суспільства: скільки їм наміряно щедрою українською природою красоти, природної грації, розуму і серця – особливо серця! Але, підбиті нещасливою любов'ю на початку життя і лавіруючи потім між женихами без любові, за наказом дворянської політики, – вони мало-помалу втратили все, що може подобатися у жінці” [111, с. 43–44].

Такий виховний висновок П. Куліш зробив на основі особистих спостережень і результатів аналізу. Ще будучи на педагогічній роботі в Петербурзі, він відвідував звані вечірки столичного бомонду, і його вразив „виховний шаблон” жіночої половини, за яким штучно прищеплювалися манери поведінки, погляди на життя, смаки і переконання. П. Куліш, який жінкам поряд із чоловіками надавав рівних суспільних прав, категорично засуджував виховний вплив, що сприяв розвитку нещирості і вдаваності. Ось як він це відзначив у „Щоденнику”: „З дитинства погашають в жінках щирість і знищують природне направлення душі, навчають їх штучному такту ходити, говорити, мислити, навчають їх самій непроникливій вдаваності. Кожна із цих панянок, прибраних в кружева, лицемірить одна перед одною, тому що боїться виявитися дивною, погано вихованою і т.п. Між тим, якщо взяти їх окремо, то більшість із них мають і власний жіночий розум і власне жіноче почуття; але це може відкрити в них тільки той, хто наблизиться з ними у вільній домашній атмосфері, а не на примусових вечорах” [140, с. 14].

Отже, П. Куліш у своїх творах, статтях порушував питання жіночої освіти. Духовна досконалість, високі моральні і громадянські цінності, знання і повага традицій свого народу, щирість, природність, їх гармонійне поєднання і взаємодоповнення – це ті якості, якими повинна бути наділена українська жінка. Письменник керувався такими постулатами і в особистому житті обираючи супутницю свого життя між донькою П. Плетньова Ольгою і українською дівчиною

Олександром Білозерською. Він віддав перевагу останній, близькій по духу, вихованій на засадах народної педагогіки; жінці, яка любила народне життя.

В ідею народності виховання П. Куліш вкладав духовність як свідоме надбання особистості під впливом народної педагогіки і стійке до будь-яких зовнішніх впливів. Це знайшло відображення у творі-роздумі „*Старосвітське дворище*” (1861) [109], в якому за головного героя автор обрав „загальний тип нашого судового панича – з цигаркою в роті і з вражаючою відсутністю свідомих понять про державу, суспільство, людину і природу” [109, с. 34]. Автор зауважив, що страх втратити звання „благородного” примушує чиновників зрікатися свого простого хутірського походження, залишаючи старих батька і матір напризволяще. П. Куліш провів чітку паралель між службовцем і селянином-землеробом, який, будучи неписьменним, на відміну від опонента, що мислить механічно, є „не тільки філософ, а й поет”.

Пантелеймон Куліш був переконаний, що сільська місцевість є скарбницею, що зберігає народні традиції, формує високі моральні цінності на засадах народної педагогіки. Саме у сільській місцевості здійснюється найтісніший зв'язок із природою, із хліборобською культурою українського народу. Автор підкреслив, що чиновники „...силою привички перероджуються в людей, зовсім не схожих на тих, якими вийшли з-під солом'яного хутірського даху. Вони нічого не хочуть знати, крім «прибутків» і «вибутків», і часто, продавши спадковий кусок землі, прикрашений лісами, наповнений джерелами, купляють у місті будинок, вікнами на вулицю, наповнену пилом... Чиновнику, добровільно промінявши хутірське повітря на цю задушливу пилюку, заради чину, безгрішних доходів і майбутньої кар'єри, добре у місті” [109, с. 34–35].

Незважаючи на те, що сам був вихований на засадах народної педагогіки, такий чиновник намагається своїх дітей виховати саме майбутніми службовцями. Тим самим втрачається зв'язок із багатовіковою національною виховною традицією, відбувається переродження світоглядних переконань, моральних принципів, штучно замінюється духовний „ґрунт виховання”. Ось як над цим розмірковував автор: „Погляньте: він і дітей своїх пустив по своїй дорозі, і дітям своїм не бажає бути

ніким іншими як чиновниками. П'ятилітні Вані, шестилітні Петі і Феді приколюють у нього до кольорових дитячих картузів круглий папірець, на зразок батьківської кокарди, і радують батьківське серце. Не маючи поняття про те, що таке свіжа трава, вони граються посеред задушної вулиці так весело, як ящірки на розжареному камінні” [109, с. 35].

З'ясовуючи передумови цієї педагогічної проблеми, П. Куліш дійшов висновку, що основна причина криється в тому, що батьки, бажаючи бачити своїх дітей службовцями, керуються „суспільними стандартами” і роблять велику помилку, коли порушують духовну єдність дітей із середовищем з якого вони вийшли. Автор писав: „Дбайливі батьки, які не знали на собі, що таке чин, але впевнені в його необхідності для сина, великодушно заслали його в пильне і задушливе місто від дихаючих життям берегів степового озера. Безглузда примара бідності, котра краща міського скромного багатства, обманна примара приниження, котре вище жалісної чиновницької висоти, прогнала його із просторого, достатнього, вільного хутора, незнаючого ні поклонів, ні примусу... Куди б потім не закинула їх доля, сліпо нагороджуючи успіхом всяких намагань людини, – в благополучні бюрократи, чи в щасливі охоронці міського порядку, наживаючи в один рік капітали, – як би не розширилися їх м'язи, але колір лиця, однотонний з ґрунтом, на якому вирости їх канцелярські предки, залишиться в потомстві вічним свідченням того, як жили і розуміли життя ці відступники простоти, існуючі на те, щоб служити живим докором дурно зрозумілої цивілізації” [109, с. 35–36].

Слід наголосити, що П. Куліш у цьому творі не засуджував міське життя, чиновників і службовців, а звертав увагу на необхідність збереження духовної єдності, принципів цивілізованого життя і національних особливостей українського народу, а також на їх знання і дотримання. Він був переконаний, що засобами народної педагогіки можна формувати у підростаючого покоління працелюбність, повагу до національних звичаїв і традицій, фольклорної спадщини, особливостей хліборобської культури українського народу, природну загартованість, високі моральні принципи, щирість, шанування батьків, патріотизм.

Отже, ідею народності у вихованні П. Куліш розглядав як міцний фундамент

для формування високоморальної особистості, яка глибоко шанує своїх батьків, національні звичаї і традиції, щиро віддана своїй країні. Лише така особистість здатна до національного самоусвідомлення, до збереження культурної спадщини свого народу, його історичного минулого.

Висновки до другого розділу

Аналіз педагогічних поглядів та ідей П. Куліша свідчить, що постановка і вирішення проблем національної освіти і виховання педагогом відбувалися під впливом суперечливої суспільно-політичної ситуації в Україні другої половини XIX ст., що була складовою Російської імперії. Відсутність українських шкіл, українознавчого елементу в навчально-виховному процесі, віджила догматично-схоластична система навчання, слабка участь громадськості в освітніх справах – все це спонукало патріота П. Куліша до праці для створення національної освіти, розробки та обґрунтування дидактичних і виховних засад ефективного навчально-виховного процесу.

Визначено, що велику увагу педагог приділяв дошкільному дитинству як передумові становлення особистості. Предметом його досліджень з теорії та практики дошкільної педагогіки було виховання дітей у сім'ї від народження і до вступу в школу. П. Куліш обґрунтував необхідність виховання дитини з перших днів життя як цілеспрямовану і організовану діяльність батьків з метою формування у неї світоглядних переконань, міцних моральних якостей, духовності, патріотичних і національних почуттів, які слугуватимуть основою майбутньої життєдіяльності. Нами виокремлено ряд чинників сімейного дошкільного виховання, які, на думку П. Куліша, впливають на розвиток особистості дитини, а саме: гармонійні відносини між батьками; батьківська опіка, взаємна повага, довіра до дитини; гігієнічний аспект догляду за дитиною; методи виховання, якими користуються батьки; сприймання дитини як найвищої цінності; правильно організована ігрова діяльність дитини; приклад батьків; дотримання принципу природовідповідності. Погляди П. Куліша на сімейне дошкільне виховання і сьогодні не втратили своєї вартості як

постулати дошкільної педагогічної теорії.

Доведено, що вчений, як і інші українські просвітники й педагоги того часу, вкрай негативно ставився до державної освітньої політики, побудованої на формалізації навчання, русифікаторській спрямованості навчального процесу і регламентованому контролі з боку державних установ стосовно теоретично-методичного та матеріального забезпечення навчальних закладів, а також на обмеженні приватної і громадської ініціативи в розвитку вітчизняної освіти. Педагог-просвітник виступив прихильником процесу здобуття освіти, який забезпечує розвиток розумових і пізнавальних можливостей учнів, конструктивного мислення і переробку інформації і на цій основі формування світоглядно-патріотичних переконань. Метою навчання він визначав здобуття учнями корисних і міцних знань, формування у них прагнення пізнавати нове, сприяння розвитку мислення, набуття практичних умінь і навичок, розширення світоглядних позицій майбутніх громадян-патріотів.

Встановлено, що П. Куліш висловив ідею національного як компонента змісту освіти та процесу навчання, обов'язковою вимогою якого має стати: реорганізація освітніх закладів відповідно до національних особливостей українського народу; побудова навчально-виховного процесу згідно з принципами природовідповідності та народності; вимога високого навчально-методичного рівня до особистості учителя; обов'язковість жіночої освіти; побудова чіткої структурної послідовності освіти: дошкільне сімейне виховання, базова освіта, вища освіта як передумова високоосвіченої особистості; використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу; тісна співпраця сім'ї та школи; врахування виховного впливу колективу; використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методів навчання; розробка україномовних підручників.

Здійснений аналіз дав можливість зробити висновки, що саме така форма здобуття освіти в навчальних закладах України, на думку вченого, сприятиме розвитку індивідуальних здібностей, пізнавальних можливостей і нахилів учня, його інтелектуальному розвитку. Це – основа формування національно свідомої, творчої,

вольової особистості, гідного і рівноправного члена українського суспільства, здатного адаптуватися до складних соціально-економічних умов життя в Україні у другій половині XIX ст.

Доведено, що П. Куліш один із перших працював над створенням українських підручників і впровадженням їх у практику роботи національної школи, що стали важливим джерелом знань і моральної свідомості. За його авторством вийшов перший підручник для дітей з історії України „Повість об украинском народе” (1846). Книга, на думку вченого, – один із найкращих засобів навчання, тому підручники повинні бути раціонально структуровані, щоб процес навчання був легким, швидким і ефективним. Дидактичні погляди з питання побудови навчальної книги П. Куліш реалізував у своїй „Граматці” (1857, 1861).

Визначено, що у творчій спадщині П. Куліша окреме місце належить художній творчості. У його художніх творах провідною є думка про те, що виховання на народних засадах здатне сформувати всебічно розвинену особистість, у якій гармонійно поєднуються духовне багатство, фізична досконалість та моральна чистота. У своїх творах він також порушував морально-етичні теми, розмірковував про важливість сімейного виховання, освіти, особливо жіночої, впливу народних засобів виховання на становлення особистості.

З’ясовано, що творча спадщина П. Куліша, багата на цінні педагогічні ідеї з широкого кола проблем педагогічної науки, була важливим чинником освітнього відродження у складних умовах соціально-економічного та громадського життя України у другій половині XIX ст.

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ І СПРЯМОВАНІСТЬ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

3.1. Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову

Прийнятий у 1863 р. Валуєвський циркуляр заборонив писати українською мовою підручники і книги, видавати часописи. Мова була витіснена із навчальних закладів. Незважаючи на це, представники громадсько-освітнього руху визнавали українську мову як одну з основоположних національних ознак, провадили активну роботу задля збереження її самобутності, аргументовано доводили, що вона не є наріччям російської або польської мови. Своїм завданням вони вважали поширення знань рідною мовою, зрозумілою і доступною всім верствам населення, а також створення україномовних шкіл як основного засобу відродження національної самосвідомості українського народу.

Пантелеймон Куліш одним із перших підняв на загальне питання про самобутність української мови, про необхідність її удосконалення до рівня розвинених літературних мов, про запровадження рідної мови у школах, про видання підручників українською мовою, про створення українського періодичного видання, про важливе значення вітчизняної освіти і науки. Український громадський діяч І. Огієнко назвав П. Куліша „ідеологом і творцем української літературної мови” [167, с. 148]. Справді, для вченого піднесення рідної мови до рівня літературної було одним із завдань просвітницької діяльності, про що писав, зокрема, у листі до О. Бодянського: „Задача в тому, щоб українську мову підняти на ступінь літературний” [182, с. 398–399]. У цьому П. Куліш вбачав підтвердження її місця, життєздатності поміж інших мов європейських народів. Важливо, що з самого початку своєї творчої і наукової діяльності розглядав українську мову як самобутню слов’янську і свідомо називав її мовою, а не наріччям, у листі до М. Максимовича від 16 січня 1856 р. наголошуючи, що „...потрібно писати малоросійська (українська – *О.К.*) мова, а не наріччя” [262, с. 40].

Учений був переконаний, що українська літературна і наукова мова мають розвиватися на народній основі. Адже народна мова є „...найціннішим передвічним скарбом народного серця. Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили – в людських серцях, а не в людському розумові. Те слово люди серцем вимовили... Чужа мова – мова розуму, народ же не кидав рідної мови, бо серцем був розумніший від усіх...” [120, с. 25]. Народна мова – є „священним віковим здобутком” [131, с. 24]. П. Куліш убачав порятунок української нації, збереження культури та самобутності і навіть соціальної згоди у відродженні рідного слова, у повноцінній його легалізації. Це єдиний шлях підняти свій народ із духовного занепаду, підняти його на культурну висоту, гідну інших розвинених народів.

В українському слові педагог-просвітник убачав „...велику живлящу силу, здатну зростити могутнє дерево української культури... Рідне слово – святиня непорочна і дорожче воно тобі од усякої мамони” [133, с. XXI]. Усією своєю працею, своїми творами він захищав українську мову, обстоював навчання нею у школах, вважаючи, що це формуватиме національні почуття у молодого покоління. Адже, „...втрата нашої мови і звичаїв це найгірше, що може трапитися. Не забуваймо, що наш українець лише до тих пір і християнин, доки всі його звичаї і вірування при ньому” [69, с. 265].

Надаючи пріоритетного значення рідній мові у навчанні підростаючого покоління, П. Куліш вважав обов’язковим створення україномовних підручників як єдиного джерела національної освіти. Підручники, написані російською або староцерковною мовою, за якими велось навчання, на думку вченого, були чужими та незрозумілими для учнів. Тому в 1857 р. він видав „Граматку” – перший підручник українською мовою, де використав фонетичний правопис, що потім дістав назву „кулішівка”.

Вперше фонетичний правопис запровадив П. Куліш у „Записках о Южной Руси” (1856–1857), де у вступній статті до двотомника писав: „В наш час було б зайвим толкувати про те, яку важливу роль в народолітописі грають мова описуваного народу і все, що передається із покоління в покоління цією

мовою” [95, с. 1]. Вчений розумів, що необхідно не тільки зберегти рідну мову, а й унормувати та удосконалювати її.

Ще з 30–40-х рр. XIX ст. в Україні розпочалася робота над виробленням власного українського правопису. Цей процес був складним і суперечливим, внаслідок чого виділилися дві основні правописні системи: історико-етимологічна і фонетична. П. Куліш був прихильником останньої. Це зумовлене тим, що, працюючи над унормуванням правопису, він намагався, по-перше, зберегти особливості народної мови, використати її як фактичний матеріал. Саме фонетичний принцип допоміг реалізувати таку мету вченого. По-друге, в освітньому розвитку українського населення він намагався полегшити процес навчання, тобто, щоб учень чи читач міг правильно вимовляти слова й звуки, бо етимологічна система і російські букви не могли цього забезпечити.

Слід наголосити, що П. Куліш працював над унормуванням правописної системи не задля визнання науковцями. Він свідомо працював задля просвіти простого населення, розуміючи велике значення розвитку інтелектуального потенціалу нації. У листі до М. Максимовича 16 січня 1856 р., який був послідовником історико-етимологічного правопису, П. Куліш писав: „Ваш правопис я дуже поважаю, але книги друкуються найбільше для людей не літературних... тепер, коли словесність південноруська (українська – *О.К.*) тільки що починає підвищувати свій голос, їй потрібно засвоїти той правопис, який скоріш всього вводить читача у наші звуки... Ми пишемо не для філологів...” [262, с. 46]. Особлива заслуга П. Куліша полягає в тому, що він зумів вдало поєднати вже відомі з писемної практики окремі елементи фонетичного письма в єдиний правопис.

Орфографія, яку запровадив П. Куліш, поступово набула поширення по всій Україні. Саме „кулішівка”, використана видавцями (П. Житецьким та ін.) першого тому „Записок Юго-Западного Отдела Императорского русского географического общества” (1873), лягла в основу наступних фонетичних правописів – „желехівки”, прийнятої для офіційного вжитку в Галичині та на Буковині у 1822–1922 рр., а особливо – „грінченківки”. Таким чином, „кулішівка” заклала підвалини сучасного українського фонетичного правопису [165, с. 393–394].

Важливу роль в усталенні фонетичної правописної системи відіграв альманах „Хата”, виданий Кулішем 1860 року, та журнал „Основа” (1861–1862). В альманасі були представлені твори письменників, які користувалися новим українським правописом, – „кулішівкою”. Це насамперед Марко Вовчок, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Г. Барвінок, М. Номис, Я. Щоголів, а також сам П. Куліш, який у вступному слові писав: „Українська словесність – діло велике: це нове слово між народами, котре на те й з’явилося, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути... Це дарма, панове браття, що ми проявимо невеличку книжечку, як отся «Хата», аби була в ній щира правда народна. Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово «дасть плод свой во время свое»” [133, с. XXII]. Варто зазначити, що П. Куліш був одним із видавців ряду дешевих книг українською мовою із дотриманням фонетичного правопису для поширення їх серед народу, так званої „Сільської Бібліотеки”, виданої в 40 випусках (твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова та ін.).

Виступаючи на сторінках журналу „Основа”, П. Куліш активно порушував питання значення рідної мови для народу, необхідності зручного правопису та подальшого його удосконалення для української нації, обстоював право українського народу на національну освіту.

У статті „Устня мова з науки. Слово з боку” [145] П. Куліш наголошував на необхідності створення рідномовних шкіл та розробки різних галузей науки українською мовою: „Поміж іншими бесідами нашими, зняв я слово про те, що нема в нас жадної науки, рідною мовою зложеної. «Не гарне діло, панове громадо», мовляв я, «що ми своє рідне слово любимо, а ніде не прочуєм, щоб учено дітей по-нашому!... Коли б оце зараз перед нами була така школа, в котрій про що хоч говори рідним словом... Треба нам заздалегідь хоч помалу готувитись. Нехай один візьметься за одну науку, а другий за другу, та й помізкує сам собі, як би її рідною мовою зложити»” [145, с. 30]. Автор наполягав, що освіта народу повинна здійснюватися українською мовою і цю справу треба розпочинати негайно: „Нехай ся мова (українська – *О.К.*) іде по добрих людях на взір, як треба велике діло рідної освіти розпочинати” [145, с. 30]. У примітці до цієї статті П. Куліш зазначив: „Дай

нам Боже швидше того часу діждати, коли можна буде нашою рідною мовою ясно виявити усе, що чує і розуміє душа Українця” [145, с. 30].

У відповідь на анонімний лист, що надійшов до редакції „Основи”, в якому адресат заперечував правомірність розвитку української культури і вказував на невідповідність української мови потребам народу, П. Куліш виступив публічно на сторінках цього ж журналу із статтею „Ответ на письмо с Юга” [105]. Він дав чітке пояснення на зауваження, що ніби він належить до розряду патріотів-егоїстів, на тій підставі, що бажаючи бути самобутнім, створив особливий правопис: „До моєї появи у друці, було винайдено декілька правописів... Якби мене задовольняло котре-небудь із українських правописів, то я не погнався б за самобутністю, яку, притому, і неможливо заснувати на особливому правописі” [105, с. 41]. Далі пояснював, що його правопис є досить зручним і нескладним – варто вивчити декілька правил, і все стає зрозумілим. Окрему увагу звернув на думку кореспондента, що нібито розвиток літературної української мови не дає реальних знань народу. Переконливо аргументував свою позицію, що не потрібно забувати про Західну Україну, де у школах і в промисловості використовується українська мова. І хоча на Правобережній Україні переважає напрям белетристичний, то на Західній – реальний. П. Куліш зазначав: „Чого не вистачає в їхній мові, то є у нас, чого у нас не вистачає, є у них. Працюючи кожен поодинці, обидві частини південно-руського народу створюють своє слово, як головний двигун життя” [105, с. 42].

У відповідь на статтю Т. Соковенка „О степени самостоятельности малорусской литературы”, розміщену в московській газеті „День”, П. Куліш написав полемічну публікацію „Ответ Московському «Дню»” [104]. У цій праці він категорично заперечував погляди, висловлені Соковенком, щодо того, що українська мова є наріччям або часткою великоруської. Автор твердо наголосив – українська мова є рівноправною з „великоруською” (російською – *О.К.*) і цей факт визнали уже десятки європейських філологів [104, с. 39].

Із назви статті „Простонародность в украинской словесности” [108] бачимо, що П. Куліш порушував проблему значення народності в розвитку мови. Він відкидав теорію окремих учених, що твори, які формують українську літературу,

„...тільки і дихають, що простуватістю сільської мови і дубуватістю сільського розуму!” [108, с. 1]. П. Куліш високо оцінив письменників, які писали твори рідною мовою, незважаючи на такі звинувачення. Адже вони зайнялися вивченням і розробкою простонародної мови, виражаючи нею високі поетичні ідеї, та намагалися надати їм честь всенародної мови. Для них навпаки – простонародність розкриває багатство своєї мови, свого самобутнього розуму, свою естетичну фантазію [108, с. 3]. Він був твердо переконаний, що українська мова є самобутнім явищем: „Мова, яка не ввійшла до великоруської письменності, виражала життя, багате своїми особливостями, і засвідчила свою гармонію і силу у великій кількості видатних творів простонародної словесності. Народ неграмотний дорожив своєю мовою і не захотів з нею розлучатися. Віддати забуттю пам’ятники народного слова виявилось неможливим для людей освічених, та й сама наука книжна зайнялася їх порятунком” [108, с. 7].

До справи утвердження рідної мови повинна приєднатися уся громадськість, вважав П. Куліш. Адже це є загальнонаціональне завдання. У „Перегляді українських книжок” [132] він писав: „Так мусять рахувати, так і рахують люде, що на словесність дивляться не яко на писані теревені, а яко на частину спільного діла громадського, діла життя людського, – що ся частина повинна служити на користь всьому товариству так само, як і всі інші, тільки своїм особливим способом” [132, с. 59]. Учений був переконаний – необхідно дбати про відродження рідної мови, навіть якщо український народ перебуває під політичним володінням Російської імперії: „Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома” [23, с. 52]. Адже „...все – прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться навіки” [23, с. 52].

Як знавець української мови, її теоретик і практик, П. Куліш звертав увагу на оригінальність, самобутнє її коріння і походження: „Тепер тільки й чуєш: «се він із польської мови, з московської мови взяв», а воно, Бог зна коли, було наше «непрошене й не дане», тільки що не було в нас на Вкраїні захисту все те ховати” [132, с. 63]. Завдяки національним силам, на думку вченого, українська мова поступово відродилася, незважаючи на довгі роки занедбання і придушення: „Наша

мова із простонародної ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого письма, а також із обох словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської” [23, с. 26–27]. У листі до Г. Галагана П. Куліш писав: „Ми збагатили московську річ словами, котрих при їх темряві науковій у москалів не було. Тепер треба взять своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хозяйствував на нашому добрі Пушкін і інші” [23, с. 26].

Під впливом ідей західноєвропейських учених, які вважали літературу засобом вираження самобутності народу національною мовою, яка є його душею, П. Куліш надавав особливого значення становленню і розвитку української мови до рівня літературного. Усвідомлюючи, що вона перебуває на початковому етапі свого формування, він наголошував на важливості цього процесу, який повинен відбуватися на етнопсихологічній основі. У листі до М. Юзефовича писав, що, маючи можливість висловлюватися російською мовою, вітчизняні вчені повинні із великою обережністю робити кроки вперед в українській, щоб „...із нашої юної словесності не вийшла польсько-московсько-французька прислуга, якої народ наш не захоче знати” [181, с. 323].

Надаючи пріоритетного значення розвитку рідною мовою літератури і різних галузей знань, навчання дітей, він не заперечував вивчення російської літературної мови: „Безумовно, – необхідно вивчати і знати загально-освічену літературну мову, як для того, щоб зберігати спільний зв’язок із цілим російським світом; але потрібно також вивчати і добре знати народну мову, і, – у всякому разі, – розуміти велике його значення” [131, с. 25].

Учений був переконаний, що становлення будь-якої мови, в тому числі й української, не може бути перешкодою для функціонування інших мов. Розвиток слов’янських мов і нарід послужило б тільки збагаченню єдиної загальнослов’янської мови у майбутньому: „Літературна обробка якого-б-то-не-було нарідчя, викликана природною силою самоз’являючих талантів, підтримувана громадським співчуттям, ніколи не може заважати ніякій освіченій літературі, ніякій розумній ідеї, ніякому єднанню” [131, с. 27]. Знавець української та багатьох іноземних мов, він був переконаний, що „...не розвивається тільки та словесність,

яка не проникнута живою ідеєю, яка проповідує ідеї хибні, або пробуджується до руху штучно створеною теорією, не маючою зв'язку з дійсними, життєвими громадськими початками” [124, с. 157].

П. Куліш гостро критикував тогочасне шкільництво, яке провадило навчання нерідною для учнів мовою. Засуджував учителів і „начальників”, які вважали українську мову „мужицькою”, „хохлацькою”, не розуміли духовного значення материнської мови учнів. „Вони піддають, – писав він, – місцеву материнську мову насмішкам і ненависті, заставляють дітей приховувати любов до того, що миле і дороге із перших днів життя в рідній родині, і навіть викидають з рук книги, надруковані, з дозволу цензури, на народній мові, якщо вони випадково попадуть до них! Таким чином, в самому зародку знищується те, з чого учень зачерпнув би найблагородніші, найчистіші почуття!” [131, с. 30]. Педагог підкреслив, що навчання дітей книгами і підручниками рідною мовою має потужний моральний і естетичний виховний вплив. А заборона використовувати їх у навчальному процесі – це „...незрозуміла помилка, чи невинуватита, жалюгідна провина невпевненості і неупевненості” [131, с. 30].

Безумовно, утвердженню таких переконань сприяла і учительська праця. Спілкування з дітьми, викладання різних предметів зміцнювало педагога в думці щодо необхідності навчання дітей рідною мовою.

У „Зазивному листі до Української Інтелігенції” [138, с. 11–137] П. Куліш виявив причини занедбаності рідної мови, які склалися під впливом історико-політичних подій. Основною причиною було те, що українська нація в різні часи перебувала під владою двох імперій: Польської та Російської, які не давали їй можливості для самодостатнього розвитку: „У церковні школи її не прийнято; з церковної амбони нею не говорено; судові писарство її нехтувало; розмова про широку світову життя і політику її цуралась; друкована словесність нею погорджувала” [138, с. 118]. Він засуджував українську інтелігенцію, яка „не дбала про те, як би рідну мову підняти до наукової чи хоча б громадянської поваги”. А дбала лише про те, „як би приподобитися до своїх приятелів, панів московських... Так само, як і в поєднанні з Польщею, нікому було в нас запровадити народну мову в

школу... Соромилися розмовляти нею серед людей великосвітніх; погорджували тисячолітнім предківським словом у печатнях” [138, с. 121–122].

П. Куліш висловив жаль, що на державному рівні „простолюдному слові” не надавалося ніякого значення, не розуміли його великої ваги. Лише „по якомусь таємничому закону воскресення замерших народностей” національно свідомо українська когорта людей „провозгласила нову націю між націями, во ім’я рідного слова и самодостатнього світогляду” [138, с. 123]. Першість у цьому, вважав П. Куліш, належить І. Котляревському – „соціальному реформатору”, його україномовній творчості на народній основі. Прямуючи до такої мети „робом великого Учителя”, українська інтелігенція не шкодувала своїх сил, щоб „підняти” наукою і освітою народ із „темноти і бідоти” і „вкупі з ними утворити націю самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видющу, про свою будущину дбайливу” [138, с. 124]. П. Куліш гостро засуджував політику Російської імперії, яка всіляко перешкоджала становленню української нації. Наголошував, що букварі і підручники не дозволялося видавати українською мовою, придушувалася українська преса, „українським народолюбцям заборонялося сповіщати рідний край про все, чим би освітілась його темрява”, не було жодної рідномовної школи, „котра виховувала б наших дітей згідно з духом нації... було таке, що Боже слово перекладувалося і зорянською і комлицькою мовою, тільки невільно було перекладувати його мовою українською” [138, с. 125–126]. Він закликав українську інтелігенцію до спільної праці на благополуччя нації шляхом науки й просвіти, і здійснювати це потрібно було єдиною зброєю – „пером та злагодою”.

Як людина високоосвічена, вчений розумів суспільне значення рідної мови й на практиці не раз переконувався, що російською мовою українець ніколи не зможе передати свої думки, переконання, почуття, бо це можна зробити тільки рідною мовою. У листі до І. Срезневського від 7 березня 1846 р. писав: „...Між іншим хочу написати «Чорну Раду» по Українські. Бо я Українською мовою набагато краще володію, ніж російською, – розуміється в прозі. Стилї – не наша справа. Що ви на це скажете? Є люди, які майже лають мене за цей намір. А мені російська мова здається іноземною” [4, с. 209]. У цих його словах – духовна єдність українського

письменника з рідною мовою, що знайшло відображення і в листі до П. Плетньова: „...по Малоросійські готовий писати для п'яти чоловік таке велике задоволення виражати почуття і думки вповні, вводити у вираження їх частину творіння всього. Це для мене можливо тільки на малоросійській мові, бо літературна мова мені не подобається по своїм іномовним формам, а народної російської мови я не вичерпав із самого його джерела – народу” [284].

Боротьба П. Куліша і його земляків, українських діячів, за українську мову у час, коли цю справу розглядали передові російські наукові сили як „утопію”, була свідомою і послідовною. Вченого не зупиняло те, що останні заперечували правомірність і доцільність розвитку самостійної української літератури і культури, оцінювали таку діяльність як „благородне божевілля”. Будучи переконаним у необхідності удосконалення самобутньої народної мови, вчений вірив у визнання її широкими колами у майбутньому. У листі до С. Аксакова 1 січня 1856 р. він писав, що „не дарма в українців швидше б'ється серце від рідного слова, не дарма сльози течуть із очей молоді і стариків від величної мови українського поета, не дарма люди, довівши здатність писати по-російськи, борються із бідністю, гідно витримують гоніння, відрікаються від популярності і пишуть по малоросійськи, – ...не для друку пишуть, пишуть для самого маленького кола людей із одного передчуття, що настане після їх смерті час, коли посіяні ними зерна перетворяться в багаті жнива і наповнять навіть те плем'я, яке тепер переслідує нас насмішками... Але ми все це терпимо і, люблячи всією душею Вашу словесність (російську – *О.К.*), створюємо словесність нову, котра буде живою водою для Вашої” [40, с. 68]. Про перспективи українського слова П. Куліш писав також у листі до Т. Шевченка 1858 р.: „Воскресить воно (українське слово – *О.К.*) – не одну душу, і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього – душа моя чує” [23, с. 55].

Усвідомлюючи високі можливості рідної мови, педагог-просвітник з боєм сприймав постійні утиски з боку цензури, чиновників, які всіляко перешкоджали її закономірному розвитку. У зв'язку з цим він закликав прийдешні покоління берегти рідне слово, боротися за його самобутність у нелегкий час: „Не вважають на те, що

протиприродна сила чи рано, чи пізно, а мусить осудити сама себе, викликавши протиприродне по непоборимому закону природи. Ми ж гонені за наше материне слово з самого малку, та й до останку, завітуємо духовним чадам своїм стояти за єго до впаду робом учителя благого та великого серця учнів єго” [275, с. 1].

Роман П. Куліша „Чорна Рада” – перший історичний роман українською мовою. Вступну статтю до нього він надрукував у „Русской Беседе” [100] у вигляді наукової розвідки під назвою „Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Черной Раде»”. Тут автор ставив за мету пояснити широкій аудиторії читачів, чому він вибрав саме для написання свого роману українську мову, не відому росіянам та мало поширену в Російській імперії [87, с. 214].

Виклад матеріалу розпочав з історичного екскурсу в минуле. Він писав, що коли Україна приєдналась до Росії в другій половині XVII ст., то наукове життя на півночі відразу почало розвиватися завдяки прибулим новим розумовим силам із півдня. Адже відомо, скільки українських прізвищ записано у літописах російської словесності [100, с. 124]. Наголошуючи на самобутності української мови, П. Куліш зазначав, що представники цього народу мали власну мову і ввели її до російської словесності „...як мову освічену, засвоєну із загальноєвропейською наукою і здатною виражати наукові і світські поняття” [100, с. 124].

Виходячи з того, що обидва народи мають схожі звичаї, автор зробив висновок, що ймовірно вся Русь у далеку давнину говорила спільною мовою або дуже подібними. Відповідно руське слово набуло свого розвитку в тій країні, яка була тоді культурним центром – тобто на землі Київській. Це означає, що мова землі Київської повинна була бути зразком для всього первісного руського світу. Внаслідок політичних міжусобиць Київське князівство поступово втрачало владу над багатьма землями, а російський народ розвинув державні сили на півночі. Московська земля, створюючи нові форми життя, створювала мову, яка виражала ці форми [100, с. 125]. Отже, автор наголосив, що українська мова не є складовою російської, вона самобутня, має власне коріння.

На його думку, поява творів М. Гоголя, хоча вони були написані поросійському, дала поштовх до вивчення Малоросії, її народу: „...почули в цій натурі

здібності розуму і серця незвичайні, вражаючі; побачили, що народ, посеред якого явилася така людина, живе міцним життям...” [100, с. 133].

Повісті Г. Квітки-Основ'яненка, у свою чергу, яскраво передали справжній образ українського селянина. І не тільки переказом їхніх звичаїв і поглядів на життя, а й мовою, якою вони написані. П. Куліш вважав, що на російську мову вони не можуть бути перекладені, тому що „Великоросійські простолюдини, не маючи у своїй натурі властивостей народу Малоросійського, занадто різко відрізняються від нього характером мови своєї... Як у пісні музика, так і в книзі мова є істотна частина вишуканого твору, без якої поет не вповні діє на душу читача” [100, с. 135]. Отже, кожна література повинна творитися власною мовою, яка допоможе висловити той погляд на життя, виявить той склад розуму, ті прагнення серця, що притаманні їй народу. На доказ, автор навів приклад: коли Г. Квітка-Основ'яненко переклав свої повісті російською мовою, вони втратили свою літературну цінність. Великого значення у розвитку української мови надавав П. Куліш творчості Т. Шевченка: „У його віршах мова наша зробила той великий крок, який робиться тільки спільними зусиллями цілого народу, на протязі довгого часу...” [100, с. 138]. У кінці статті автор робить висновок, що українська мова є своєрідною, мелодійною, багатою, яка заслуговує на самостійність і визнання.

Пантелеймон Куліш видавав рідною мовою не тільки свої праці, але й твори інших письменників, в яких також було дотримано фонетичного правопису. Так, він був видавцем „Народних оповідань Марка Вовчка” (1857). У вступній статті до них наголосив на необхідності створення книг, предметом яких має бути минуле і сучасне життя України в будь-якому відношенні. Він висловив переконання, що з'явилися такі твори рідною мовою, які змусили плакати українське населення. Це означає, що мова, якою вони написані, набула найвищого розвитку. Водночас П. Куліш зазначив, щоб повністю досягнути такої мети, потрібно „...відділити від зерна пил і вимести геть із словесності сміття, яке заважає користуватися тим, що створено на користь. Приступимо ж до цього тривалого, але важливого обов'язку” [91, с. 229]. Далі автор пише, що твори Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка написані „досконалою” українською мовою, у них витримані

відповідні правописні форми. Він виокремив десятиліття – від 1847 до 1857 р. (час заслання Т. Шевченка – *О.К.*), назвавши його „самим безплідним” в українській словесності, додавши, що „...малоросійська словесність розвинулася до загальноєвропейського значення, признавши у Шевченкові першокласного поета...” [91, с. 232].

Пантелеймон Куліш добре знав давню українську мову, читав багато пам’яток. Як зазначала дослідниця С. Должикова, завдяки цьому й зародилася його ідея староруської мови. У статті „Дві мови, книжня і народня” [120] П. Куліш науково обґрунтував, що народної мови, якою б розвиненою вона не була, недостатньо для культурного поступу й зростання української нації. Для цього потрібний літературно опрацьований культурний варіант української мови – висока літературна мова, в основі якої лежала б староруська (староукраїнська) книжна мова [45, с. 49].

Як людина великого таланту і дивовижних здібностей, П. Куліш мав феноменальну пам’ять. Завдяки цьому самотужки вивчив і добре оволодів німецькою, французькою, англійською, італійською, іспанською, латинською, старослов’янською, польською, чеською, сербською мовами, а за кілька років до смерті студіював шведську, зацікавившись паперами Карла XII [253, с. 140]. Він переклав українською мовою цілу низку драматичних творів В. Шекспіра, твори Д. Байрона, Ф. Шіллера, ліричні поезії Г. Гете, прагнучи донести до українського народу духовне багатство світової класичної літератури. У перекладі творів світових класиків на рідну мову П. Куліш убачав національне відродження – це шлях залучення широкого різноманіття світової класики до національної культури [45, с. 77]. Своєю перекладацькою програмою він мав намір дати народові „дзеркало всесвітнє”, в яке він міг би визиратися [23, с. 30]. І в цьому аспекті своєї діяльності він передусім бачив просвіту, таку потрібну українському народові.

Пантелеймон Куліш добре знав, що європейське суспільство протягом віків навчалося своєї літературної мови головно з перекладів Біблії і виховувалося на її віковічних канонах. Він хотів, щоб український народ також навчався рідної мови з цієї найбільш читаної книжки, а тому поставив собі за мету – зробити переклад

Святої Книги: „...отже той дух, що апостол заповідав нам єго не вгасати, надихав усі народи надати проповідувати Боже слово тією мовою, що дорога кожній людині над усяку іншу, мовою матері його” [275, с. 1]. У листі до М. Драгоманова (лист від 15.01.1895 р.) вчений писав про велику вагу перекладу Святого Письма для національної культури: „Моя справа така, щоб виробити в Біблії рідну мову” [149, с. 4]. Це була колосальна праця, що потребувала великого знання, терпіння, натхнення, а головне – любові до свого народу, бажання піднести його освіченість. У 1871 р. П. Куліш завершив переклад Нового Завіту. Цю працю рецензував відомий славіст Ф. Міклошич. Автор запропонував купити її Бритійському Біблійному Товариству. Проте Товариство визнало переклад невдалим, аргументуючи тим, що він не є науковим. П. Куліш не відступився і невтомно працював, довівши свою працю до завершення. Але доля послала ученому жорстоке випробування: в листопаді 1885 року згорів його хутір Мотронівка. Пожежа знищила бібліотеку, його кореспонденцію, а також і рукопис перекладу Біблії. П. Куліш знову розпочав цю життєву працю із „чистої сторінки”, але вже не завершив. Закінчили її І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. М. Драгоманов високо ставив саму думку перекладу Біблії, хоча широка громадськість не виявила достатнього інтересу до цієї праці.

Таким чином, активна громадська діяльність, наукова й просвітницька робота П. Куліша були пронизані ідеєю вдосконалення української мови до високого наукового рівня на народній основі, аби запровадити її в навчальних закладах та у видавничій справі, всіх сферах життя українського народу. Змагаючись за українську мову, вчений створив фонетичну правописну систему, яка заклала підвалини сучасного правопису, видав перший україномовний підручник „Граматка”, зробив переклад Біблії рідною мовою, публіцистично обстоював право українського народу на володіння самобутньою мовою.

3.2. Етнографічно-культурницький напрям діяльності дослідника

Інтерес до усної народної творчості в Європі виник на межі XVIII–XIX століть з появою нових модерних націй, поштовхом до формування яких стала Велика Французька революція. Народжена епохою Просвітництва доктрина суверенності народу, поширення писемності національними мовами заклали основи національної свідомості, викликали інтерес інтелектуальної еліти до історії власного народу, до його культури, до усної народної творчості, яка зберігала надбання народної духовності. Саме звернення до власного фольклору породило в освіченому середовищі романтизм. Найважливішими типологічними рисами його були „...утвердження особистості, осмислення надзвичайної складності внутрішнього світу людини, його невичерпності, його творчої могутності” [236, с. 90].

У романтиків звернення до усної народної творчості пов’язане з проблемою народності, народного характеру, що виявляється у повір’ях, звичаях і традиціях, в яких вони бачили глибокий сенс людської сутності, вираження її „народного духу”, розглядали „...як вияв народного світосприйняття, як невід’ємну частину народного буття” [236, с. 92]. Продовжуючи справу І. Гердера, який розцінював народну спадщину як „живу граматику, найкращий словник і природну історію свого народу”, вони розгорнули посилене збирання творів фольклору.

Романтики виявляли значний інтерес до історичної тематики. Історичне минуле, на їхню думку, було одним з „...найголовніших проявів національної дійсності, яку вважали першочерговим і обов’язковим об’єктом самобутньої культури, епохою, коли національна дійсність стверджувалася найбільш діяльно” [236, с. 94]. Видатний український культуролог першої половини XX ст. Д. Чижевський у праці „Історія української літератури” зазначав, що безсумнівні заслуги мають романтики у пробудженні історичної свідомості, інтересу до етнографії, нарешті, в пробудженні національної свідомості й національних рухів [241, с. 111].

Особливістю епохи романтизму було „відкриття” України як невичерпного джерела етнографічної та історичної спадщини, зокрема для російської та польської

громадськості. Україна стала для романтиків, за влучною оцінкою В. Василенка, „...землею пограниччя, місцем зустрічей українських, російських, а також польських митців, які на свій лад оспівували тих самих козацьких чи гайдамацьких героїв. Її земля ховала найбагатші, найстаріші, і, як наслідок, найбільш автентичні копалини народних, етнографічних та історичних цінностей...” [20, с. 81]. Україна стала Меккою для польських і російських етнографів. Вони вперше почали збирати українські думи, пісні, перекази і легенди, які були прадавними історичними витворами. Замість осміювання „провінційного” українства, підкреслив Д. Чижевський, у росіян і поляків постала „мода” на все українське. І це захоплення певним чином вплинуло на українську романтичну молодь [241, с. 113].

Епоха романтизму породила в польській літературі явище „української школи”, яскраві представники якої – С. Гошинський, А. Мальчевський, Ю. Залеський, М. Грабовський, Т. Ленартович та ін. – черпали мотиви для своїх творів із українського життя, його історії, побуту, народної творчості, їх надихали живописні краєвиди української природи. Україна була для них „правдивою Шотландією”, країною, натхненною народною поезією, що постала „...шматками колись могутньої будівлі, яка рухнула, але може ще піднятися до Святині Національної, ще за наріжний камінь послужити”, – так висловився сучасний польський славіст С. Козак [257, с. 67]. Романтизація історичного минулого, оспівування мужніх героїв козаччини, героїзму невольників, опис самотності, пригод у степу і героїки смерті – основна тематика їхніх творів. Праці романтиків, видані окремими виданнями, опубліковані на сторінках періодики, альманахів в осередках культурного життя – Варшаві, Вільно, Кракові, Петербурзі, Києві, Парижі, Лондоні та ін., – були популярними як серед літературної, так і читацької громадськості [256, с. 204]. Безумовно, що українська тематика в польській літературі сприяла поширенню фольклору й вивченню історії України далеко за її межами.

Епоха романтизму сприяла на Україні, як майже в усій Європі, пробудженню національних почуттів і національної свідомості, дала „...поштовх до національного самоусвідомлення етносу як нації від духовної спільноти до політичної

одиниці” [211, с. 12]. Утверджувалися погляди на українську народність як самобутню етнічну й етнокультурну спільність. Вивчення життя свого народу – його історії, культури, мови, народної поезії, психології, побуту – було провідним завданням української інтелігенції, яка стала основною рушійною силою національного відродження [67, с. 172]. Її представники здійснювали народознавчі роботи в різних регіонах України, і їхня діяльність набувала свідомого, цілеспрямованого українознавчого характеру. Як зазначив Д. Чижевський, зростав інтерес до історичного минулого, до власної національної індивідуальності й навіть до краси нашої природи [241, с. 113].

У контексті утвердження поглядів на український народ як самобутню етнічну й етнокультурну спільність у цей період спостерігається початок переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. Вона стала визначальною у всіх галузях творчої діяльності багатьох освітніх та культурних діячів. Досить влучно про це висловився дослідник 20-х років ХХ ст. І. Теліга: „Етнографія, як наука, приходить у всі ділянки роботи, творить специфічну етнографічну атмосферу, захоплює все передове суспільство, залучає до себе найкращі культурні сили. Не лише фахівці етнографи, а й історики, публіцисти, літератори – всі, хто був зацікавлений українським культурним життям, студіював етнографію” [288, с. 2].

М. Максимович, І. Срезнівський, М. Костомаров, В. Пассек, П. Лукашевич, А. Метлинський та ін., будучи філологами, педагогами, істориками, критиками, разом з тим стали видатними діячами у галузі української етнографії. Хоча вони дещо ідеалізували народну спадщину, але, як зазначив дослідник початку ХХ ст. С. Савченко, „...цим же особам українська етнографія зобов’язана і першими дослідками вивчення народного життя, вірувань, звичаїв і першими записами пам’ятників усної творчості” [205, с. 176].

Як зауважила акад. О. Сухомлинська, представники педагогічної думки другої половини ХІХ ст. опирались на етнографічно-культурницьку, народницьку парадигму й мислили в контексті натурфілософії [154, с. 6]. Збереження і вивчення

рідної історії, мови, фольклору, літератури – основні константи їхніх наукових концепцій.

Особива роль у цьому контексті належить П. Кулішеві. Він виявляв значний інтерес до народних пісень, дум і переказів з історичного минулого України, народних повір'їв, побуту і звичаїв рідного народу. Як співробітник „Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів”, П. Куліш мав змогу здійснити етнографічні розвідки у правобережній Україні, метою яких було „...вивчити Малоросійські характери в самому гнізді Малоросійської народності, зібрати пісні, повір'я і перекази про минуле в місцях, найбільше відомих в історії” [95, с. 236].

З інтересом, натхненно займався П. Куліш записом зразків фольклору: „Я тепер ходжу, – писав він у листі до М. Юзефовича, – як бджола по сотах: де тільки зустріну сиву бороду, не відійду від неї без того, щоб не витиснути із неї пахучої квітки народної поезії, або в переказах, або в пісні. Вивчення цих малоросійських антиків так само мене удосконалює, як удосконалює живописця вивчення антиків скульптури” [180, с. 189].

Під час етнографічних подорожей П. Куліш познайомився з польським письменником „української школи” М. Грабовським, до якого завітав у маєток в с. Олександрівка на Чигиринщині.

М. Грабовський – найвизначніша літературна постать 40-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні, що писав польською мовою на українські теми. Він – автор двох томів „Literatura i krytyka” (1837–1838), у яких приділяв значну увагу українським народним пісням, зокрема висловив захоплення збіркою пісень М. Максимовича. Серед інших творів з української тематики 40-х років XIX ст.: „Koliszczyzna i stepy” (1838), „Stannica Hulajpolska” (1840–1841), які написані під сильним впливом Вальтера Скотта і відтворюють картину звичаїв та побуту України, стосунків поляків та козаків, панів і кріпаків у кінці XVIII ст. Під впливом української інтелігенції, з якою М. Грабовський досить тісно зблизився, у нього сформувався погляд на „український люд” як на окрему гілку російського народу, етнічні й самобутні особливості якого збереглися у всій його чистоті.

Пантелеймон Куліш зачарував нового знайомого активним збиранням народних творів, знанням великої їх кількості. Під час довгих розмов М. Грабовський захоплено слухав із уст П. Куліша українські легенди, перекази про гайдамаків та інші зразки народної поезії, які той засвоїв ще у студентські роки. Етнографічній діяльності молодого ученого М. Грабовський сприяв: „Часто я навідував з етнографічною метою сільські хати в Олександрівці, де селяни Грабовського були зі мною відверті і співрозмовні... Нетерпляче чекав він (Грабовський – *О.К.*) результатів моєї етнографічної ловитні, і не один козакоман не приймав у ній більшої участі, чим цей Лях” [169, с. 140]. П. Куліш ознайомив польського письменника із зібраними етнографічними матеріалами. Вони справили на М. Грабовського велике враження. „Мої альбоми, – писав Куліш, – що містили записані мною перекази і портрети самих розповідників, привели його у захват, так що часто, сидячи за столом в колі своєї сім’ї, він раптом повторював з них уривок, наче на сцені” [169, с. 190].

У домі М. Грабовського з’явилася на світ народна епопея П. Куліша „Україна” (1843), яка складається із дванадцяти дум: п’ять дум – народні, сім – твори автора, написані на етнографічній основі українською мовою [34, с. 5–6]. Уперше в передмові до „України” П. Куліш висловив думки щодо народної поезії, щодо українського народу: „Не було в люду одважнішого й славішого народу від Греків та Козаків. Нема й може не бути луччої книги за Іліаду й Одиссею, бо то видумала не одна голова, а увесь народ грецький. Такі ж пісні співають і наші бандуристи та кобзарі. Оттак прислухавсь я добре, як от наші діди виспівують, та й зібрав всі ці пісні в одну... Дуже гарні ті співи, зовуть їх бандурними думами; не було тільки чоловіка положить їх на папір, щоб не загинуло з пам’яті людської” [250, с. 80].

Етнографічні матеріали П. Куліша М. Грабовський надрукував польською мовою в журналі „*Rubon*”. Про етнографічну і археологічну діяльність українського діяча польський письменник писав пізніше у першому томі своєї тритомної енциклопедії України „*Ukraina dawna i terazniejsza*” (1850) [255, с. 2], присвячену

археології. Проте прізвище П. Куліша у праці не згадувалося через його арешт у справі Кирило-Мефодіївського товариства (1847).

Грабовський познайомив П. Куліша із „славною бібліоманом” К. Свідзинським, який став йому у нагоді своєю гарною бібліотекою, де науковець-етнограф мав змогу ознайомитися із польськими матеріалами до історії України, цінними історичними книгами, літописами, архівними матеріалами. Він пристрасно вивчав епоху козаччини, як за офіційними документами, так і з уст народу. Пізніше П. Куліш писав: „Знайомство з Михайлом Грабовським, від нього уже із Свідзинським, Руліковським, привело мене до документального вивчення нашого українського минулого” [250, с. 83]. У домі К. Свідзинського в Ходоркові він написав свою визначну ідилію „Орися” [129]. У спогадах про К. Свідзинського П. Куліш з великою пошаною і любов’ю згадував дбайливе вивчення української старовини цим поляком [254, с. 31]. На знак поваги до польського колекціонера К. Свідзинського П. Куліш надрукував у „Русском Вестнике” статтю „Воспоминание русского о польском археологе К. Свидзинском” (1857), яка була передрукована у польській газеті „Gazeta Warszawska” (1858) [259, с. 3]. У Бібліотеці Ординастії Красінських у Варшаві в особових фондах К. Свідзинського зберігається портрет П. Куліша. Це свідчить про щирі взаємини польського і українського діячів.

Знайомство з М. Грабовським і перебування у нього, інтерес польського письменника до української старовини, проникнення до цього краю вальтерскоттівських настроїв не могли не вплинути на П. Куліша. Із ще більшою увагою, глибоким інтересом він почав ставитися до своїх етнографічних досліджень, про що писав із с. Олександрівки до М. Юзефовича: „Звідси я буду занурюватися у різні міста України для відшукань розвалин народної поезії, – діло великої важливості, як я побачив після декількох досвідів” [180, с. 189]. У його масштабній етнографічній програмі 1840-х рр. брав участь український письменник І. Нечуй-Левицький. Його батько Семен Левицький збирав і записував для П. Куліша етнографічні матеріали, і „малий Івась” переписував їх, щоб відсилати поштою до П. Куліша, про що останній писав у споминах: „...Оцей-же той синок, набравшись у народу смаку словесного, об’явивсь тепер славним Нечуєм” [169, с. 278].

Етнографічна діяльність П. Куліша була плідною. Його колекція зразків народної творчості поповнилася великою кількістю переказів, легенд пісень, казок, описами побуту і звичаїв простого люду, які пізніше були ним видані у „Записках о Южной Руси” та інших збірниках. У одному з листів він писав: „Здійснив я літом... подорож по Малоросії і виявив великі результати, до речі записав із уст народу багато прекрасних переказів (особливо про гайдамак) з такою точністю, що вони цілком можуть називатися уривками із усної народної літератури. Дивні речі! що за красота слова! що за дивний політ фантазії!” [207, с. 16].

У середині 40-х рр. ХІХ ст. в Києві, котрий у цей час, як писав С. Єфремов, „...стає центром українського життя, тим живчиком, якого стук розноситься по всій Україні” [54, с. 360], сформувався осередок молоді інтелігенції, до якого входили П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко, О. Маркович, М. Гулак, Д. Пильчиков та інші. Під впливом романтизму та слов’янофільських ідей із заходу молоді національно свідомі люди прагнули виокремити український народ як самобутню етнічну й етнокультурну спільність; намагалися показати світові героїчне минуле рідного народу, його культуру і побут; захоплювалися мовою, світоглядом, звичаями, народною поезією, історією. Згодом гурток молоді інтелігенції набуде форм таємної організації, відомої як Кирило-Мефодіївське товариство. У спогадах П. Куліш писав: „Ще годів за три чи за чотири до цієї сумної епохи (розгром Кирило-Мефодіївського товариства – *О.К.*), українська пісня і неписана словесність народу Українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут” [138, с. 10]. Вони зосереджували свою увагу на етнічній культурі селянства як на одному із основних джерел пізнання народу. Українська пісня, казка, переказ, дума захопили їхні серця і розум, вони намагалися самостійно й з перших уст зробити їх записи, щоб ознайомити із ними широкий загальний через друк у періодичних виданнях та збірниках. Під час процесу 1847 р., даючи пояснення на запитання жандармів стосовно листа до М. Костомарова, увагу яких привернули рядки: „необхідно спасти, що уціліло”, П. Куліш відповів: „Уціліли історичні та інші пісні, народні повір’я і перекази,

також костюми і звичаї” [69, с. 51]. Це свідчить про усвідомлення важливості завдання, яке вони ставили перед собою – не дати зникнути у небутті етнографічній спадщині українського народу.

Етнографічні колекції багатьох із збирачів були багатими й унікальними. М. Костомаров у одному з листів до І. Срезневського писав: „Познайомився я з Кулішем, і знайшов у ньому людину освічену, талановиту і глибоко знаючу Україну. Він планує видати тут періодичне видання, ціль якого би була переважно Русь південна... У самого Куліша є багато таких багатих матеріалів, що мені і в сні не снилось...” [4, с. 215–216].

Етнографічні дослідження молодих учених були просякнуті ідеєю народності, яка поширювалася із Західної Європи. Зокрема, вони, очевидно, перебували під впливом ідей популярного серед романтиків німецького філософа, історика і письменника Й. Гердера та його високої оцінки майбутньої історичної ролі слов'янських народів, у тому числі й українського [64, с. 64–65]. Й. Гердер так писав про Україну в „Щоденнику моєї подорожі за 1769 рік”: „Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя” [28]. На ґрунті всеслов'янського відродження київський гурток молоді інтелігенції передбачав програмою своїх дій утвердження етнічної самобутності українського народу в сім'ї інших слов'янських народів. У передмові до своєї праці „Книга о ділах народу українського” (1843) П. Куліш писав: „...настане час, коли малоросіяни, звернувшись до своєї старини, до своїх пісень і своєї багатой і пишної мови, докажуть народам, що не даремно їх діди гриміли славою по всьому світі і не даремно залишили їм голосні пісні свої і щедре слово. Буде, буде час, коли імена великих наших рицарів знову підуть поміж народом, коли і найбагатші пани, погородивши іноземну музику, стануть із захватом слухати рокіт бандури, і не одне серце по всій Україні не залишиться спокійним при голосі віщого пісняра, все оживе, все стрепенеться, відчує Україна свої моральні сили, і оновиться, яко орля, юність її” [69, с. 67].

Пантелеймон Куліш підтримував тісні зв'язки із українськими етнографами, вченими-славістами М. Білозерським, О. Бодянським, М. Максимовичем, А. Метлинським, І. Срезневським та ін. Їхні ділові стосунки у сфері фольклористики та етнографії досить ґрунтовно висвітлила Ж. Янковська [252].

До осмислення накопиченого матеріалу П. Куліш підходив по-науковому, як учений-етнограф, намагаючись пізнати найскладніші етнопсихологічні ознаки народу – духовності, національної душі та самотності, осмислити виховний вплив фольклору на нього. Одним із основних засобів, на його думку, була народна пісня. Він так про це писав: „Пісні суть – історія народу, жива, яскрава, переповнена фарб, істини, яка висвітлює все життя його...” [270, с. 5]. Саме через українську пісню він намагався зрозуміти особливості ментальності свого народу: „Українські пісні свідчать про незвичайно сильну душу народну, всі пристрасті і почуття спрямовані в них до найвищого ступеня жорстокості проти ворогів батьківщини...” [327].

Осмислюючи національну специфіку змісту українських народних пісень, П. Куліш умовно поділив їх на дві категорії:

1) історичні – в яких висвітлено реальні факти історичних подій минулого українського народу: „Пісні малоросійські можуть сповна називатися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя народу і завжди вірні тодішній хвилині, тодішньому стану почуттів. Чи виступає українське військо в похід, чи вивергає із рушниць потоп диму і куль, чи описується смерть козака на полі битви, плач матері над його могилою – все це живе в піснях і замальовано сміливими фарбами” [270, с. 5];

2) соціально-побутові – які дають знання про внутрішнє життя людей, взаємостосунки між ними, побут, вірування, їхні почуття, переживання, сімейні відносини тощо, а також дають змогу вивчити народну психологію: „Решта малоросійських пісень висвітлює другу половину народного життя: в них розкидані риси побуту домашнього. Тут у всіх повна протилежність. Там одні козаки, одне воєнне, бойове і сурове життя; тут, навпроти, один жіночий світ, повний почуттів ніжних і більш сумних, ніж радісних” [270, с. 5]. П. Куліш зазначав, що соціально-побутові пісні, у свою чергу, класифікуються відповідно до висвітлення певної

сторони народного життя, певної тематики. Це жіночі пісні, сімейні, пісні про кохання, про розлуку, релігійні, обрядові, побутові та інші [84, с. 127].

Пантелеймон Куліш, вказуючи на самотність українського народу, великого значення надавав історичним пісням, адже саме в них найточніше збережена славна пам'ять про історичне минуле: „Ніякий Літопис, ніякий вчений і геніальний твір, – писав він, – не може дати про дух малоросійського народу кращого уявлення, ніж пісні. В них так глибоко і правильно виразилася душа народна, що простий сільський парубок, зовсім чужий понять історичних, вслухавшись в урочисто-протяжні наспіви про козаків, цілком збагне колишній стан своєї батьківщини і серце його в хвилини співу б'ється саме тим почуттям, яке жило в народі років 100 чи 200 тому” [327, с. 2]. П. Куліш зауважив, що пісень соціально-побутових дійшло до нас набагато більше, ніж історичних, адже воєнні чвари давно закінчилися на Україні, а домашній побут зберігся місцями в усій своїй патріархальності [270, с. 5].

Як досвічений і глибокий аналітик, П. Куліш наголошував, що народні пісні для українця це все: „...це для нього і Історія, і Поезія, і батьківська могила, і хто не проникнув у них глибоко, той даремно буде думати, що знає історію малоросійського народу” [327, с. 2]. Учений високо оцінив поетичну майстерність пісень, складених народом. На противагу „городській, кабінетній поезії” у народній пісні „...незрівнянно більше і життя, і сили почуття, і фантазії, і навіть якостей живописних... Якщо вникати таким чином в українські пісні, то в багатьох із них можна вчитати більше історії серця людського, ніж в найкращому романі. Тому то поезію пісень треба поставити вище всякої іншої поезії” [327, с. 2].

Велике виховне значення для формування підрастаючого покоління, на думку П. Куліша, мають українські народні казки, котрі ґрунтуються на етичних і моральних народних засадах та ще із юнацьких літ впливають на світогляд дитини: „Правда в землі не сховається і в огні не згорить”, „Правда свого часу виявиться”, „Правдою держиться світ” [134, с. 430]. Поряд із казками учений ставить народні прислів'я, приказки, приповідки, загадки тощо. Також виховний вплив мають релігійні оповідання про Бога, про Христа, про Божу Матір та святих, основою яких

є Біблія. „Ці словесні твори піддержують здоровий погляд народу на світ і життя людське, навіть там, де не доходить до нього ніяка наука” [134, с. 430]. Пізніше П. Куліш розробив серію казок і оповідань для дітей, які ґрунтувалися на народних оповідях і котрі видав окремими виданнями, що набули популярності як „метелики”.

Зібраний матеріал „пам’ятників української старовини” П. Куліш розпочав видавати збіркою „Украинские народные предания” (1847) [110]. Це був перший досвід його авторської публікації етнографічних матеріалів, тому до її друкування ставиввся трепетно. У листі від 31 серпня 1846 р. до О. Бодянського, який займався виданням збірки, П. Куліш писав: „Передаю Вам мій скарб з таким почуттям, з яким матір передає своє дитя на руки мужеві, знаю, що Ви належно оціните його, збережете і для справи використаєте, як не можна краще” [182, с. 405].

До упорядкування зібраного матеріалу П. Куліш підходив по-науковому, запровадивши власний спосіб структурування етнографічної збірки. Автор систематизував твори та класифікував їх за трьома розділами: 1) „Предания Исторические”, куди помістив перекази, котрі висвітлюють історичне минуле України за козацьких часів; 2) „Предания Фантастические” – казки, більшість із них можна назвати міфологічними легендами; 3) „Смесь” – поєднує загадки, сцени із домашнього побуту, анекдоти тощо. До кожного твору в збірці зроблено паспортизацію, в якій вказано губернію, де його записано (у більшості вказаний і населений пункт) та ім’я інформатора. В основному записи (всього 60) були здійснені самим автором у сучасних Київській, Черкаській та Чернігівській областях. Решта 15 творів були передані для збірки В. Білозерським, П. Чуйкевичем, Т. Шевченком, А. Марковичем, а переказ „Чуприна і Чортоус” П. Куліш переклав із польських рукописних матеріалів. Прагнучи зберегти всі нюанси і красу живої розмовної мови, книгу надрукував народною мовою, на жаль, російським правописом. Основна частина творів цієї збірки увійшла до „Записок о Южной Руси”.

Незважаючи на арешт та заслання 1847 року в справі Кирило-Мефодіївського товариства, П. Куліш не залишав наукової роботи, зокрема у галузі етнографії. У

середині 50-х рр. ХІХ ст. вийшли друком „Записки о Южной Руси” (1856–1857) – найголовніша праця діяча у галузі етнографії. Ще під час її друкування П. Куліш писав до С. Аксакова: „Записки о Южной Руси друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам’ятники духу народного, котрим в моїх очах немає ціни. Коректуру тримаю з такою обережністю, ніби то це Святе Письмо” [82, с. 121]. П. Куліш планував зробити „Записки о Южной Руси” багатотомним виданням з українського життя. Натомість лише два томи побачили світ. У передмові до першого тому „Записок” учений наголошував на необхідності такої праці, адже з деякого часу серед освічених людей північно-російського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Південну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, „...задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, Записки о Южной Руси, у яких би кожна грамотна російська людина мала б енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою” [95, с. V–VI].

Два томи „Записок о Южной Руси” становлять цілісний етнографічний матеріал, упорядкований новаторським, оригінальним на той час способом. У праці вчений представив не лише пам’ятки народної старовини, як зазвичай відбувалося у попередніх збірках усної народної творчості, а й ознайомлював читачів із середовищем, де вони були записані, давав повну характеристику того, хто оповів чи проспівав йому твір, тим самим ніби залучав читача до процесу етнографічних розвідок і спостережень. Тут уже „...замість символічних образів і поетичних періодів, з яких складається поезія народу, виступили індивідуальності й таланти, що творять цю поезію, і в цій була оригінальність, свіжість і приналежність праці. В ній таки лишилося дещо з тої теплої атмосфери приятних балачок, в яких вона зародилася...” [251, с. LXVIII]. Всі записи супроводжувалися авторськими роздумами та коментарями, що давали змогу глибше збагнути специфічні особливості народного життя в Україні. У двотомнику П. Куліш видав етнографічні матеріали народною мовою, де вжив фонетичний правопис, відомий під назвою „кулішівку”.

У прогресивних наукових колах було відзначено високу цінність і важливість „Записок о Южной Руси”. Російський мистецтвознавець О. Пипін писав з цього приводу: „Це була щаслива думка Куліша <...> «Записки о Южной Руси» представили зовсім нову форму етнографічного вивчення... Твори народної поезії тут уже не являлись окремим анекдотичним фактом, як квітка відірвана від свого коріння, а навпаки, відкривалась перед читачем оточена тими подробицями побуту, особистих народних характерів і понять, серед яких вона існує в дійсності” [199, с. 785]. Наголосивши на науковому значенні, критик разом з тим відзначає і „живу цілісність етнографічної картини, як белетристичної повісті” [199, с. 785].

У рецензії на „Записки о Южной Руси” М. Костомаров високо оцінив їх, вказуючи на новаторський внесок П. Куліша у видання етнографічних матеріалів. Зазначив, що книга його, на противагу виданим раніше збірникам усної народної творчості, „...являється як би для того, щоб показати, що багатство народних пам’яток ще не вичерпано” [80, с. 44]. Наголошуючи на її суспільній вагомості, критик писав: „Наступила потреба знати і зображати свою народність фундаментально, з усіма її вигинами. Ніхто з такою досконалістю не задовольняє цієї потреби в науковому сенсі, як П. Куліш у своїх легендах, переказах, повір’ях, записаних із слів народу” [80, с. 44].

Позитивно, а навіть захоплено, оцінив двотомник Т. Шевченко. У щоденнику, розмірковуючи про важливість цієї праці, він записав: „Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я ніби з живими розмовляю з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант в сучасній історичній літературі” [247].

Працю П. Куліша високо поцінювали й інші спеціалісти. Наприклад, В. Івашків наводить висловлювання німецького вченого Ф. Шульца стосовно цієї етнографічної праці: „В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів” [63, с. 314].

Виконана П. Кулішем робота розглядалася як зразок, вартий наслідування всіма, хто займається збиранням і вивченням фольклору, твори яких зберігають історію, традиції і мову народу. О. Кониський у праці „Наські граматки” радив усім упорядникам і видавцям українських підручників вміщувати у них твори з двотомника П. Куліша як важливий виховний матеріал для навчання молоді, яку слід виховувати на історичних і культурних цінностях українського народу [154, с. 59].

Наприкінці XIX ст. учені, етнографи почали звертати увагу на автентичність надрукованих народних творів, записаних із уст народу, достовірність окремих історичних фактів, висвітлених у них, і на основі цього оцінювати всі надруковані записи. Так, П. Кулішеві було зроблено зауваження, що він помістив у „Записках о Южной Руси” сфальсифіковані народні твори, зокрема „Думу про бандуриста”. Спростування цікавого факту на довго затягнулося. 18 травня 1926 р. на одному із засідань Української Академії Наук Олена Пчілка у своїй доповіді повідомила громадськість про зустріч із П. Кулішем 22 роки тому стосовно фальсифікації дум. Вона навела надзвичайно цікаву його заяву: „Так, ми підробляли і доробляли думи! – але ми не фальшивомонетники, що мають користь із фальшування. Товариші Куліша, казав він, фальшували думи так, як Пігмаліон, не знаходячи в житті ідеальної жінки, вирізьбив собі статую і, закохавши її, оживив своєю любов’ю. Вони самі прикрашали народну поезію, щоб бачити її ще кращою, – самі вливали в неї те, що прагнули в ній бачити. При тім вони нехтували свою авторську амбіцію і віддавали народові твори, що часом могли зробити честь імені неабиякого поета” [251, с. LVII]. Внаслідок цього „Дума про бандуриста” не потрапила до реєстру фальшованих дум В. Антоновича і М. Драгоманова. Хоча у слухачів залишалися ще деякі сумніви, думу „Бандурист” було зараховано до „дороблених”, а не „підроблених” дум [251, с. LVII].

„Записки о Южной Руси”, як було зазначено, найголовніша праця П. Куліша у галузі чистої етнографії. Також його записи усної народної творчості були надруковані у збірниках А. Метлинського (1854), Д. Каменецького (1861), І. Рудченка (1874) та ін. П. Куліш, як досвідчений фахівець етнографії, створив

власну школу, до якої, крім нього, входили Ганна Барвінок, брати Білозерські, Л. Жемчужников, О. Шишацький-Ільч та ін. Вони були залучені до пошуково-народознавчої діяльності, до збирання усної народної творчості тощо. Так, заохочуючи до вивчення і розшукування народних творів, П. Куліш писав до О. Шишацького: „Настав нарешті час, коли я можу подякувати Вам за повідомлені Вами пісні... Зробіть послугу, не переставайте наділяти мене піснями й іншими записаними від народу речами. Цим Ви доведете, що любите народ, посеред якого живете. У мене ніщо не загине безплідно і рано чи пізно обернеться на загальну користь” [280, с. 1–2].

Етнографічні дослідження П. Куліша наклали відбиток на його наукову і творчу працю, тісно пов'язали її із канонами народної поезії, які він перейняв і яких дотримувався у своїх перших творах. Під впливом цього склався у нього погляд на літературу та її зв'язки з народною поезією. Зокрема, етнографічна основа виявлялася як в літературній діяльності П. Куліша, так і в критиці. Важливе значення у цьому аспекті мають „Записки о Южной Руси”, адже в них „...він вперше намітив собі шляхи, по яких пішов у літературі, і записав основи, на яких завше стояв, виносячи свої присуди в критиці” [288, с. 3]. Етнографічній спадщині українського народу вчений надавав великого значення: „Що було моїм путеводним пламенником? Рідна пісня, рідна поезія! – писав він. – Нехай же гонить її, хто як хоче; вона вовіки пребуде святиною душі моєї. І всяка душа щира єю сохраниється од упадку, єю підніметься вгору і завітчається, як райськими квітками” [23, с. 52].

Під впливом романтичних ідей, які розглядали народну творчість як важливе джерело створення і розвитку національної самобутньої літератури, П. Куліш, вивчаючи пам'ятки народної поезії і безпосередньо зближаючись з її носіями, наголошував, що писана словесність, література має ґрунтуватися на народній поезії, безпосередньо бути з нею зв'язаною, і, розвиваючись, має йти „по законам загальнолюдського розвитку... повинна стояти прямо на початках усної словесності” [23, с. 52]. У передмові до альманаху „Хата” (1860) він зазначав: „...тільки одна народна поезія для його (Т. Шевченка – *О.К.*) і для всіх нас стоїть за віковичний взір” [133, с. X]. Саме на засадах етнографії як науки, вважав П. Куліш,

має розвиватися література. Серед інших наук їй надавав найбільшого значення: „Такі книжки, як „Чорна Рада”, дуже потрібні і вжиточні та самі по собі не поставлять літератури на ноги, вона повинна бути підкована на всі чотири наукою; випускати художественні твори без піддержки критики і етнографії все одно, що випускати полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати” [177, с. 362].

Такі погляди П. Куліша знайшли своє відображення у його літературно-просвітницькій діяльності. Більшість художніх, історичних праць ученого відображали народне життя у всій його реальності і повсякденності, літературні образи його творів були не вигаданими, а взятими із середовища українського народу. Адже прості люди, на його думку, найщиріша, високоморальна верства суспільства. Цю чистоту народної сутності передав його герой Сагайдачний у повісті „Майор”: „Простий народ наш, – думає Сагайдачний, – єдине самостійне у нас суспільство. Тільки в цьому суспільстві, при всій його нерозвинутості, живуть ще корінні наші характери, не перемішані ні з чим чужим, нехарактерним нашої слов’янській природі. Нам необхідно жити з простолюдинами, необхідно з ними ріднитися. В простолюдинові швидше знайдеш вірну, щиру і живу людину, чим у вищих кругах. У простолюдинові є ще дружба, є любов, якої не зіпсують ніякі розрахунки і відносини” [97, с. 197].

Ще одним напрямом науково-етнографічної діяльності П. Куліша була літературна критика. Як доречно помітив С. Єфремов, він був „...першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, – критиком, що не випадково прохопився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті звичайно часи, освітлювати питання поточного письменства” [52, с. 1531]. Б. Лепкий зазначав, що П. Куліш заклав основи української критики [258, с. 224].

Обґрунтовані теоретичні погляди на літературу П. Куліш „застосовує в критиці як мірило оцінки, як основний принцип критичного підходу до літературного явища” [288, с. 6]. Цей принцип полягав у тому, що кожен український літературний твір мав висвітлювати етнографічну істину, повинен був створюватися на основі народної поезії, виражати народне життя у всій його

правдивості. Вимагаючи від письменників етнографічної достовірності у своїх творах, П. Куліш під цим розумів не зовнішнє побутописання, а вищий принцип „національної достовірності, точніше – з погляду етнографічної правди національного характеру” [14, с. 129].

Етнографічно-критичні погляди П. Куліша сформувалися у середині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Час від часу він виступав і в наступні десятиліття, але це були епізодичні критичні оцінки літературних явищ. Найбільш показовими для його етнографічно-критичної діяльності є період, пов’язаний із виходом у світ альманаху „Хата” і журналу „Основа”. Заслужують на увагу літературно-критичні та публіцистичні праці П. Куліша, надруковані на сторінках російських журналів, а також у „Записках о Южной Руси” [14, с. 123].

Найвизначнішими є спеціальні статті й розвідки П. Куліша: „Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпilog к „Черной раде”)” [100], „Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги „Народні оповідання” Марка Вовчка” [91], „Григорій Квітка і його повісті” [119], „Погляд на українську словесність” [134]. У журналі „Основа” (1861–1862 рр.) П. Куліш очолив відділ бібліографії і став провідним критиком, де надрукував ряд статей і рецензій з питань історії та сучасного стану письменства: про Климентія Зіновієва, І. Котляревського, М. Гулака-Артемівського, Г. Квітку-Основ’яненка. М. Гоголя, Т. Шевченка, про поточні явища літературного життя.

У статті „Характер и задачи украинской критики” (1861) [112] він звертав увагу на загальні напрями розвитку вітчизняної, ще молоді критики, яка має бути завжди актуальною, об’єктивною, має володіти власною думкою стосовно виходу нових літературних творів, обов’язково відзначати наявність етнографічного елемента в українській літературі. Відповідно кожен письменник „повинен уявляти себе трибуном народним: він повинен постійно тримати в душі своїй моральні потреби свого народу і керуватися його поняттями про самого себе, виробленими його життям і які висвітлюються у його побуті, в його звичаях, в його усній словесності” [112, с. 160–161]. У свою чергу, завданням української критики є „...строга перевірка літературних творінь естетичним почуттям і вихованим у

вивченні своєї народності розумом. Лиш тільки ми відхилилися від цієї задачі, лиш тільки знехтуємо в своїй критиці загальні основи естетики, прикладеної до новітнього народовивчення, – ми зробимося обманщиками свого народу і самозваними його діячами” [112, с. 160–161]. Тому, аналізуючи літературний твір, П. Куліш вивіряв, наскільки близько він стояв до канонів народної поезії, наскільки правдиво в ньому автор висвітлив особливості українського життя, народного побуту, звичаїв, якою мовою він написаний, і відповідно до цього виносив свої присуди.

Серед українських письменників учений виокремлював Г. Квітку-Основ'яненка. Адже позитивні герої його повістей вдало передавали український національний характер, традиції, відбивали „...величавий образ малоросійського простолюдина” [14, с. 132]. Своїми творами Г. Квітка-Основ'яненко немов скликав усіх українців „у рідну сім'ю”, подаючи в них „...науку тихого богобоязливого життя” [14, с. 132]. Його оповідання мають велику ціну і в тому, що автор вичерпнув їх із „...народних уст і прилагодив до потреби людей письменних, зробив їх творами літературними” [134, с. 429].

Надаючи великої ваги творчості Г. Квітки-Основ'яненка, який правдиво відобразив українське життя у своїх повістях, П. Куліш поставив його доробок поряд із Т. Шевченком: „Аналізом тодішніх літературних зразків українських підпирається правдивість її шляхів, Шевченко і Квітка великої дійшли висоти і разом виступають невеликою громадою таких мужів, як Шекспір, Вальтер Скотт, Міллер, Міцкевич, Пушкін, Гоголь” [134, с. 433]. Т. Шевченко також передав народне життя, тільки у віршах: „Геній народний создал Шевченка з його стихом золотоголосим. Набравшись те змалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до великої пісні, і разом з тим зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос...” [134, с. 432].

Учений гостро засудив М. Гоголя за „Малороссийские повести” через те, що вони мало містили етнографічної та історичної істини, хоча в них відчувався загальний поетичний тон українського життя. Але за „Мертві душі” високо його

підносив. П. Куліш наголошував: „Неможна сказати, щоб твори Гоголя об’яснили Малоросію, проте вони дали новий, сильний поштовх до її вивчення” [156, с. 55].

Український письменник часів козаччини І. Климентій, на думку П. Куліша, ідучи шляхом книжної схоластики, виявився чужим народного духу і смаку, відтворюючи незрозуміле і незнайоме для свого народу, і своїми віршами – „притуплює саму гостру увагу” [296, с. 8]. Навіть І. Котляревський, на його думку, „був далекий від розуміння народних звичаїв і поезії народних переказів”, і тому його „Енеїда” „має ознаки глибокого занепаду народного почуття самосвідомості й самоповаги”, оскільки в ній „зібрано все, що тільки могли найти пани карикатурного, смішного і безглузлого в гірших прикладах простолюдина”, в ній відбився „зневажливий погляд на простонародність” [101, с. 236, 244]. В одному із своїх листів П. Куліш писав, що „реготом над «Енеїдою» мало-мало не згубили самі земляки свого ж новонародженого слова” [23, с. 22–23].

Поезія Галичини, яка в той час була під впливом схоластики, не дістала схвалення П. Куліша. Він писав у „Соборному посланні Куліша Галичанам”: „Ваше цвіркання ми не вважаємо за поезію, і відносимо його до тих стихотворних думок, які писалися у нас за Сковороди... Це ви тільки пробуєте приборканих крилець, підлітаючи за поетичним словом українським. Пробуйте, вимахуйте крила, ми вас ще й похвалимо... тільки школою вашою мусить бути школа українська, обперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахучий цвіт свій Марком Вовчком та Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чуття. Наш Гомер – не Шевченко, а народ: всі ми вкупі з Шевченком ласуємося тільки останками від його великого пирування”².

Своєю критичною увагою П. Куліш не обійшов і твори М. Гулака-Артемовського, виділивши ті, в яких відчувається любов до людей і народного побуту. У них уже „не змішані риси і фарби, якими Котляревський змальовував народний побут, не ті розраховані на один сміх маски, якими він накидав бійців, що

² Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 года // Киевская старина. – 1898. – Кн. X. – С. 115–117.

риють носом землю... В його описах ми бачимо картини, що пробуджують наші посмішки наївною своєю правильністю, часто сумною дійсністю української глушини” [102, с. 89]. Є. Гребінка, сучасник Г. Квітки-Основ'яненка, „...залишив нам дихаюче свіжістю і істинною картиною із малоросійської природи і життя в своїх „Приказках”, і той же Гребінка писав по-російськи нескладні повісті із рідних переказів...” [100].

Як досвідчений етнограф і критик, П. Куліш високо цинив українські оповідання Марка Вовчка. На його думку, письменниця „...добре робить, що, живучи поміж селянами, прислухається до їх розмови і пише їх складом, добираючи найвимовніші їх слова і приговірки” [91, с. 228]. У її оповіданнях „все живо, виразно, просто як в дійсності... Ви бачите перед собою народ, чуєте народ, знаєте, як він живе, розумієте, як він відчуває <...> перед вами відкривається своєрідне життя з усіма його таємницями, і ледве ви переступили через поріг малоросійської хати, провідника немає, ви оточенні народом, ви маєте з ним справу безпосередньо” [91, с. 232–234]. Її оповідання – це жива, реальна картина народного життя: „Се жива етнографія і під цим то поглядом мають вони найвищу свою коштовність” [133, с. XI]. Так само „прості описи історії життя людського в творах Ганни Барвінок, без добавки фантазії, мають в нашій словесності цю вагу велику, бо тільки такими оповіданнями можна вивіряти, що справді в наших повістях єсть нашого, щиро народного, а що підсолодженого на взір інших літератур городинських” [128, с. 160].

Навіть власний твір „Україна” П. Куліш віддає на суд самого народу, кобзарям і лірникам, щоб дізнатися, „...чи потрапив зложить тим давнім, голосним, поважнім складом, яким вони співають. Побачу, що то скажуть мені сивії голови, як поїду знов уздовж і впоперек України” [288, с. 8]. Отже, наявність етнографічного елементу в літературних творах була головним критерієм і принципом етнографічної критики ученого.

І в цьому нам вбачається велика дидактична цінність етнографічної і літературно-критичної спадщини П. Куліша. Настановлений з молодих літ на освітню діяльність, він присвятив своє життя просвітництву народу, оскільки в

цьому вбачав єдиний шлях його прогресу, піднесення культури, засіб його духовного збагачення.

Таким чином, етнографічно-культурницький напрям діяльності П. Куліша здійснювався у трьох аспектах: 1) етнографічні дослідження; 2) літературна творчість; 3) літературна критика. Завдяки етнографічному вивченню українського народу, П. Куліш став науковим знавцем народного життя, в якому вбачав великі потенційні сили, здатні піднести національну самосвідомість та сформувати ідентичність народу. Тому висвітлення етнографічної правди простонародної дійсності було його основним завданням у літературній творчості та основним принципом етнографічної критики.

3.3. Видавнича діяльність педагога як шлях до просвітництва народу

Науково-просвітницька діяльність П. Куліша – багатоаспектна, і однією з її складових є журналістська, редакторська й видавнича справа. Вона характеризується високим професіоналізмом, різнобічністю, освітньо-просвітницьким вектором, патріотизмом. Сучасний дослідник Є. Нахлік наголошує, що „...літературна, наукова й видавничо-журналістська діяльність Куліша врешті-решт мала далекосяжне політичне – націєтворче, націєвиховне – спрямування” [165, с. 85].

У 40–50-х роках XIX ст. П. Куліш активно співпрацював із російськими періодичними виданнями, на сторінках яких друкувалися його статті й розвідки на українську тематику. Це насамперед часописи: „Литературная газета”, „Москвитянин”, „Современник”, „Отечественные записки”, „Русская Беседа”, „Русский Вестник”, „Искра” та ін.

Співпраця в російськомовній періодиці не могла задовольнити амбітних поглядів П. Куліша на духовний поступ українського народу. Адже російська громадськість виявляла інтерес до української тематики лише як до об’єкта своєї літературної творчості. Український діяч наголошував на необхідності пізнати українське життя у всій його повноті й реальності. Тому він уперше в історії

українознавства запланував видати періодичне багатотомне видання з широкою комплексною назвою „Життя українського народу”, щоб дати можливість іншим вивчати „наше минуле й самим докорінно пізнати себе”. Цю колосальну працю П. Куліш назвав „патріотичним подвигом”. До восьми запланованих томів мали ввійти літописи з історії України, історія законодавства, географічні відомості, релігія, торгівля, ремесла, народні перекази, казки, пісні українського народу, і на основі цих джерел П. Куліш проектував написати історію України. Про це відомо з його листів до М. Погодіна та М. Юзефовича [180, с. 199–200; 207, с. 9]. Він також планував видати книгу про освіту українського народу, але з різних обставин цей задум втілити в життя не вдалося [268].

У середині 40-х рр., як уже зазначалося, відбувається зближення П. Куліша з національно свідомою молоддю – М. Костомаровим, Т. Шевченком, В. Білозерським – яскравими представниками національно-визвольного руху, що спонукало до більш рішучих дій, зокрема до намагання пробудити національну свідомість українського народу друкованим словом. Лише взаємною допомогою, консолідацією усіх національних сил, на думку П. Куліша, можна досягти цієї мети. В одному з листів до Т. Шевченка він писав: „Отак же нам, що взялись протирати очі своїм землякам, треба один одному пособляти, один одному радити; а то не буде добра з нашого писання... Тепер не така вже година настала, щоб брязкотати шаблями... прийшла пора поорудувати ще головою. Ну те ж робити усе так, щоб і Богу була хвала за те, що дав нам розум, і людям темним було видно кругом, як від свічки, що стоїть на високому ліхтарі” [165, с. 78–79]. Але зимові події 1847 року (розгром Кирило-Мефодіївського товариства) не дали змогу реалізувати заплановане і надовго „зв’язали” руки у видавничій справі.

Арешт і майже десятирічне заслання не зламали національно зарядженого стержня у свідомості П. Куліша. У листі до Т. Шевченка 1857 р. він писав: „Почали ми з тобою велике діло, – треба ж його так і вести, щоб була нашому народу з наших річей шаноба” [23, с. 55]. Саме друкованому слову, здатному пробуджувати національну свідомість народу і формувати національні почуття, просвітник надавав виняткового значення у національно-визвольній боротьбі.

Проте П. Кулішу, як відомо, було заборонено займатися літературною діяльністю і друкувати свої праці через причетність до Кирило-Мефодіївського товариства. Він довго і наполегливо клопотався, щоб отримати дозвіл на звільнення з-під цензури, бо ж його неспокійна вдача спонукала до літературної, просвітницької діяльності.

Нарешті у 1856 р. із праць П. Куліша було знято заборону III відділення, про що повідомив Міністра народної освіти керівник III відділення генерал Л. Дубельт такими словами: „...про дозвіл йому (П. Кулішу – *О.К.*) продовжувати літературні заняття з тим, щоб він представляв свої праці на попередній розгляд у III відділення Особистої Й.І.В. Канцелярії” [243, с. 206–207].

Водночас П. Куліш звернувся до видатного вченого, видавця і публіциста М. Гілярова із проханням посприяти в одержанні права на загальну цензуру і звільнення від обов’язків представляти свої праці в III відділення, оскільки це ускладнює просвітницьку і літературну діяльність. Результатом доповіді М. Гілярова з цього питання став дозвіл Імператора на друкування праць П. Куліша під наглядом загальної цензури за умови, щоб „цензор звертав на його твори пильну увагу” [243, с. 207]. П. Куліш шукав прийнятних шляхів для здійснення своїх видавничих планів з метою просвіти українського народу і формування національної свідомості. Він усвідомлював, що на швидкий результат сподіватися не доводиться, необхідно багато працювати задля виховання свідомого наступного молодого покоління. У листі до відомого мецената Г. Галагана він писав: „Справа ще тільки починається, як немалозначущі наші починання, але ідея самобутності нашої в галузі почуття і думки, може набути розмірів широких і втілитися в саме життя... *Я вірю в майбутнє нашого краю і в неможливість зупинити свідомість, що зароджується в свіжому розумі малоросійському* (курсив наш – *О.К.*)” [186, с. 5].

У кінці 50-х рр. П. Куліш працював над створенням україномовного періодичного видання, вбачаючи в ньому засіб пробудження національної свідомості, можливість піднесення української мови до рівня літературної, джерело просвіти й виховання широких верств населення, ідеологічну зброю національно-визвольної боротьби. Про заснування часопису він писав у листі до Г. Галагана від

30 березня 1857 року: „У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южноруському слову громадянство...” [23, с. 231]. До цієї справи П. Куліш ставився надзвичайно відповідально і вимогливо. Уже в наступному листі від 28 квітня 1857 р. до того ж кореспондента, плануючи їхати за кордон, він зазначав: „Про журнал, здається, я так і писав, щоб ізготовиться за ці два годи, которі я проживу в чужих землях. Багато дечого треба понаписувати, так, щоб не було шити білити – завтра Великдень, а готове підкріплять свіжими розмовами про діла поточні” [240, с. 351].

З видавничою метою завдяки матеріальній допомозі українських поміщиків П. Куліш заснував у Петербурзі друкарню, оскільки власних, необхідних для цього коштів не мав. Друкарня П. Куліша в національно-визвольній боротьбі 50–60-х рр. XIX ст. відіграла визначну роль. Вона випустила у світ багато українських книг, підручників, перший загальноукраїнський журнал „Основа”. Координаційну роботу друкарні здійснював П. Куліш, а технічним секретарем був Д. Каменецький.

У 1857 р. вийшло два томи „Записок о Южной Руси” П. Куліша. „Записки” були високо оцінені громадськістю як енциклопедичне видання українознавства. З появою двотомника від шанувальників до автора надійшло багато матеріалів, тому він планував зробити „Записки” періодичним виданням. Про це говорять і листи різних осіб. Так, Т. Шевченко писав до П. Куліша з цього приводу у листі від 5 грудня 1857 р.: „Як би мені хотілося, щоб ти зробив свої Записки о Южной Руси постійним періодичеським ізданієм на кшталт журналу. Нам з тобою треба б поговорити о сім святім ділі” [244, с. 394]. На жаль, широкої підтримки П. Куліш у цій справі не знайшов і навіть третій том „Записок о Южной Руси” не побачив світу.

Друга половина 50-х – початок 60-х років XIX ст. відзначається загостренням соціально-економічних і політичних процесів у Російській державі. В Україні, де царизм у найбрутальніших формах здійснював політику соціального й національного гноблення, ці процеси викликали пробудження національної свідомості, усвідомлення українцями своїх національних інтересів [61, с. 13]. Як зазначає І. Зайченко, у цей час об’єктивно назрівала потреба заснування загальноукраїнського часопису, який відображав би тенденції і перспективи

українського національного відродження [61, с. 13]. Саме в цей час і П. Куліш у статті „Объявление об издании в 1860 году Украинских сборников” писав: „Проводячи широку переписку із земляками на всіх кінцях Імперії, я можу сказати, що мало не кожний новий лист містить у собі питання або натяк про південноросійський або український журнал... Необхідність окремого літературного органу для вираження сутності південноросійської людини в її минулому і теперішньому відчувається у найсильнішому ступені... Все чекає, все прагне Українського журналу” [107, с. 78].

Періодичний орган, на глибоке переконання П. Куліша, має великий просвітницький потенціал, здатен формувати національно зорієнтоване суспільство: „Періодична преса – се сила, а нам треба сили, щоб формувати мислі: бо без мислей не буде з нашого народу нічого. Мужики самі не спроможуться на національне життя. Се добрий матеріал, та будівничих нема! Треба виробити систему про случай, про будущину, щоб нам не робити чужого діла, а своє власне. Періодична печать і тим ще добра, що скликає людей до одного куреня. Хто б кого й довіку не знав, то знатиме. А зібравшись куренем, і абиякі люде один від одного наберуться розуму і досвіду” [279].

У жовтні 1858 р. П. Куліш подав офіційний запит до Міністерства народної освіти з проханням дозволити видавати український періодичний журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства з аналогічною назвою „Хата”. 18 жовтня 1858 р. у листі до В. Тарновського він писав: „...В мене була в голові дуже важлива справа, яка вимагала порад і переговорів з Вами, а саме – журнал з малоросійським прямуюванням... Так, я розпочинаю журнал під заголовком „Хата”, який буде виходити книжками з 20 друкованих аркушів шість разів на рік; творам малоросійською мовою надається почесне місце, але наукові статті (а також і великі повісті) будуть друкуватися російською мовою” [23, с. 264]. Проте вже через два місяці це прохання було категорично відхилено. Цілком очевидно, що події 1847 р. значною мірою вплинули на таке рішення. Доказом цього є „відзив” головного начальника III відділу князя Долгорукова на запит міністра [13, с. 14].

Обмеження рідної мови, цензурні перешкоди, повна відсутність свободи слова – це все з боєм приймав П. Куліш. В одному з листів він писав до С. Аксакова 28 жовтня 1858 р.: „Слова мої здаються іноді різким криком тому, що їм не передували вільні пояснення із читаючою громадськістю; що свободи слова ми, Малоросіяни, позбавлені більше, ніж яка інша народність в Російській Імперії; ми співаємо свою пісню на землі чужій” [150, с. 83].

У 1860 р. П. Кулішу вдалося видати україномовний альманах „Хата” лише однією книгою, причиною чого стали цензурні обставини, про які він писав у листі до О. Бодянського 26 лютого 1860 р.: „...насилу та напривелику силу зліпили ми сяку-таку хатину. Тут морока з цензорами, Добродію! Ніхто читати не хоче. Коли б, каже, по-турецьки, або по-німецьки, то читав би, а то не знать, по яківські!...” [185, с. 312]. У „Хаті” поряд з власними творами П. Куліша були надруковані поезії Т. Шевченка, Є. Гребінки, Я. Щоголева, Кузьменка, проза Марка Вовчка та своєї дружини, що увійшла у культурний світ під псевдонімом Ганна Барвінок. Проаналізувавши програму альманаху, його зміст та ідейну спрямованість, В. Міяковський зауважив, що якби П. Кулішу все-таки було дозволено видання „Хати” як періодичного видання – „...коли б ця думка здійснилася, ми мали-би попередника «Основи»” [160, с. 101].

Не втрачаючи надію на видання українського періодичного органу, П. Куліш у кінці 1859 р. зробив ще одну спробу. Дізнавшись від Г. Галагана, що журнал „Русская Беседа” перестав існувати, він звертається до редактора І. Аксакова з пропозицією реорганізувати його в українсько-російський часопис. П. Куліш обіцяв фінансову допомогу та участь видатних українських діячів. Але й цей задум не вдався [86, с. 34]. На початку 1860 року Куліш спробував видати до петербурзького журналу „Народное чтение” український додаток „Село”, але цензура і цього не дозволила [45, с. 38].

Починаючи з 1860 р. П. Куліш запланував видавати щороку чотири „Украинских сборника”, крім зазначеного „Хата”, ще три – „Левада”, „Пасіка”, „Гумно”, аж поки не постане повноцінний український журнал. З цією метою він написав великого листа-звернення до своїх земляків. „Я прошу кожного, – звертався

П. Куліш, – кому дороге те, чим дорожу й для чого живу я, може бути, найслабший з усіх майбутніх моїх співробітників, котрі удостоять мене своєї довіри, надсилаючи мені всякого роду твори й матеріали, будь-як причетні до минулого й теперішнього життя нашої України” [107, с. 80].

29 лютого 1860 р. було одержано дозвіл на видання журналу „Основа”, головним редактором якого було призначено В. Білозерського, брата дружини П. Куліша Ганни Барвінок.

„Основа”, навколо якої згуртувалася національно спрямована українська інтелігенція, стала осердям громадського життя українців. Повернувшись із заслання, сповнені знанням і досвідом представники Петербурзької Громади М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш та інші, усвідомлюючи важливість цієї події, долучилися до спільної праці, пропагуючи на шпальтах „Основи” ідеологію українофільства. Як чітко підкреслила С. Русова, „Основа” була „органом найкращих свідомих українців” [204, с. 34]. І. Стешенко, вказуючи на вагу цього часопису для українського руху, писав: „Науково-публіцистичний орган «Основа» став виразником думок кращих людей України: їх патріотизму, їх демократизму і всього того, що на думку тогочасних проводарів було потрібним для добра рідного краю” [216, с. 6].

Як зазначалося, до організації і видання „Основи” були залучені послідовні представники національного руху другої половини XIX ст. Але найбільш авторитетним із співпрацівників був П. Куліш. Його роль полягала не тільки у творчій співпраці: фактично він був поряд із названим редактором В. Білозерським неофіційним видавцем і редактором журналу.

Пантелеймон Куліш після довгої і тяжкої боротьби за український часопис відповідально і серйозно ставився до формування „Основи”. Він покладав великі надії на журнал як на рушійну силу в національному русі, як на важливий засіб просвіти українського народу. Саме „Основа” стала для нього можливістю реалізувати свої ідеї та плани стосовно укладання загальноукраїнського періодичного органу.

Вболіваючи за високий рівень журналу, П. Куліш залучав найкращі літературні українські сили до роботи. О. Кониський, Л. Глібов, Д. Ніс, Т. Шевченко та багато інших були тими, хто, на думку просвітника, своїми творами здатні сприяти розвитку української народної мови, популяризувати національну тематику.

Велику увагу П. Куліш приділяв питанню мови та освіти, яке в „Програмі” журналу, спеціально виданій у серпні 1860 року і розісланій по Україні, звучить як „питання життя”. У зв’язку з цим було надруковано велику кількість публікацій педагогічно-просвітницького характеру, виступів про необхідність створення україномовних народних шкіл та підручників рідною мовою, про справи жіночої освіти, відомостей про стан народної освіти в Україні, а також проводилася гостра дискусія щодо самобутності української мови. У „Програмі” підкреслювалося, що часопис створювався „...для подання теоретичних і практичних уваг про потребу освіти на Півдні; про здійснення її в навчальних закладах і сім’ях; про вплив різних систем виховання і освіти на моральне формування і спосіб життя учнів; про хід жіночої освіти і виховання... про зміст і методи викладання в народних школах, про учителів і учнів” [168].

З огляду на важливість порушених тем на сторінках „Основи” було опубліковано ряд статей і розвідок, присвячених актуальним проблемам народної освіти і школи. У праці Н. Побірченко „Шкільні проблеми на сторінках часопису „Основа” (1861–1862)” [191] зазначено, що в часописі зазнала критики панівна станова система освіти, порушувалося питання рідномовного навчання, необхідності створення підручників українською мовою, їх методичного оновлення, важливості жіночої освіти, потреби широкої просвіти народу.

Грунтовне висвітлення ці проблеми дістали у працях П. Куліша, М. Костомарова, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського, О. Лазаревського, С. Метлинського, М. Номиса, О. Тищинського, О. Стоянова, Г. Тарнавського, К. Шейковського [61, с. 31].

Наполегливу активність П. Куліша у формуванні журналу важко переоцінити. Майже кожен номер містив його праці, а деякі (напр. № 11–12 за 1861 р.) майже наполовину складалися з різноманітних статей і розвідок ученого. Він часто

друкувався під псевдонімами: Хуторянин, Панько, Казюка, Козак, Белебень, Ломус, Петро Забоцень, Іван Горза, Н. Необачний, Т. Вишняк, П. Горницький та ін. Пізніше, згадуючи роки співпраці у загальноукраїнському журналі, дружина П. Куліша писала: „...Як „Основа” була тільки народжалась, писателі і сам він (Куліш) під шестю, здається, псевдонімами писав, щоб тільки піддержать наш орган” [210, с. 11]. Він не лише подавав до часопису значну частину матеріалу літературного й наукового-просвітницького характеру, а й редагував майже всі матеріали, що надходили до редакції, дбав, щоб не тільки змістом, але й формою вони були досконалі.

У рубриці часопису „Обзор украинской словесности”, яку очолював П. Куліш, велика увага приділялася творчості визначних особистостей української літератури – Климентія Зіновієва, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя та інших. У розвідках про них поряд із критичним оглядом висвітлювався творчий і життєвий шлях, їхній вагомий внесок у розвиток рідної мови й літератури. Як зазначає Т. Должикова, П. Куліш своїми статтями поклав початок науковій історії українського письменства й літературної критики, був головною публіцистичною силою часопису [45, с. 39]. Крім того, у журналі друкувалося багато статей П. Куліша на історико-літературні теми, які торкалися історичної долі та проблем розвитку словесності української народності. Це статті: „Об издании украинского словаря” [99], „Объяснение неудобопонятных южнорусских слов” [103], „Простонародность в украинской словесности” [108], „Устня мова з науки” [145] та ін. У цих розвідках Куліш чітко виокремлював українську мову як самобутню, доводив повну придатність її для наукового вжитку, активно агітував за створення підручників українською мовою, за викладання у школах рідною мовою.

Дбаючи про історичне виховання українського громадянства, П. Куліш надрукував ряд „Історичних оповідань” – своєрідних нарисів з історії України – „Хмельниччина” [113], „Історія України, од найдавніших часів” [96], „Виговщина” [92] та ін. Поряд з цим, П. Куліш багато писав для журналу історичних розвідок, оповідань, рецензій, поезію, а також друкував у кожному номері словник

української мови. Зібрані з ініціативи Куліша словникові матеріали після закриття „Основи” стали власністю Старої київської Громади. Праця над словником не припинялася, нею керували такі науковці, як П. Житецький, а потім В. Науменко й Є. Тимченко. Для остаточного впорядкування і редакції було запрошено Б. Грінченка. У 1907–1909 рр. чотиритомний українсько-російський словник було видано [45, с. 42].

У постійній рубриці журналу „Вісті” регулярно друкувалися відомості, в яких висвітлювався стан народної освіти в різних регіонах України, книговидання, розвитку бібліотечної та журнально-газетної справи.

Досить цікавими є відповіді редакції журналу „Основа” на листи, які масово надсилалися земляками з усіх регіонів. Це листування дає змогу побачити ареал поширення журналу та ставлення до нього читачів, які несподівано писали з різних куточків. У відповідях згадано багато міст і містечок України, а також Казань, Темір-Хан-Шура, Орел, Москву, Петербург, Гродно, Кишинів і багато ін. [73, с. 12].

Окремо слід зауважити, що всі публікації, вміщені в „Основі”, мали національну спрямованість. Вони були різноманітних жанрів, а саме: етнографічні розвідки, фольклорні матеріали, народне господарство, географічні відомості, історія України. Їх мета – розкрити характерні етнографічні, національно-психологічні риси української народності та виявити її територіальні межі. Досить вказати на великі рецензії на книги: „Крепосное население по десятой народной переписи” А. Тройницького (СПб, 1861), „Руководство к теоретическому и практическому пчеловодству” В. Краузе (М., 1860); статті: „Беседы о естествознании на русском юге”, „Отчет о молотье молотильною машиною с локобилем завода Рансома и Симса” (з обрахунками). Означені матеріали були надруковані в лютневому номері 1861 року [73, с. 9].

Цікаво, що Кулішева концепція формування і видання журналу „Основа” не збігалася із поглядами офіційного редактора В. Білозерського, що спричинило непорозуміння між ними.

Амбітний і волелюбний П. Куліш не міг змиритися із обмеженнями своїх бажань і поривань. А тим часом офіційним редактором журналу був

В. Білозерський. Досить часто П. Кулішеві доводилося із великими труднощами переконувати редактора у необхідності розміщення певного матеріалу, виконання поставленого завдання. У листі до О. Кониського він скаржився: „Не моя воля в Основі. Я вмію робити діло тільки самостійно, а з рук дивитись не привик. Тим і помагаю Василеві спрокволу, а змагатись з ним шкода! Коли може матиму в своїх руках журнал, тоді й побачить, що зможе порядок вкупі з енергією. Редактор Основи хапається за все і всюди хоче встигнути, а з його було б доволі й одного журналу” [27, с. 154]. Це й стало причиною того, що П. Куліш майже після року співпраці залишив редакцію журналу, не поділяючи спрямування журналу здійснене В. Білозерським. У листі до О. Бодяньського він з жалем зазначав: „Основа снується Бог знає як, до чого я не причетний, віддалившись від усіх розпоряджень і навіть порад, зате редактор уявив себе мудрішим за всіх земних” [183, с. 470].

Невдовзі, наприкінці 1862 року, журнал „Основа” припинив своє існування. Версій його занепаду існує чимало. Дехто із науковців пов’язує кінець видання часопису із фінансовими труднощами. У мемуарній спадщині зустрічаються згадки, що вихід „Основи” „припинився через нестачу передплатників”, оскільки журнал був дуже дорогим і виходив з великими запізненнями” [15, с. 192]. Є версія, яка вказує на суперечки між членами редакційного складу, зокрема між П. Кулішем та В. Білозерським, які розпочалися ще до виходу першого номера журналу і з часом все більше поглиблювалися. Так, О. Білецький, звертаючи увагу на недостатню організованість і суперечки редакційного складу, зазначав: „Умілої редакторської руки в журналі не відчувається” [329, с. 2]. С. Єфремов висунув ще одну причину занепаду, яка полягала у нечіткості громадської спрямованості часопису, тому що редакція, „...стоячи взагалі на ґрунті демократизму, не хотіла відбити від себе і панства гостро визначеною демократичною позицією” [54, с. 213–214].

На нашу думку, крім зазначених, однією із фактичних причин занепаду „Основи” був вихід П. Куліша із її редакційного складу. Адже роль його у діяльності журналу була дуже вагомою. Формування кожного номера відбувалося за жорстким його редагуванням. Він спрямовував ідеологічний вектор часопису в національну площину, докладав чимало зусиль для того, щоб зміст його задовольняв

загальнонаціональні інтереси. На сторінках періодичного видання П. Куліш виступав автором статей педагогічно-просвітницького, історичного спрямування, борцем за українську мову та національну школу. Участь П. Куліша в „Основі” влучно підсумував С. Єфремов, зауваживши, що цією діяльністю він „...з одного боку проорав таку глибоку борозну в українській свідомості, що з тієї борозни аж до останніх часів не сходила в головній масі громадська думка на Україні, а частково в своїй ідеологічній основі й досі на ній лишається” [54, с. 392]. Через відхід П. Куліша журнал зазнав значних ідеологічних втрат і незабаром з різних суб’єктивних і об’єктивних обставин припинив своє існування.

Незважаючи на певні віхи історії існування журналу, маємо об’єктивно визнавати його значення в історії України: це був перший загальноукраїнський журнал, на сторінках якого відбувалося обговорення соціальної і національної проблематики. Проіснувавши лише 22 місяці, журнал на своїх сторінках представив велику кількість статей, що висвітлювали питання історії, культури, освіти, мистецтва, етнографії, господарювання і побуту українського народу. Як зазначає І. Стешенко, „Основа” „не являлась органом загальнолюдських інтересів, а цілком присвячена була інтересам України. Її метою було – пізнання краю і пробудження національної свідомості земляків разом з обороною різних потреб України... Вона була тільки органом українознавства” [216, с. 41]. Значна кількість матеріалів журналу і сьогодні є джерелом для наукових досліджень у галузі історії, археології, фольклористики, етнографії, літературознавства, мовознавства, історії педагогіки. По суті, це було єдине друковане видання, на сторінках якого вміщувалися публікації, що торкалися питань освіти на території України.

Видавнича діяльність П. Куліша не обмежилася організацією і виданням періодичних видань. Взявши за мету просвіту українського народу, піднесення його ролі у загальноєвропейському контексті, популяризацію творчого потенціалу його свідомих представників, він багато робив у видавничій справі.

Так, на початку 50-х рр. XIX ст. він видав повне зібрання творів, листів, матеріалів до біографії Миколи Гоголя. Це була колосальна робота, яка і сьогодні не втратила своєї літературної і загальнонаціональної вартості. Ця робота потребувала

неабиякого напруження. П. Куліш зайнявся пошуком матеріалів, що стосувалися життя і творчості М. Гоголя. Для кращого їх вивчення й наукової інтерпретації він створив свою оригінальну методику: досліджував особисті папери М. Гоголя, вивчав його творчу спадщину; відвідував маєток, де народився письменник і певний час проживав у ньому; вивчав середовище, де відбувалося становлення його світогляду і життєвих переконань; спілкувався з матір'ю письменника, черпав багато інформації, опитуючи його сучасників і товаришів; збирав кореспонденцію із різними особами, керувався власним ставленням і сприйняттям українського письменника. Хоча в зібраному джерельному „арсеналі” П. Куліш мав багато суб'єктивних тверджень, проте зумів дати об'єктивну оцінку творчій спадщині М. Гоголя і подати його наукову біографію на високому методологічному рівні з позицій другої половини ХІХ ст. В одній із рецензій на „Декілька рис для біографії Гоголя” П. Куліша було зазначено: „Стаття ця написана, напевне, близькою особою до поета, вперше познайомила читачів з цікавими деталями його дитинства, шкільного життя і виховання, вперше вказала на декілька літературних дослідів письменника, про які не підозрювали поціновувачі його таланту, вперше повідомила про нього як людину декілька фактів, за які майбутній біограф Гоголя, звичайно, не раз подякує авторові” [29, с. 141].

У 1858 р. П. Куліш видав твори і оповідання Марка Вовчка українською мовою. Творчість цієї письменниці він високо оцінював, вважав її праці вагомими у просвітницькій справі, оскільки вони популяризують народне українське життя. У передмові видавець писав: „Великого коштують ці оповідання тим, що живописують наших селян, якими вони є перед нашими очима, – живописують не так, як звикли на них дивитись зверху, а так, як вони самі на себе дивляться... Заслуга пана Вовчка в тому, що він перейняв од народу його щирю мову, як переймають пісню, і заговорив до нас так, як сам народ говорить поміж себе” [136, с. ІХ–Х].

Цього ж року П. Куліш видав українською мовою збірку „Григорій Квітка (Основяненко) и його повісті” [119]. До творчості видатного письменника видавець не раз звертався, він вважав його першим українським письменником, який без

зверхності й аристократизму описав побут простого населення. П. Куліш займався науковим студіюванням його творчої спадщини, опублікував ряд рукописних творів, які ще не були представлені широкій аудиторії.

Для П. Куліша народна освіта була основною рушійною силою культурного розвитку та пробудження національної свідомості українців. Він підкреслював, що лише та освіта є життєдайною, яка відповідає характеру народного життя і його потребам. Водночас учений розумів, що грамотність ще не досить поширена серед люду, а навчальні заклади не багато дають користі. Тому важливим просвітнім і духовним засобом освіти є, на його думку, релігійні твори рідною для народу мовою, які здатні виховувати високі духовні якості людини. З цією метою П. Куліш переклав і видав „Проповіді на малоросійській мові, протоієрея Василя Грегулевича” (1857), які, як він вважав, спрямовані для моральних потреб [196, с. 203].

Автор „Проповідей” акцентував на необхідності навчання кожної людини грамоти, на значенні освіти як для окремої особи, так і для всього суспільства. В. Грегулевич поширював думку, що особа повинна керуватися високими духовними якостями, працювати задля загальнолюдської користі, а не власних матеріальних інтересів. З цього приводу П. Куліш писав: „Хто вчитається в малоросійські проповіді, той переконається, що вони і по змісту, і по викладу можуть служити для рятівної потреби душі християнської; всякий, в якій би долі не знаходився, найде в них для себе і керівництво, і полегшення, і заспокоєння” [135, с. 63].

Видання „Проповідей” українською мовою, як був переконаний П. Куліш, „буде самий істотний і самий надійний крок вперед у справі усвідомлення нашої національної самостійності, до якої закликає нас давно вже пробуджена і нині доблесно підбадьорена самосвідомість народна” [135, с. 70].

Ще одним із напрямів видавничої діяльності П. Куліша було друкування так званих метеликів – науково-популярної літератури просвітницького характеру із національної проблематики для населення. Ці маленькі брошури містили твори видатних українських письменників – Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша,

Л. Глібова. Так, за період 1860–1862 рр. вийшло 39 видань. Всі книжечки були надруковані фонетичним правописом – „кулішівкою”, що робило їх зрозумілими і близькими для широких кіл читачів.

Створення науково-популярних видань для народу, відомих під назвою „метелики”, П. Куліш вважав „питанням дня” в Петербурзькій Громаді, важливим засобом освіти українського населення. У листі до О. Кониського з цього приводу писав: „Головна турбота цієї громади – видання підручників для простонароддя по предмету реальної освіти” [27, с. 155]. П. Куліш добре розумів, що освіта рідною мовою сприятиме зростанню національної свідомості. Розповсюдженням україномовних текстів національної тематики було одним із способів поширення грамоти серед простого населення. „Метелики” добре виконували цю функцію, а також певною мірою здійснювали навчально-методичне забезпечення недільних шкіл.

Ці книги продавалися (за 1–3 копійки) або безкоштовно розповсюджувалися серед учнів, у тому числі й недільних шкіл. Студенти, українська молодь йшли в село, читали українські твори, навчали рідної мови – це був час „невпинного пориву української молоді до єднання з народом” [158, с. 104]. Переборюючи труднощі, вони різними шляхами намагалися поширювати підручники і „метелики” серед народу: налаштовували добрі взаємини з книгарями, переїздили з книгами з ярмарку на ярмарок, розсилали через комісіонерів у друкарні книги маленькими бібліотечками в різні міста і села і т.п. За 1861 р. цим способом на Україні було поширено понад 12 000 примірників книг і „метеликів”, переважно Кулішевого видання [158, с. 104]. За це українська молодь зазнала переслідувань від влади за „предосудительные внушения” і „преступную агитацию”.

Кулішева методика освіти простого населення засобами дешевої науково-популярної літератури рідною мовою мала великий успіх у народі. Свідченням цього був великий попит на цю науково-популярну літературу. Вдалий підбір творів, рідна мова написання, різножанрова тематика, національна спрямованість, зручний формат – все це робило „метелики” близькими і зрозумілими для людей різного віку і різного соціального стану: „...швидкий розпродаж «метеликів» у

провінціальній глушині українській найкраще доказала виховне значення цих поки що ще не багатьох літературних творів” [108, с. 2–3]. У такому контексті, зважаючи на зміст матеріалу і його спрямованість, „метелики” сприяли зростанню освіченості українського населення, підвищенню його грамотності, а отже, зростанню самосвідомості.

У ході дослідження з’ясовано, що вагома роль у створенні науково-популярної літератури і розповсюдженні її серед українського населення без перебільшення належала П. Кулішеві. Він, як педагог за покликанням, вбачав у книгах потужну навчально-виховну силу в освітньому відродженні української нації. Практична реалізація цієї ідеї ще й досі викликає подив: „А хто розпустив по Україні тих „метеликів”, – писав Д. Сліпченко-Мордовець, – що й досі літають по городах і селах та прості душі на все добре наставляють? А не хто ж як Куліш! «Метелик – се частина його душі літає над Україною. Комашня, що кусала його, може уся подохла і ніхто про неї й не знає, – а Куліш живе й житиме поки світу й сонця!»” [213, с. 22].

У 1863 р. утвердилася активна участь П. Куліша в західноукраїнському національному русі, коли українська мова в Росії зазнала переслідувань і обмежень через прийнятий російським урядом Валуєвський циркуляр. Припинилося видання “Основи”, заборонялося видавати журнали та книги рідною мовою, закривалися недільні школи, почалися переслідування й арешти громадівців, російська слов’янофільська центристська преса тлумачила український рух як “польську інтригу”, тому загальнонаціональний літературний процес міг реалізуватися лише в Галицькій Україні. Як зазначав І. Франко, „Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років XIX ст.” [238, с. 333].

Усвідомлюючи Галичину як невід’ємну складову українського культурно-історичного простору, П. Куліш долучився до праці з галицькими діячами ще в 1861 році. Отримавши від Я. Головацького оголошення на передплату “Слова”, Куліш опублікував його в березневій книжці “Основи”, у супроводі своєї вступної статті без підпису. У ній, навівши цитату з листа Я. Головацького з проханням “пособити своїми дописами”, П. Куліш сердечно привітав “начало народной

русской журналистики в близкой нам южнорусской Галиции” [237, с. 19].

Він друкувався у галицьких москвофільських часописах “Слово”, “Галичанин” та в народовських – „Мета”, „Вечорниці”, „Газета школьна”, „Нива” тощо. Його статті мали педагогічно-просвітницький, історичний та літературно-критичний напрям, водночас часописи вміщували його поезію та художні твори. Така співпраця стала тією живою ланкою, яка зв’язувала галицький та східноукраїнський загальнонаціональний процес.

У 1867 р. побачив світ перший номер львівського тижневика „Правда” – “письма наукового і літературного”, який приділяв помітну увагу національно-культурному і літературному розвитку. Новий часопис народовського спрямування появився після того, як припинили існування „Нива” (1865), „Мета” (1865), „Русалка” (1866), і майже рік у молодорусинів не було власного друкованого органу, який би зміг виражати їхню світоглядну позицію та просвітницькі ідеї [237, с. 132]. Із трьох періодів історії діяльності журналу „Правда”, виділених І. Зайченком, перший із них – 1867–1870 рр. – ідеологічно і матеріально залежав від П. Куліша [61, с. 38]. Зокрема з другого року друкування „Правди” він завзято долучився до видання часопису, переймався його долею і поступово влився в редакційно-видавничий процес, вміщуючи твори східноукраїнських діячів, а також твори художнього, релігійного, історичного та публіцистичного характеру. Варто зауважити, що на шпальтах цього журналу він опублікував спеціальну педагогічну статтю „Виховання дітей за підмогою школи” [115], а також ряд літературних творів виховного і просвітницького змісту. Співпрацюючи тісно з офіційними редакторами, спочатку О. Партицьким, а потім А. Вахнянином, П. Куліш став справжнім редактором, визначав ідеологію тижневика, започатковану в Петербурзькій „Основі”. Таким чином, публікації „Правди” висвітлювали „своєрідність історичного і культурного розвитку українського народу, його самобутність та особливості і на цій основі аргументували національну самостійність та національну єдність українців, що були розділені між кількома іноземними державами” [61]. Ґрунтовно і детально розглянуто участь П. Куліша в “Правді” протягом 1867–1871 рр. у дисертаційному дослідженні О. Федорука [237].

Отже, журналістська, редакторська та видавнича діяльність П. Куліша мала яскраво виражену національно-просвітницьку спрямованість. Він активно друкував на сторінках періодичних видань статті педагогічного, просвітницького характеру, виступав ідеологом української національної ідеї, сумлінно обстоював право українського народу на рідну мову та національну школу. Був видавцем і популяризатором творів українських письменників, навчально-популярної літератури, підручників для народної освіти.

Висновки до третього розділу

У результаті аналізу змісту науково-просвітницької діяльності П. Куліша визначаємо, що вона вирізняється національною і гуманістичною спрямованістю та активною життєвою позицією, оскільки зорієнтована на духовний розвиток та самоідентифікацію українського народу шляхом національної освіти. Мова, на думку вченого, це національна ознака, яка вирізняє окремий народ, надає йому окремішності та самоідентифікує його. Тому піднесення української мови із статусу „розмовного мужицького наріччя” до „високого” літературного рівня та вироблення її граматичних ознак було невідворотним завданням. П. Куліш створив український правопис на фонетичній основі – зручний і зрозумілий для народу, який дістав назву „кулішівка”. Його покладено в основу сучасного українського правопису.

Встановлено, що в умовах постійних обмежень і заборон рідної мови просвітник вів активну боротьбу за її легалізацію та впровадження в усі сфери життя українського народу. Першочерговим було введення її до шкіл, адже навчання, на думку П. Куліша, має здійснюватися рідною для учнів мовою, що полегшує засвоєння навчального матеріалу, а також сприяє національному самовизначенню, пробуджує національну свідомість. У своїх публіцистичних і полемічних працях він наполегливо обстоював самобутність української мови, обґрунтовував необхідність і обов’язковість впровадження її в навчальний процес, видання нею підручників, що свідчить про його глибоке переконання в необхідності національної освіти.

Просвітницька діяльність П. Куліша тісно пов’язана із етнографічно-культурницькою. Під впливом ідей романтизму він займався збиранням усної

народної творчості, яку вважав скарбницею українського народу, і на її основі розпочав літературну діяльність.

У ході дослідження було встановлено, що П. Куліш до осмислення накопиченого матеріалу підходив по-науковому, як учений-етнограф, намагаючись пізнати найскладніші етнопсихологічні проблеми народу – духовності, національної душі та самобутності. Одним із засобів, на його думку, були українські народні пісні, що видно із його рукописної праці „О малороссийских песнях”. Зібраний матеріал „пам’ятників української старовини” П. Куліш розпочав видавати збіркою „Украинские народные предания”, в якій запровадив власний спосіб структурування етнографічного матеріалу. Визначною працею П. Куліша у галузі етнографії став його двотомник „Записки о Южной Руси”, який становить цілісний етнографічний матеріал, впорядкований новаторським, оригінальним на той час способом.

Доведено, що етнографічні дослідження П. Куліша вплинули на його наукову і творчу працю, домінантою якої стала народна поезія. Етнографічна основа проявилася як в літературній діяльності П. Куліша, так і в літературній критиці, предметом якої була творча спадщина таких видатних письменників, як М. Гоголь, М. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ’яненко, Климентій Зіновійв, І. Котляревський, Марко Вовчок, Т. Шевченко, а також письменників західноукраїнських земель.

Доведено, що просвітницькою спрямованістю характеризувалася також видавнича та журналістська діяльність ученого. За тяжких цензурних і політичних утисків він створив і видав український альманах „Хата” (1860). Активна громадянська позиція П. Куліша яскраво виявилася за часів його співредагування та видання журналу „Основа” (1861–1862) – першого загальноукраїнського часопису. Серед напрямів діяльності П. Куліша в „Основі” та інших періодичних виданнях можна виділити такі:

- друкування публікацій педагогічно-просвітницького характеру, висвітлення на сторінках часописів розроблюваних теоретичних основ українського шкільництва;
- боротьба із цензурними перешкодами;

- виступи на захист української мови як оригінальної і самобутньої;
- друкування творів українських письменників і поетів як підтвердження значення української мови та її придатності для творчості;
- друкування критичних статей з української літератури;
- систематична робота над словником української мови;
- публікація розвідок з історії України та етнографії, а також висвітлення справ народного господарства й економіки.

Аналіз видавничої діяльності П. Куліша з'ясовує, що він був першим видавцем повного зібрання творів, листів, матеріалів до біографії Миколи Гоголя, „Народних оповідань Марка Вовчка”, „Проповідей на малоросійській мові, протоієрея Василя Грегулевича”, науково-популярної літератури для населення просвітницького характеру із національної проблематики (відомої під назвою „метелики”), що безперечно відіграло важливу роль у розгортанні національного руху другої половини XIX ст.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження дійшли таких **висновків**:

1. У дисертації на основі всебічного ретроспективного аналізу педагогічної та науково-просвітницької діяльності Пантелеймона Олександровича Куліша доведено, що він як визначний учений, освітній і громадський діяч, яскравий представник національного руху другої половини XIX ст., автор численних публікацій з питань розвитку української мови, національного шкільництва, історико-етнографічних досліджень, працював задля відродження і розвитку національної освіти, поширення знань серед широких кіл населення.

З'ясовано, що провідними чинниками, які сприяли формуванню особистості П. Куліша та його педагогічного світогляду були: *родинні* (виховання у високоморальній, християнській родині козацького походження; прихильність матері до національних традицій і народної творчості); *культурно-освітні* (навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті св. Володимира; вплив визначних громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних учених; науково-пошукова робота з вивчення та збереження усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; співпраця з відомими педагогами).

2. У результаті цілісного аналізу життєвого шляху П. Куліша визначено етапи його творчої діяльності:

1) *початок педагогічної і викладацької діяльності* (1819–1847) – в освітніх закладах Луцька (1841), Києва (1841–1845), Рівного (1845), Петербурга (1845–1846), а також наукової діяльності з вивчення історичного минулого, збирання і систематизації фольклору, етнографічних матеріалів;

2) *заслання та заборони права друку* (1847–1855) – через справу Кирило-Мефодіївського товариства (1847) П. Куліша було відправлено на поселення в Тулу. Йому було заборонено мати службу в установах Міністерства народної освіти, займатися науковою роботою і друкувати свої праці;

3) *інтенсивної науково-просвітницької праці* (1856–1864) – в цей період він виступав як активний діяч націєтворення, а також здійснював широку науково-

просвітницьку та громадську діяльність;

4) *трансформації світогляду* (1865–1882) – період змін світоглядної парадигми П. Куліша: урядова служба в Установчому Комітеті Царства Польського у Варшаві, переосмислення поглядів щодо української історії, ідея польсько-української співпраці;

5) *творчого усамітнення* (1883–1897) – праця над перекладом Біблії і творів західноєвропейської літератури.

3. Розкрито загальнопедагогічні погляди П. Куліша, які полягали в ідеї про необхідність реорганізації освітніх закладів відповідно до національних особливостей українського народу; побудови навчально-виховного процесу за принципами природовідповідності та народності; високого навчально-методичного рівня особистості вчителя; обов'язкової жіночої освіти; чіткої структурної послідовності освіти: дошкільне сімейне виховання, навчання в школі, вища освіта; використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу; тісного співробітництва сім'ї та школи; виховання дитини в колективі; використання у навчально-виховному процесі теоретично розроблених і науково обґрунтованих методів навчання.

У ході системного аналізу загальнопедагогічних поглядів П. Куліша щодо розвитку і виховання підростаючого покоління з'ясовано, що вагомого значення педагог надавав дошкільному дитинству як передумові становлення особистості. П. Куліш виокремив ряд чинників сімейного дошкільного виховання, які, на його думку, визначають особистісний розвиток дитини, а саме: гармонійні відносини між батьками; батьківська увага; довіра до дитини; гігієнічний аспект догляду за дитиною; сприймання дитини як найвищої цінності; доцільно організована ігрова діяльність дитини; приклад батьків; дотримання принципу природовідповідності.

4. Вагомим внеском П. Куліша у розвиток педагогічної науки є упорядкування і видання підручників, навчальних книг українською мовою з метою просвіти народу, формування його національної свідомості. У результаті аналізу їхнього змісту зроблено висновки про те, що „Повість об українськом народе” (1846) –

альтернативна навчальна книга з історії України, зміст якої відповідає таким вимогам: доступність для самостійного читання; науковість; чіткість структури.

Крізь призму сучасних дидактичних вимог до створення підручників для початкової школи „Граматку” П. Куліша визначено як підручник для початкового навчання, який відповідає таким критеріям: реалізація провідних дидактичних функцій (інформаційної, розвивальної, виховної); чітке структурування навчального матеріалу (наявність основного і додаткового текстів, різних видів навчальних завдань і вправ, ілюстративного матеріалу); відповідність його змісту дидактичним принципам (науковості, народності, доступності і свідомості засвоєння знань, наочності, зв’язку навчання з життям).

5. Вивчення художньої спадщини П. Куліша дало можливість виявити її освітньо-виховні ідеї. У літературних, поетичних творах представлено погляди автора стосовно виховання дітей і молоді, які полягали у критиці існуючої станової школи, схоластики і догматизму в навчанні („Хутірська філософія і віддалена од світу поезія”, 1879; „Маруся Богуславка”, 1899); необхідності національної спрямованості освіти і виховання („Яков Яковлевич”, 1852; „Остап Вересай. Сокиринський кобзар”, 1868); пріоритетній ролі виховання в сім’ї як осередку духовності, моральності („Михайло Чарнишенко”, 1843; „Майор”, 1860); виховання дітей і молоді на засадах народної педагогіки („На поштовій дорозі в Малоросії”, 1859; „Українські незабудки”, 1861; „Старосвітське дворище”, 1861).

6. У ході аналізу науково-просвітницької діяльності П. Куліша схарактеризовано зміст і спрямованість її основних напрямів: *громадський*, спрямований на активну діяльність стосовно підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства (співпраця з членами Кирило-Мефодіївського товариства, активна участь у діяльності Петербурзької громади); *публіцистичний* – праця з публікації статей, що висвітлювали актуальні проблеми становлення і розвитку рідної мови; *перекладацька справа* – діяльність П. Куліша з перекладу творів класиків західноєвропейської літератури та Біблії українською мовою з метою духовного збагачення народу; *журналістський* – літературно-публіцистична діяльність у журналах, газетах другої половини XIX ст. (редагування і праця у

загальноукраїнських періодичних виданнях „Хата” (1860), „Основа” (1861–1862), „Правда” (1867–1870); *видавничий* напрям поєднував у собі організаційно-творчу діяльність зі створення, виготовлення і розповсюдження української науково-популярної літератури (популяризація творів українських письменників М. Гоголя, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, Ганни Барвінок та ін.; видання українських підручників, книг для просвіти широких верств українського населення); *етнографічно-культурницький* здійснювався у таких аспектах, як етнографічні дослідження, літературна творчість та літературна критика; був спрямований на формування національної ідеї, ментальності, а також на виділення, розвиток та збереження української культури як окремої і самобутньої (вивчення і збереження етнографічної спадщини українського народу; систематизація і видання етнографічних матеріалів: „Украинские народные предания”, 1847), „Записки о Южной Руси”, 1856–1857; літературна критика творів українських письменників).

Здійснене нами дослідження, однак, не вичерпує всієї проблематики педагогічної і науково-просвітницької спадщини П. Куліша. Подальшого вивчення потребують мовознавчі аспекти діяльності вченого. Перспективним напрямом наукового розгляду є його перекладацька діяльність, внесок у вивчення української історії. Предметом окремої наукової праці може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей П. Куліша та інших вітчизняних і зарубіжних педагогів відповідної історичної доби, трансформація і втілення означених ідей в українській педагогічній думці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Л. Предки П. А. Кулиша / А. Л. // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 62–65.
2. Адаменко О. В. Українська педагогічна думка в другій половині ХХ століття : монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 704 с.
3. Айзеншток І. „Українські Преданія” П. Куліша / І. Айзеншток // Бібліологічні Вісті. – 1927. – № 4. – С. 98.
4. Айзеншток І. Листи П. Куліша до Изм. Срезневського / І. Айзеншток // Літературний архів. – 1930. – № 1–2. – С. 196–221.
5. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое : дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – М., 1912. – 467 с.
6. Анатоль Вахнянин. Листи до Пантелеймона Куліша / [видав. К. Студинський]. – Львів : [б.в.], 1908. – 120 с.
7. Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуя-Левицького / М. Антонович // Український історик. – 1969. – № 4 (25–27). – С. 38–46.
8. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський (Їх взаємини за 1860-их років) / М. Антонович // Український історик. – 1970. – № 1/3. – С. 38–53.
9. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну : („Тарас Бульба” М. Гоголя і „Чорна Рада” П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта) : [літературно-критичний нарис] / Романа Багрій ; [пер. з англ. Л. Шарінової]. – К. : Ред. журн. „Всесвіт”, 1993. – 296 с.
10. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів : [б.в.], 1912. – Ч. 1. – 336 с.
11. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початку ХХ століття) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
12. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
13. Бернштейн М. Українська літературна критика 50–70-х років ХІХ ст. – К., 1959. – 492 с.

- 14.Бернштейн М. Д. Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х рр. XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К., 1959. – 216 с.
15. Бернштейн М. Д. Пантелеймон Куліш / М. Д. Бернштейн // Історія української літературної критики / [упоряд. : М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, П. М. Федченко та ін.] – К. : Наук. думка, 1988. – С. 125–137.
- 16.Білецький О. Історія української радянської літератури. – К., 1964.
- 17.Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання / М. Богуславський // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 37–40.
- 18.Бойко М. П. П. Куліш. Осмислення творчого спадку / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 1997. – 47 с.
- 19.Б-р А. Малорусские ученики / Б-р А. // Книжный Вестник. – 1861. – № 13. – С. 196.
- 20.Василенко В. Пройти Україну... Юліан Крашевський і польський образ нашого краю / В. Василенко // Пам'ять століть. – 2005. – № 6. – С. 79–97.
- 21.Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу : постановка проблеми / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.
- 22.Веркалець М. М. Освітньо-педагогічна спадщина: (до 170-річчя з дня народження П. Куліша) / М. М. Веркалець // Рад. шк. – 1989. – № 8. – С. 86–88.
- 23.Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [ред. Ю. Луцький ; передм. Ю. Шевельов]. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
- 24.Владимирова В. М. Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури: дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Владимирова Валентина Миколаївна. – Суми, 2002. – 186 с.
- 25.Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 179 с.
- 26.Возняк М. Кирило-Мефодіївське Братство / М. Возняк. – Львів : [б.в.], 1921. – 238 с.
- 27.Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 154–162.

- 28.Гердер Йоганн Готфрід // Українська Літературна Енциклопедія : в 5 т. / [редкол. : І. О. Дзеверін відп. ред. та ін.] – К. : „Українська Радянська Енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1988.
Т. 1. : А.–Г. – С. 411.
- 29.Гермайзе О. П. Куліш і М. Костомаров, як члени кирило-мефодіївського братства / Осип Гермайзе // Шевченко та його доба. – ДВУ, 1925. – С. 38–56.
- 30.Глевкий В. Заметки для биографии Гоголя / В. Глевкий // Современник. – 1852. – № 10. – С. 141–148.
- 31.Гнатюк В. Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем / В. Гнатюк // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1929. – № 21/22. – С. 227–247 ; № 23. – С. 97–124.
- 32.Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям / Семен Устимович Гончаренко. – К. ; Вінниця : ДОВ „Вінниця”, 2008. – 278 с.
33. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша : до 110 річниці його світлої пам’яті (1819–1897) / П. С. Гончарук. – К. : ДАКККІМ, 2006. – 264 с.
- 34.Гринченко Б. П. А. Кулиш : биографический очерк / Борис Гринченко. – Чернигов : [б.в.], 1899. – 43 с.
- 35.Грінберг Л. Ф. Історіософське світобачення Пантелеймона Куліша (культурологічний аспект): дис... канд. іст. наук : 17.00.01 / Грінберг Лариса Феліксівна. – К., 2001. – 162 с.
- 36.Грінченко Б. До читачів / Б. Грінченко // Дубове листя. Альманах на згадку П. О. Куліша / [упоряд. : М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Гринченко]. – К., 1903. – С. 5–14.
- 37.Грушевська О. З діяльності П. Куліша в 1850-х р. / О. Грушевська // Науковий збірник за 1924 р. – К. : [б.в.], 1925. – Т. XIV. – С. 161–177.
- 38.Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 9–38.

- 39.Грушевський О. З планів та думок Кирило-Мефодіївського братства / О. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Кн. 7/8. – С. 89–95.
- 40.Гудзій М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових / М. К. Гудзій // Рад. літературознавство. – 1957. – № 19. – С. 56–120.
- 41.Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К. : „А.П.Н.”, 2002. – 224 с.
- 42.Дзира І. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі “Чорна рада” / І. Дзира // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. Сер. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 441–450.
- 43.Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 15–19.
- 44.Дічек Н. Григорій Ващенко як історик педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2003. – № 4. – С. 47–51.
- 45.Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дис. ...кандидата філолог. наук : 10.00.01 / Должикова Тетяна Іванівна – К., 2003. – 186 с.
- 46.Дорош С. Пантелеймон Куліш / С. Дорош // Вільна українська школа. – 1919–1920 шк. р. – № 1/3. – С. 59–61.
- 47.Дорошенко В. Найновіша література про П. Куліша / В. Дорошенко // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів : [б.в.], 1928. – Т. XLVIII. – С. 307–335.
- 48.Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш / Д. Дорошенко. – К. ; Ляйпціг, 1923. – 207 с.
- 49.Дорошкевич О. Куліш на засланні / О. Дорошкевич // Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам’яток новітнього письменства. – К. : [б.в.], 1927. – С. 12–72.
- 50.Дорошкевич О. Листи Куліша до Милорадовичевої / О. Дорошкевич // Куліш і Милорадовичева. – К. : [б.в.], 1927. – С. 47–108.
- 51.Енциклопедія освіти / АПН України ; [голов. ред. В. Г. Кремінь]. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
- 52.Єфремов С. Біля початків української критики: (Куліш як літературний критик) / С. Єфремов // Книгар. – 1919. – Липень–серпень. – С. 1529–1538.

- 53.Єфремов С. В тісних рамцях. Українська книжка в 1718–1916 рр. / С. Єфремов. – К. : [б.в.], 1926. – 30 с.
- 54.Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов ; [худож. оформл. В. М. Штогриня]. – К. : Феміна, 1995. – 686 с.
- 55.Єфремов С. Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша / С. Єфремов // Пантелеймон Куліш : Зб. пр. комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – К. : [б.в.], 1927. – С. 5–11.
- 56.Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства / С. Єфремов // Світло. – 1913. – № 4. – С. 3–8.
- 57.Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – Ч. 27. – С. 322–324.
58. Жизнь Куліша // Самі про себе: автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / [під ред. Ю. Луцького]. – Нью-Йорк : Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 23–56.
- 59.Житецький І. Куліш і Костомаров / І. Житецький // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 39–65.
- 60.Жулинський М. Г. Із забуття – в безсмертя. Сторінки призабутої спадщини / М. Г. Жулинський – К. : Дніпро, 1990. – 446 с.
- 61.Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі : (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Зайченко І. В. ; [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – Львів : ЛОКД, 2002. – 344 с.
- 62.Іван Пулюй, Пантелеймон Куліш : Подвижники науки : [наук. зб. / заг. ред. В. Шендеровського ; редкол. В. Козирський [та ін.]. – К. : Рада, 1997. – 287 с.
- 63.Івашків В. „Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини ХІХ століття / В. Івашків // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів : [б.в.], 2001. – Т. ССХІІ. – С. 307–337.
- 64.Івашків В. Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша / В. Івашків // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 64–67.

- 65.Ісаєнко К. П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш : проблема типології художньої свідомості: дис... канд... філ. наук : 10.01.05 / Ісаєнко Катерина Петрівна. – Ніжин, 2004. – 202 с.
- 66.Історія української літератури : у 8 т. – Т. 3 : Література другої половини ХІХ ст. / М.Д. Бернштейн, В.Я. Герасименко, Є.П. Кирилюк, Н.Є. Крутікова ; АН УРСР ; Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка ; відп. ред. Кирилюк Є.П. – К. : Наук. думка, 1968. – 517 с.
- 67.Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть : соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
- 68.Киевская Старина. – 1896. – № 12. – С. 87–90.
- 69.Кирило-Мефодіївське товариство : [у 3 т.] – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
- 70.Кирилюк Є. Бібліографія праць Пантелеймона Куліша та писань про нього / Є. Кирилюк. – К. : [б.в.], 1922. – 127 с.
- 71.Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / Кирилюк Є. – Х. ; К., 1929. – 95 с.
- 72.Кирпач А. „Граматка” П. Куліша – один із перших україномовних підручників ХІХ ст. / А. Кирпач // Почат. шк. – 1999. – № 4. – С. 58–59.
- 73.Ковалівський А. З історії української літератури й критики – ДВУ, 1926 / А. Ковалівський // Нариси історії української літератури й критики. – Мюнхен : [б.в.], 1994. – С. 1–62.
- 74.Ковпик С. Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон: дис... канд.. філ. наук : 10.01.01 / Ковпик Світлана Іванівна. – Кривий ріг, 2005. – 184 с.
- 75.Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Кодлюк Ярослава Петрівна – Тернопіль, 2005. – 454 с.
- 76.Козак І. І. Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.02 / Козак Інна Іванівна. – К., 2004. – 222 с.
- 77.Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. : [навч. посіб.] / Н. М. Коляда. – К. : Наук. світ, 2007. – 208 с.

- 78.Коновець О. Ф. Українська наука як феномен культури: нариси історії від найдавніших часів до першої третини ХХ ст. / О. Ф. Коновець. – К. : МІЛП, 2000. – 277 с.
- 79.Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надворного радника) / М. Кордуба // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1930. – Т. 100. – С. 327–377.
- 80.Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Т. I. 1856 года / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. СХІІ. (– № 6). – С. 41–74.
- 81.Коцюбинський М. До Івана Франка : твори : в 7 т. / Коцюбинський М. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 5 : Листи (1886–1904). – К. : Наукова думка, 1974. – 432 с.
- 82.Кравченко О. Життя, віддане просвітництву : монографія / Оксана Кравченко. – Умань : РВЦ „Софія”, 2008. – 336 с.
- 83.Кравченко О. Загальна характеристика підручників за авторством Пантелеймона Куліша / О. Кравченко // Актуальні проблеми словянської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Донецьк : ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2009. – Вип. ХХ : Лінгвістика і літературознавство. – С. 259–265.
- 84.Кравченко О. Науково-етнографічна та краєзнавча діяльність П. Куліша / О. Кравченко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / гол. ред. : Мартинюк М. Т. – Умань : [б.в.], 2007. – С. 124–130.
- 85.Кравченко О. Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров : до історії взаємин / О. Кравченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць / редкол. : Побірченко Н.С. (гол. ред.) [та ін.] – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 17. – С. 253–260.
- 86.Кравченко О. Пантелеймон Куліш та перше українське періодичне видання „Основа” (50–60-ті рр. ХІХ ст.) / О. Кравченко // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Пед. науки. – 2006. – Ч. II (№ 19 (114)). – С. 31–41.

- 87.Кравченко О. Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову та її правопис (друга половина XIX ст.) / О. Кравченко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – Вип. 35. – С. 213–217.
- 88.Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Чтение о русской словесности / О. Кравченко // Історико-педагогічний альманах. – 2008. – № 1. – С. 79–83.
- 89.Кравченко О. Педагогічна робота Пантелеймона Куліша / О. Кравченко // Вісник Черкаського університету. Сер. Пед. науки. – 2008, Вип. 129. – С. 45–52.
- 90.Кравченко О. Погляди П. Куліша на дошкільне дитинство як передумову становлення особистості / О. Кравченко // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14. – С. 126–129.
- 91.Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги : „Народні оповідання Марка Вовчка” / П. Кулиш // Русская Беседа. – 1857. – Кн. 2. – С. 227–234.
- 92.Кулиш П. Виговщина / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 11/12. – С. 1–15.
- 93.Кулиш П. Воспоминание о Николае Ивановиче Костомарове / П. Кулиш // Новь. – 1885. – № 13. – С. 61–75.
- 94.Кулиш П. Воспоминания детства / П. Кулиш– Бахмут : [б.в.], 1899. – 490 с.
- 95.Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш– СПб. : [б.в.], 1856. – Т. 1. – 312 с.
- 96.Кулиш П. Історія України, од найдавніших часів / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 9. – С. 79–107.
- 97.Кулиш П. Майор / П. Кулиш // Повести П. А. Кулиша : [в 4 т.]. – СПб. : [б.в.], 1860. –
Т. 4 : Майор ; Потомки Заднепровских гайдамак. – С. 1–250.
- 98.Кулиш П. Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років тому / П. Кулиш // Сочинения и письма П. А. Кулиша. –К. : [б.в.], 1910. – Т. 5. – С. 88–330.
- 99.Кулиш П. Об издании украинского словаря / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 1. – С. 333–334.

100. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к „Черной Раде” / П. Кулиш // Русская Беседа. – 1857. – № 7. – С. 123–145.
101. Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревський / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 1. – С. 235–262.
102. Кулиш П. Обзор украинской словесности. III. Артемівський-Гулак / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 3. – С. 78–113.
103. Кулиш П. Объяснение неудобопонятных южнорусских слов / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 2. – С. 1–9.
104. Кулиш П. Ответ Московському „Дню” / П. Кулиш // Основа. – 1862. – № 3. – С. 36–40.
105. Кулиш П. Ответ на письмо с Юга / П. Кулиш // Основа. – 1862. – № 3. – С. 41–45.
106. Кулиш П. Повесть об украинском народе, написал для детей старшего возраста П. Кулеш / П. Кулиш. – СПб. : [б.в.], 1846– 112 с.
107. Кулиш П. Предполагавшееся в 1860 году издание украинских сборников / П. Кулиш // Киевская старина. – 1900. – № 4. – С. 76–80.
108. Кулиш П. Простонародность в украинской словесности / П. Кулиш // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1–10.
109. Кулиш П. Старосвітське дворище. Душеспасаючий роздум / П. Кулиш // Основа. – 1861 – № 3. – С. 32–49.
110. Кулиш П. Украинские народные предания / П. Кулиш. – СПб. : [б.в.], 1846. – 90 с.
111. Кулиш П. Украинские незабудки / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 9. – С. 1–48.
112. Кулиш П. Характер и задачи украинской критики / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 2. – С. 157–162.
113. Кулиш П. Хмельницина / П. Кулиш // Основа. – 1861. – № 3. – С. 1–15.
114. Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия / П. Кулиш. – СПб. : [б.в.], 1879. – 305 с.

115. Куліш П. Виховання дітей за підмогою школи / П. Куліш // Правда. – 1869. – Ч. 23. – С. 198–199.
116. Куліш П. Вісті из под Києва: (заметка о граматке г. Кулиша, изданной в 1857 году в Петербурге.) / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 1. – С. 329.
117. Куліш П. Граматка / П. Куліш. – СПб : [б.в.], 1857. – 149 с.
118. Куліш П. Граматка / П. Куліш. – СПб. : [б.в.], 1861. – 68 с.
119. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий вихід Квітчаних повістей / П. Куліш– СПб. : [б.в.], 1858. – XXXVI с.
120. Куліш П. Дві мови, книжня і народня / П. Куліш // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.
121. Куліш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? / П. Куліш // Черниговский листок. – 1862. – № 26. – С. 202–204 ; № 27. – С. 210–212.
122. Куліш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року / П. Куліш. – Львів : [б.в.], 1882. – 40 с.
123. Куліш П. Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народній / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 3. – С. 25–32.
124. Куліш П. Литературные известия / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 10. – С. 157.
125. Куліш П. Магомет і Хадиза / П. Куліш // Куліш П. О. : твори в 2 т. – 2-ге вид. – К. : Нак. думка, 1998. – Т. 2: Поеми. Драматичні твори / [упоряд. і приміт. В. М. Івашкова ; ред. тому М. Д. Бернштейн]. – 1998. – С. 6–32.
126. Куліш П. Маруся Богуславка / П. Куліш // Куліш П. О. : твори : в 2 т. – 2-ге вид. – К. : Нак. думка, 1998. – Т. 2. Поеми. Драматичні твори / [упоряд. і приміт. В. М. Івашкова ; ред. тому М. Д. Бернштейн]. – 1998. – С. 33–195.
127. Куліш П. На поштовій дорозі в Малоросії / П. Куліш // Пантелеймон Куліш : вибр. тв. – К. : Видавництво художньої літератури „Дніпро”, 1969. – С. 254–262.
128. Куліш П. Од издателя / П. Куліш // Хата. – 1860. – С. 159–161.

129. Куліш П. Оріся / П. Куліш. – СПб : [б.в.], 1861. – 16 с.
130. Куліш П. Остап Вересай: Сокиринський кобзар / П. Куліш // Правда. – 1868. – № 17. (– 8 травня). – С. 201–204.
131. Куліш П. Ответ “Бояну”-Стебельському на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору “Правды”) / П. Куліш. – Львів : [б.в.], 1867. – 36 с. – (Додаток до №14 “Правди”). – Підп. : Русин.
132. Куліш П. Перегляд українських книжок / П. Куліш // Основа. – 1862. – № 1. – С. 57–64.
133. Куліш П. Переднє слово до громади / П. Куліш // Хата. – 1860. – С. VII–XXII.
134. Куліш П. Погляд на усну словесність українську / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша. – Львів, 1908. – Т. 6. – С. 429–435.
135. Куліш П. Про проповіді на малоросійском языке, протоієрея Василя Грегулевича / П. Куліш // Русская Беседа. – 1857. – Т. 3. – С. 60–70.
136. Куліш П. Слово од издателя / П. Куліш // Народні оповідання Марка Вовчка. – СПб : [б.в.], 1858. – С. V–X.
137. Куліш П. Україна. Од початку Вкраины до Батька Хмельницького / П. Куліш. – К. : [б.в.], 1843. – 97 с.
138. Куліш П. Хуторна поезія / П. Куліш. – Львів, 1882. – 137 с.
139. Куліш П. Яков Яковлевич / П. Куліш // Пантелеймон Куліш : вибр. тв. – К. : Видавництво художньої літератури „Дніпро”, 1969. – С. 202–245.
140. Куліш П. Щоденник / [упоряд., приміт. С. М. Кіржаєва]. – К., 1993. – 87 с.
141. Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського / [упоряд., вступ. стаття і комент. О. О. Федорук ; відп. ред. Є. К. Нахлік]. – Нью-Йорк ; Львів : В-во М. П. Коць, 1997. – 224 с.
142. Куліш П. О. Спогади про Тараса Шевченка / П. О. Куліш – Х. ; К., 1930. – 90 с.
143. Куліш Пантелеймон // Українська Радянська Енциклопедія. – К. : [б.в.], 1962. – Т. 7. – С. 478.
144. Куліш Пантелеймон. Повість про український народ ; Моє життя ; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / [упорядкув., передм., пер., прим. О. Шокало]. – К. : Ред. журн. „Український світ”, 2005. – 384 с.

145. Куліш П. Устня мова з науки / П. Куліш // Основа. – 1862. – № 3. – С. 29–30.
146. Лазарева В. Українознавча спадщина П. Куліша в розбудові національної освіти / В. Лазарева // Українознавство. – 2002. – № 3. – С. 102–104.
147. Лобода А. До літературної історії Кулішевих „Записок о Южной Руси” / А. Лобода // Записки Історично-Філологічного відділу. – 1923. – Кн. II–III. – С. 111–115.
148. Лобода А. П. О. Куліш – етнограф / А. Лобода // Книгар. – 1919. – лип.–серп. – С. 1555–1564.
149. Лотоцький І. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні / І. Лотоцький. – Прага : [б.в.], 1937. – 14 с.
150. Лященко А. Перелюстрований лист П. Куліша до С. Т. Аксакова / А. Лященко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 83.
151. Маковей О. Панько Омелькович Куліш : огляд його діяльності / О. Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. 3. – С. 161–183.
152. Маковей О. Панько Омелькович Куліш : огляд його діяльності / О. Маковей. – Львів : [б.в.], 1900. – 169 с.
153. Маланюк Є. В Кулішеву річницю (1897) / Є. Маланюк // Книга спостережень : проза в 2 т. – Торонто : Гомін України, 1962. – Т. 1. – 525 с.
154. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / [упоряд. : Л. Д. Березівська та ін.] – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
155. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. – К. : [б.в.], 1914. – 158 с.
156. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин / [уклад. : Наталя Побірченко, Оксана Кравченко]. – Умань : РВЦ „Софія”, 2007. – 166 с.
157. Міяковський В. Видавничі плани Кирило-Мефодіївського товариства / В. Міяковський // Книгар. – 1917–1920. – С. 1895–1902.
158. Міяковський В. З просвітньої діяльності П. А. Куліша / В. Міяковський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. 7 (Кн. 7–9). – С. 93–107.

159. Міяковський В. Куліш і Квітка / В. Міяковський // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 26–31.
160. Міяковський В. Куліш і цензура / В. Міяковський // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 99–106.
161. Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша : вибр. тв. / [упоряд. : О. О. Кравченко]. – Умань : РВЦ „Софія”, 2008 – 208 с.
162. Наумова Н. Пантелеймон Куліш у Києві / Н. Наумова // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 15–18.
163. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Сер. „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12 ; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К. : Український письменник, 2007. –
Т. 1 : Життя Пантелеймона Куліша : наукова біографія. – 2007. – Вип. 11. – 463 с.
164. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Сер. „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12 ; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К. : Український письменник, 2007. –
Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – 2007. – Вип. 12. – 462 с.
165. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери / М. Новицький // Україна. – 1925. – № 1/2. – С. 51–99.
166. Овчинников А. Народное просвещение в годы правления Николая I / А. Овчинников // Педагогика. – 2003. – № 5. – С. 61–65.
167. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
168. Основа. – 1861. – № 1. – С. 1–8.
169. Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження / М. Жулинський (ред.) ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2000. – 413 с.

170. Пантелеймон Куліш : повне зібр. тв. / [упоряд., комент. Олесь Федорук ; підгот. текстів Олесь Федоруку, Наталія Хохлові ; відп. ред. Степан Захарків]. – К. : Критика.
Т. 1 : листи. 1841–1850. – 2005. – 648 с.
171. Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 года // Киевская старина. – 1898. – Кн. X. – С. 84–117.
172. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці : [б.в.], 1911. – Т. 7. – 343 с.
173. Петров В. Етнографічні оповідання П. Куліша / В. Петров // Куліш П. : твори / [за ред. Ол. Дорошевича]. – Х. ; К., 1930. – Т. 1. – С. 122–144.
174. Петров В. Перебування Куліша на Україні влітку 1856-го / В. Петров // Пантелеймон Куліш : зб. пр. Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – К. : [б.в.], 1927. – С. 73–101.
175. Пироженко Л. В. Теоретичні засади альтернативних навчальних книг з історії України (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Пироженко Лідія Володимирівна. – К., 1998. – 184 с.
176. Письма П. А. Кулиша (1855–1897). – К. : [б.в.], 1899. – 130 с.
177. Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарнавскому // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 353–366.
178. Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновському (1857–1897) // Киевская старина. – 1899. – № 1/3. – С. 81–100.
179. Письма П. А. Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская Старина. – 1898. – № 1. – С. 84–149.
180. Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861) // Киевская старина. – 1899. – № 2. – С. 185–208.
181. Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу // Киевская старина. – 1899. – № 3. – С. 303–324.
182. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1847) // Киевская старина. – 1897. – № 9. – С. 394–408.

183. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1847) // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 449–472.
184. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1847) // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 242–280.
185. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 283–313.
186. Письмо П. А. Кулиша к Г. П. Галагану // Киевская старина. – 1902. – № 1/3. – С. 4–6.
187. Пільгук І. І. Пантелеймон Куліш / І. І. Пільгук // Історія української літератури : Література другої половини ХІХ ст. – К., 1966. – С. 149–177.
188. Пільгук І. І. Пантелеймон Куліш / І. І. Пільгук // Пантелеймон Куліш : вибрані твори. – К. : Видавництво художньої літератури „Дніпро”, 1969. – С. 3–45.
189. Побірченко Н. Пантелеймон Куліш / Н. Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. в 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 334–345.
190. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
191. Побірченко Н. С. Шкільні проблеми на сторінках часопису „Основа” (1861–1862) / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 1999. – 34 с.
192. Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Кулеш // Современник. – 1846. – Т. 43. – С. 229.
193. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полянська-Василенко. – [4-те вид., стереотип]. – К. : Либідь, 2002.
- Т. 2. : Від середини ХVІІ століття до 1923 року. – 2002. – 608 с.
194. Похила Л. С. Історичні погляди П. Куліша: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Похила Лариса Степанівна. – Одеса, 1998. – 190 с.
195. Промова П. Куліша над домовиною Т. Г. Шевченка // Основа. – 1861. – № 3. – С. 5–6.

196. Проповеди на малоросійском языке, протоіерея Василя Грегулевича. – СПб. : [б.в.], 1857. – 203 с.
197. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / І. Пулюй // Нові і перемінні звізди. – Відень : [б.в.], 1905. – С. 45–120.
198. Путівник по фондах відділу рукописів, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / [за заг. ред. Г. М. Буралаки]. – К. : Видавничий центр „Спадщина”, 1999. – 864 с.
199. Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. П. А. Кулиш / А. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – № 12. – С. 778–803.
200. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Рад. шк., 1991. – 381 с.
201. Романовський В. Куліш і його праці по історії України / В. Романовський // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – С. 1801–1808.
202. Рулін П. До історії української етнографії / П. Рулін // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 136–139.
203. Рулін П. П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя / П. Рулін // Книгар. – 1919. – Лип./серп. – С. 1563–1574.
204. Русова С. Просвітній рух на Вкраїні 60-х років / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 6. – С. 34–42.
205. Савченко С. В. Русская народная сказка (История собирания и изучения) / С. В. Савченко. – К. : [б.в.], 1914. – 543 с.
206. Савченко Ф. Етнографія і фольклор / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – Верес. – С. 120–130.
207. Савченко Ф. Листи П. Куліша до М. Погодіна (1842–1851) / Ф. Савченко // П. О. Куліш : (Матеріали і розвідки). – Ч. 1. – Львів : [б.в.], 1929. – С. 6–26.
208. Сагарда П. Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX вв. / П. Сагарда // Книгар. – 1919. – Трав. – С. 1337–1350.
209. Сагарда П. Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма / П. Сагарда // Книгар. – 1919. – Лип./серп. – С. 1543–1554.

210. Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш) / В. Сарбей // Київська Старовина. – 1994. – № 6. – С. 7–11.
211. Сініцина А. Історично-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів) : монографія / А. Сініцина. – Львів : [б.в.], 2002. – 160 с.
212. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
213. Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку-писанку П. О. Кулішеві / Д. Сліпченко-Мордовець. – СПб : [б.в.]. – 1882. – С. 7–42.
214. Стебницький П. Культурно-громадська праця П. Куліша / П. Стебницький // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – С. 1515–1530.
215. Стельмахович М. Етнопедагогічні основи методики української мови / М. Стельмахович // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 5–6. – С. 19–23.
216. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 1–45.
217. Стороженко М. До біографії Куліша. Куліш у Києво-Печерській школі / М. Стороженко // Записки Історично-Філологічного Відділу. – 1923. – Кн. 3. – С. 202–215.
218. Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в рр. 1860–1873 / К. Студинський // Україна. – 1928. – № 2. – С. 6–40.
219. Студинський К. Слідами Куліша / Студинський К. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1927. – Т. 148. – С. 241–306.
220. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення : [навч.-метод. посіб.] / Б. Ступарик. – К. : ІЗИН, 1998. – 336 с.
221. Ступарик Б. М. Школі – національне виховання молоді : вибр. ст. / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 283 с.
222. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його „околиці” / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 4. – С. 43–47.

223. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
224. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41–45.
225. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ ст. / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – №4. – С. 6–12.
226. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання : на шляху до синтезу парадигм / Ольга Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – № 1. – С. 5–29.
227. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір / Ольга Сухомлинська // Освіта України. – 2008. – 6 черв. (№ 42). – С. 6.
228. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60–90-е гг. XIX в.) / Е. Сысоева // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 99–105.
229. Тарнавський Ал. Украйнофильські учебники для народных школ / Ал. Тарнавський // Киевлянин. – 1881. – № 91. – С. 1–2.
230. Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) / І. Теліга // Україна. – 1929. – № 7/8. – С. 87–102.
231. Терлецький В. В. Педагогічні погляди П. О. Куліша / В. В. Терлецький // Почат. освіта. – 1992. – № 11/12. – С. 21–39.
232. Терлецький В. В. Розіллюсь по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками / В. В. Терлецький. – Суми : Мрія-1, 2006. – 234 с.
233. Ткаченко І. П. О. Куліш педагогом / І. Ткаченко // Рад. освіта. – 1927. – Ч. 4. – С. 54–57.
234. Ткаченко І. П. О. Куліш : критико-біогр. нарис / І. Ткаченко. – Х. : [б.в.], 1927. – 72 с.
235. Украинская литературная летопись // Черниговскія Губернскія Ведомости – 1858. – № 13. – С. 102.

236. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті : в 5-ти томах / [редкол. : Вєрвєс Г. Д., Климчик В. М., Шевчук В. І.] – К. : Наук. думка, 1987. –
- Т. 1 : Українська дожовтнева література і слов'янський світ. – 1987. – 502 с.
237. Федорук О. О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Федорук Олександр Олександрович. – Львів, 2002. – 199 с.
238. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. – Львів : [б.в.], 1910. – 444 с.
239. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша / М. Чалый // Киевская Старина. – 1897. – № 5. – С. 290–299.
240. Частная переписка Г. П. Галагана. 3 письма П. А. Кулиша (1856–1858) // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI (№ 9). – С. 341–355.
241. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський // Нариси історії української літератури й критики. – Мюнхен : [б.в.], 1994. – С. 1–146.
242. Чубський П. Куліш і Шевченко / П. Чубський // Пантелеймон Куліш : [зб. пр. / ред. С. Єфремов та О. Дорошевич]. – К., 1927. – С. 102–126.
243. Шаховский Н. Памяти П. А. Кулиша / Н. Шаховский // Русское обозрение. – 1897. – № 3. – С. 192–227.
244. Шевченко Т. Лист до П. Куліша // Шевченко Т. Г. Твори : у 5 т. – К. : Дніпро, 1979. –
- Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – 1979. – С. 393–394.
245. Шенрок В. П. А. Кулиш : биографический очерк / В. Шенрок. – К. : [б.в.], 1901. – 255 с.
246. Шенрок В. П. А. Кулиш : биографический очерк / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 153–179.
247. Щоденник Шевченка // Основа. – 1861. – № 5. – С. 6–13.
248. Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові / В. Щурат. – Львів : [б.в.], 1898. – 37 с.

249. Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша / В. Щурат. – Львів : [б.в.], 1922. – 132 с.
250. Юровська О. Куліш і Грабовський / О. Юровська // Україна. – 1939. – Кн. 36. – С. 72–85.
251. Юрченко К. Переднє слово / К. Юрченко // Українські народні думи. – К., 1927. – ДВУ. – Т. 1. – С. V–XII.
252. Янковська Ж. О. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: дис... канд. філол. наук : 10.01.07 / Янковська Жанна Олександрівна. – К., 1998. – 202 с.
253. Яцюк В. Виставка матеріалів про життя і творчість Пантелеймона Куліша / В. Яцюк // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 136–141.
254. Ajewski Konrad. Kolekcjonerstwo Kontantego Swidzinskiego. Z dziejow Biblioteki Ordynacji Krasinskiach / Ajewski Konrad // Rocznik Biblioteki Narodowej. – Biblioteka Narodowa: Warszawa, 2004. – S. 21–78.
255. Grabowki M. Ukraina dawna i terazniejsza przez... / Grabowki M. – Kijow, 1850. – Т. 1. : O zabytkach najgle bzej starozytnosci. – 175, XVIII s.
256. Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezij polskiej. – 1839. – S. 204.
257. Kozak S. Polacy i Ukraińcy w kregy mysli i kultury pogranicza / Stefan Kozak. – Warszawa, 2005 – 307 s.
258. Łepki B. Zarys literatury ukraińskiej / Łepki B. – Warszawa-Kraków. – Slowianie, 1930. – 272 s.
259. Wspomnienie rosyjskiego archeologa Kulisza o Konstantym Swidzinskim u dzielil Ferdynand Nowakowski // Gazeta Warszawska. – 1858. – № 79. – S. 3.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

260. Абрамов І. До характеристики оточення, з якого вийшов П. О. Куліш // Ф. X, № 16801, 6 арк.

261. Грушевський О. Галицька молодь та Куліш в 1860-х рр. // Ф. X, № 14802, 21 арк.
262. Данилов В. Листи П. О. і О. М. Кулішів до М. О. Максимовича (1850–1864) // Ф. X, № 14714, 78 арк.
263. Данилов В. П. А. Кулиш и М. А. Максимович // Ф. X, № 17270, 18 арк.
264. До історії альманаху „Складка” (За листуванням В. Александрова з П. Кулішем) // Ф. X, № 12563, 7 арк.
265. Кулиш П. Для незнакомых с языком малорусским, так называемым Украинским, собственно же Старорусским // Ф. I, № 28548, 2 арк.
266. Кулиш П. Об издании украинского словаря // Ф. I, № 28554, 2 арк.
267. Кулиш П. Об украинском альманахе под заглавием „Хата” (Объявление для печати XIX в.) // Ф. 12, № 32, 3 арк.
268. Кулиш П. Объявление об издании украинских сборников // Ф. I, № 28558, 3 арк.
269. Кулиш П. Цель и характер украинского літературно-политического журнала [Хата] // Ф. 170, № 566, 4 арк.
270. Кулиш П. Чтение о Русской Словесности // Ф. I, № 28561, 8 арк.
271. Куліш П. Виховання дітей // Ф. I, № 28542, 4 арк.
272. Куліш П. Дві мови – книжня і народна // Ф. I, № 28547, 31 арк.
273. Куліш П. Дещо про виховання дітей // Ф. I, № 28537, 5 арк.
274. Куліш П. Об’ява про збір матеріалів для книжки про освіту Південної України // Ф. 2, № 2129, 2 арк.
275. Куліш П. Передмова до перекладу Св. Письма. Автограф (90 рр. XIX ст.) // Ф. I, № 28310, 3 арк.
276. Куліш П. Універсал до Чернігівських земляків в справі перекладу Євангелія (1895) // Ф. I, № 1416.
277. Куліш П. Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів // Ф. I, № 28484, 7 арк.
278. Лист Куліша до М. Максимовича // Ф. III, № 5121, 2 арк.
279. Лист П. Куліша до невідомого // Ф. III, № 4086, 2 арк.

280. Лист П. Куліша до Шишацького, редактора „Черниговских губернских ведомостей” 1856–1857 рр. // ф. 63, № 39, 2 арк.
281. Листи П. Куліша Безлюдному Євгену Омеляновичу // Ф. І, №28843, 4 арк.
282. Могилянський М. Ідеологічна постать Куліша. (Спроба синтетичної характеристики) // Ф. 131, № 208, 41 арк.
283. Оповістка про передплату на повне видання творів і листів П. О. Куліша // Ф. 1, № 28840, 12 арк.
284. Перетц Лев. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим (1843–1861) // Ф. Х, № 17926, 22 арк.
285. Прописи греческие, латинские, славянские и др. учеников Новгород-Сиверской гимназии // Ф. І, № 3976 / Д 557.
286. Прохання друкарні Куліша П. до цензора Лебедева дозволити друкувати „Листи з Хутора” та сказки „Півпаівника” // Ф. І, № 3606, 2 арк.
287. Савченко Ф. Ненадруковані листи Куліша до Бодянського // Ф. Х, № 14765, 15 арк.
288. Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) // Ф. Х, № 18233, 22 арк.
289. Шевелів Б. Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок // Ф. Х, № 18443, 2 арк.
290. Юровська О. Куліш і Грабовський // Ф. Х, № 18533, 22 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

291. Ведомости о переводах чиновников (1841–1842) // Ф. 707, оп. 7, спр. 64, 216 арк.
292. Ведомости о студентах, выбывших из Киевского университета и лицея кн. Безбородько в течении майской и сентябрьской трети 1840 г. (1840–1841) // Ф. 707, оп. 6, спр. 322, 9 арк.
293. Ведомости об учащих в училищах Киевского ученого округа (1833–1835) // Ф. 707, оп. 1, спр. 850, 159 арк.

294. Годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1845 год // Ф. 707, оп. 12, спр. 460 а, 20–21 арк.
295. Грушевський О. „Історичні студії П. Куліша” та „Поетична творчість П. Куліша” // Ф. 1235, оп. 1, спр. 1185, 110 арк.
296. Дело о взыскании с преподавателя Петербургского университета Кулиша денег за напечатанные работы „Михайло Чарнышенко”, в типографии Киевского университета (1849–1857) // Ф. 707, оп. 87, спр. 1924, Арк. 12, 47.
297. Дело о времени испытания для поступления в Киевский университет и о принятии в студенты университета (1840–1842) // Ф. 707, оп. 6, спр. 105, 166 арк.
298. Дело о допущении учителя Луцкого дворянского училища Кулиша к разбору находящихся в том училище конфискованных книг и о дозволении ему пользоваться ими беспрепятственно (1841–1842) // Ф. 707, оп. 7, спр. 141, 6 арк.
299. Дело о перемещении учителя Кулеша из Луцкого в Киево-Печерское уездное училище // Ф. 707, оп. 7, спр. 254 а, 5 арк.
300. Дело о рассылке в учебные заведения изданной Кулешем книги „Михайло Чарнишенко или Малороссия восемьдесят лет назад” (1843–1844) // Ф. 707, оп. 87, спр. 890, 26 арк.
301. Дело об определении и увольнении учителей по Ровенской гимназии (1845–1846) // Ф. 707, оп. 11, спр. 187, 26 арк.
302. Дело об уничтожении запрещенных книг и журналов, хранящихся в Канцелярии генерал-губернатора (1852) // Ф. 442, оп. 802, спр. 142, 35 арк.
303. Дело по отношению Киевского гражданского губернатора о командировании учителя Кулеша в некоторые места Киевской губернии для исследования древностей (1844) // Ф. 707, оп. 10, спр. 188, 4 арк.
304. Ежемесячное донесение инспектора студентов университета о поведении студентов (1840). – ЦДІАУК. – Ф. 707, оп. 6, спр. 31. – 27 арк.
305. Ежемесячное донесение инспектора студентов университета о поведении студентов (1841–1842) // Ф. 707, оп. 7, спр. 66, 37 арк.
306. Конкретные списки студентов Киевского университета за 1840–1841 гг. и лица кн. Безбородько (1841) // Ф. 707, оп. 7, спр. 9, 42 арк.

307. О желании студентов университета Св. Владимира Чуйкевича и Пильчикова переместиться с Юга на Север (1841) // Ф. 707, оп. 261, спр. 6, 60 арк.
308. Об испытании в университете и о принятых в студенты в 1839/40 академическом году (1839–1840) // Ф. 707, оп. 5, спр. 320, 45 арк.
309. Об истребовании из библиотек училища Киевского учебного округа запрещенных сочинений Костомарова, Кулеша и Шевченко (1847–1848) // Ф. 707, оп. 261, спр. 18, 17 арк.
310. Общий годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1844 год // Ф. 707, оп. 11, спр. 2, 699 арк.
311. Переписка с волынским губернатором о бывшем студенте Киевского университета Михальчука М., обвиняемом в распространении среди крестьян с. Степковцы Житомирского у. Волинской губернии книг на украинском языке (1862) // Ф. 442, оп. 812, спр. 56, 12 арк.
312. Переписка с волынским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшим крестьянских детей с. Холоневичи Луцкого у. Волинской губернии по книгам на украинском языке (1862) // Ф. 442, оп. 812, спр. 48, 8 арк.
313. Переписка с гр. Бенкендорфом, министра внутренних дел и народного просвещения и политичнской благонадежности помещика Киевской губернии Грабовского и житомирского уездного предводителя дворянства Ржевуцкого Г. Издавших в г. Вильно на польском языке статьи о Малороссии и Литве (1843–1846) // Ф. 442, оп. 793, спр. 142, 55 арк.
314. Переписка с директорами учебных заведений о рассылке учебным заведениям книги Кулем П. „Михайло Чарнышенко або Малоросия восемьдесят лет назад” (1843–1844) // Ф. 707, оп. 87, спр. 890, 26 арк.
315. Переписка с III отделением, Киевским губернатором и черкасским городничим о сборе сведений о политической благонадежности и производстве обыска у проживающего в г. Черкасы Киевской губернии отставного чиновника Коломийцева Е., подозреваемого в распространении стихотворений Рылеева К. и

слухов о подготовке заговора против правительства (1847–1849) // Ф. 442, оп. 797, спр. 177, 82 арк.

316. Переписка с Киевским губернатором и киевским полицмейстром об установлении наблюдения за протоиереем г. Радомысля Волынской губернии Гороновским А., получившим посылку с книгами на украинском языке (1861–1862) // Ф. 442, оп. 811, спр. 186, 17 арк.
317. Переписка с Министерством внутренних дел и Киевским губернатором о рассмотрении прошения ординарного профессора Киевского университета Кистякивского и действительного статского советника Тулова о разрешении организовать комитет по сбору денег для открытия народного училища имени Т. Шевченка в с. Кирилровке Звенигородского у. Киевской губернии (1882) // Ф. 442, оп. 535, спр. 161, 27 арк.
318. Переписка с Почтовым департаментом, Киевским и Волынским губернаторами о перлюстрации писем, присланных из Царства Польского и Франции жителям польской национальности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях (1862–1864) // Ф. 442, оп. 812, спр. 20, 72 арк.
319. По донесению директора училищ Волынской губернии о грубом обращении бывшего учителя Луцкого, ныне Киево-Печерского дворянского училища Кулиша с штатным смотрителем Луцкого училища Глибовским и о вынесении Кулешу выговора (1841) // Ф. 707, оп. 7, спр. 274, 6 арк.
320. По отношению Киевского военного губернатора об уведомлении не имеется ли препятствий к назначению членом комиссии для разбора древних актов западных губерний экстра ординарного профессора Домбровского и назначении ему сотрудником учителя Кулеша и о командировании в вакационное время для обозрения архивов (1843–1844) // Ф. 707, оп. 9, спр. 206, 31 арк.
321. По представлению директора училищ Киевской губернии об отсрочке по 5 августа вакационного времени в Киево-Подольском уездном училище (1842) // Ф. 707. – Оп. 8. – Спр. 225, 2 арк.

322. Повідомлення Розанова А., про знаходження у Остерському музеї невідомого листа Куліша П., який надійшов до музею від жителя с. Старогородка (Остерського повіту) Свистельника в 1919 р. // Ф. 1235, оп. 1, спр. 1354, 2 арк.
323. Прошение учителя Луцкого дворянского учителя Кулеша П. А. о разрешении ознакомиться с памятниками старины и архивами Луцких присутственных мест (1841) // Ф. 442, оп. 1, спр. 3882.
324. Списки о поведении, способностях и прилежании студентов Киевского университета и лица кн. Безбородько (1840) // Ф. 707, оп. 6, спр. 6, 15 арк.
325. Списки учеников, получивших похвальные билеты и с разделением их по достоинству (1833–1834) // Ф. 707, оп. 1, спр. 851, 61 арк.

Державний архів м. Києва

326. Дело о доставлении сочинений Кулеша Г. Попечителю Округа (1847) // Ф. 81, оп. 50, спр. 11, 8 арк.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського

327. Куліш П. О. Uwagi над малороссийскими песнями // Ф. 3–2, од. зб. 118, 3 арк.
328. Куліш П. О. О малороссийских песнях // Ф. 3–2, од. зб. 117, 4 арк.

Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

329. Белецкий А. И. О работе М. Д. Бернштейна „Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст.” // Ф. 162, спр. 376, 2 арк.
330. Куліш П. О. Листи до П. О. Плетньова (1845–1847) // ф. 18, спр. 184, 69 арк.
331. „СПБ цензурний Комитет” Доповідна записка Головному Управлінню цензури (з приводу „Хмельниччини П. Куліша”) // Ф. 18, спр. 180, 1 арк.
332. Відзив про роботу П. О. Куліша „Хмельниччина” // Ф. 18, спр. 179, 1 арк.

Головний архів давніх актів (м. Варшава)

333. О переменах в личном составе Канцелярии Учредительного Комитета и Коммисий по крестьянским делам (5 января (17)) 1865 р.) // Komitet Urzadzajacy Krolestwa Polskiego/. – (S. 5) – Protokoly posiedzien – nr. 3704. Заседаний 43–57. – Статти 234–307 – к. 9–17.
334. Об ассигновании вновь 15. 000 руб на расходы по изданию сборников административных узаконений в Царстве Польском” // Komitet Urzadzajacy Krolestwa Polskiego/. – (S. 19) – Protokoly posiedzien – nr. 3718. – к. 483–484.

Відділ рукописів Ягелонської Бібліотеки (м. Краків)

335. Korespondencja Jozefa Kraszewskiego. Seria III. Lysty z lat 1863–1887. T. 50 : Kulisz Pantaleon 1882. – 6513 IV. – к. 469–474.
336. Korespondencja Jozefa Kraszewskiego. Seria III. Lysty z lat 1863–1887. T. 50 : Kulisz Pantaleon 1882. – 6513 IV. – к. 475–476.
337. Korespondencja Jozefa Ignacego Kraszewskiego. Seria II. Lysty do J.I. Kraszewskiego i do redakcyj Athenatum z lat 1839–1844. T. 1 : Grabowski Michal 1839–1843. – 6556 IV. – к. 231–308.